

STUDIES OVER DE
SOCIAAL ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN LIMBURG

JAARBOEK VAN HET SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

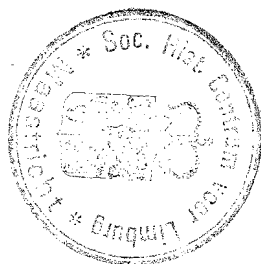
Dit Jaarboek wordt gratis aangeboden aan de begunstigers en contribuanten van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.

Voor abonnementen wende men zich tot de boekhandel of tot de uitgever. De prijs bedraagt *f* 12,50 per exemplaar.

Inzendingen voor de redactie zijn te richten aan het adres: O.L. Vrouweplein 4, Maastricht.

Studies over de sociaal economische geschiedenis van Limburg

ONDER REDACTIE VAN DR. REMIGIUS DIETEREN O.F.M.
EN DRS. J. F. R. PHILIPS

ASSEN 1967
VAN GORCUM & COMP. N.V. - DR. H. J. PRAKKE & H. M. G. PRAKKE

INHOUD

Woord vooraf	VII
Drs. J. F. R. Philips, De landbouwstructuur van Zuid-Limburg in de eerste helft van de 19e eeuw, mede in vergelijking met de aangrenzende Duitse en Belgische lössgebieden	I
J. A. A. G. Winckers, Bijdrage tot de economische geschiedenis van de Maastrichtse lederambachten	27
Literatuuroverzicht	107
Jaarverslag van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg over 1966	119
Bestuur Sociaal Historisch Centrum	141
Begunstigers en Contribuanten	142

WOORD VOORAF

In het thans verschenen jaarboek 1967 zijn twee artikelen opgenomen, die handelen over de economische geschiedenis van Zuid-Limburg. Het eerste ligt op agrarisch-historisch terrein en geeft een beschouwing over de achteruitgang in de landbouw tijdens de eerste helft van de vorige eeuw. Teneinde de specifieke trekken van het Zuid-Limburgs lössgebied te onderkennen werd een vergelijking getrokken met de overeenkomstige landbouwgebieden van de Haspengouw en de niederrheinische Börde.

Dit artikel is een uitwerking van een inleiding, die de directeur van het Sociaal Historisch Centrum, drs. J. F. R. Philips, hield op het Congres van Nederlandse, Belgische en Duitse historici van 3-5 oktober 1966 te Spaubeek.

In het tweede artikel wordt een bijdrage gepresenteerd over de Maastrichtse lederambachten van de hand van de heer J. A. A. G. Winckers, verdienstelijk amateur-historicus en bestuurslid van het Sociaal Historisch Centrum. Over deze takken van nijverheid, die in het economisch leven van Maastricht een belangrijke functie vulden van de 13e tot de 18e eeuw, was nog vrij weinig bekend. Door een nauwgezette combinatie van de verspreide en schaars aanwezige bronnen heeft de auteur onze kennis omtrent produktie- en afzetverhoudingen van de verschillende leerambachten in Maastricht verrijkt en vooral in samenhang daarmee een waardevolle verhandeling geleverd over de ingewikkelde technische procédés, die hij dank zijn kennis en jarenlange werkzaamheid op dit terrein wist te reconstrueren.

Het literatuuroverzicht behandelt geen apart thema, maar bespreekt een aantal recent verschenen werken van algemene aard, die voor de bestudering van de sociale en economische geschiedenis van Limburg van belang zijn. Deze literatuurbespreking hoopt wederom een sti-

---

mulans te kunnen vormen voor tal van onderzoekingen, omdat immers nog een groot terrein op verdere bewerking wacht.

Het jaarboek wordt traditiegetrouw besloten met het jaaroverzicht van het Sociaal Historisch Centrum en een lijst van bestuursleden en begunstigers.

DE REDACTIE

DRS. J. F. R. PHILIPS

DE LANDBOUWSTRUCTUUR VAN
ZUID-LIMBURG IN DE EERSTE HELFT
VAN DE 19e EEUW

MEDE IN VERGELIJKING MET DE AANGRENZENDE
DUIJSE EN BELGISCHE LÖSSGEBIEDEN¹

¹ Dit artikel vormde de inhoud van een voordracht over 'Die Landwirtschaft in Südl limburg und seinen deutschen und belgischen Nachbargebieten in der erste Hälfte des 19. Jhs.' in het kader van een Congres van Duitse, Belgische en Nederlandse historici, georganiseerd door de Arbeitsgemeinschaft für Westdeutsche Landes- und Volksforschung van 3-5 oktober 1966 in Spaubeek, gewijd aan het thema: 'Wirtschaftliche und soziale Strukturprobleme im europäischen Nordwesten in der früheren Neuzeit und an der Schwelle des Industriezeitalters'.

INHOUD

Inleiding	3
Achterstand in ontwikkeling	7
De feitelijke situatie in Zuid-Limburg	13
De landbouwstructuur in de aangrenzende lössgebieden	18
De stagnatie in de Zuid-Limburgse landbouw	23

INLEIDING

In Nederland pleegt men de verschillende landbouwgebieden te onderscheiden op grond van verschillen in grondsoort, in vormen van bodemgebruik en in bedrijfstype,² zo o.a. de zeekelegebieden, de weidestrecken, de rivierkelegebieden, de zandgronden en de veenkoloniën. Maar naast dit agrarische kenmerk dient men ook rekening te houden met het cultuurlandschap, waarbinnen deze gebieden zijn gelegen, omdat in Nederland duidelijk regionale verschillen zijn te constateren. Het stedenlandschap in het westen, het gebied van Noord- en Oost-Nederland en het zuidelijke platteland zijn niet alleen verschillend in economisch-agrarische structuur, maar deze drie landschappen zijn ook anders in historisch, sociaal en cultureel opzicht. Met name dient men scherp onderscheid te maken tussen de vrije boerenbevolking van de kustgewesten, die reeds sinds de Middeleeuwen voor de binnenlandse markt én de export produceerden, en de boeren in de feodale landgewesten, voor wie de markt een geringere betekenis had en die voornamelijk in de behoeften van de eigen bevolking voorzagen.³ Het is daarom moeilijk om de ontwikkeling van de landbouw in Nederland in één algemeen beeld te vatten. Dat geldt stellig voor de eerste helft van de 19e eeuw, toen grote verschillen tussen de Nederlandse landbouwgebieden bestonden, toen welvaart en armoede, moderne marktoriëntatie en traditionele bedrijfsvoering naast elkaar voorkwamen. Rijke graantelende gewesten als Groningen en Zeeland vertonen dan ook een geheel ander beeld dan de gemengde bedrijven tussen Rijn en Maas of de armelijke zandstreken van Twente en Brabant.

Het lössgebied van Zuid-Limburg neemt temidden van deze gebieden

² S. Korteweg, De landbouwgebieden. In: Geschiedenis van den Nederlandschen Landbouw, 1795-1940, onder redactie van Z. W. Sneller. Groningen, 1943, 269-276.

³ I. J. Brugmans, Paardenkracht en Mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1795-1940. Den Haag, 1961, 51-52.

een aparte eigen plaats in. Over de ontwikkeling van deze vanouds belangrijke landbouwstreek was tot voor kort echter nog weinig bekend. Dit is niet zo vreemd. Zuid-Limburg is immers het enige lössgebied in Nederland en daarom niet zonder meer vergelijkbaar met andere landbouwgebieden. Pogingen om Zuid-Limburg in te delen bij de rivierkleigebieden,⁴ zoals soms in de landbouwliteratuur wordt gedaan, bevredigen daarom niet. Bij overhaaste generalisering komt het eigen karakter van dit gebied weinig tot zijn recht.⁵ Er wordt dan over het hoofd gezien, welke wezenlijke verschillen bestaan tussen het zuiden van de provincie en het agrarisch, historisch en cultureel anders gearde Noord-Limburg.

Toch kan een vergelijking met een overeenkomstig landbouwgebied bijzonder leerzaam zijn. Voor het Zuid-Limburgse lössgebied is het voor de hand liggend een vergelijking te trekken met enige gebieden over de grenzen, namelijk met het aangrenzende leemgebied van de Belgische Haspengouw en het Duits lössgebied van de niederrheinische Börde. Dat een dergelijke zinvolle vergelijking nog nauwelijks is uitgewerkt⁶, hangt ongetwijfeld samen met het eng-nationaal gezichtspunt in de geschiedschrijving.

De streek van Zuid-Limburg, die in Nederland als een landbouwgebied met een apart karakter wordt aangezien, vormt min of meer een geografisch-landschappelijke eenheid met de terrassenplateaus van de Haspengouw en de niederrheinische Börde. Deze plateaus zijn overdekt met een vruchtbare kleigrond, de diluviale leem of löss, een verweringsprodukt van het krijt, door fluviatiele vorming ontstaan. Het golvend karakter van het landschap met zijn wijde, diepe dalen en holle wegen, geeft het een apart cachet. Het gebied strekt zich in

⁴ W. H. Vermooten, De landbouw op de rivierklei en in Zuid-Limburg. In: *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw*, a.w., 295-306.

⁵ J. A. Faber, H. K. Roessingh, B. H. Slicher van Bath, A. K. van der Woude and H. J. van Xanten, Population changes and economic developments in the Netherlands; a historical survey. In: *A.A.G.-Bijdragen*, nr. 12, Wageningen, 1965, 109. In deze samenvatting wordt Limburg als één gebied gezien, dat in economisch en demografisch opzicht overeenkomst zou vertonen met de provincie Noord-Brabant. Voor het zuiden van de provincie kan deze stelling nog moeilijk worden beaamd.

⁶ Een uitzondering vormen enige publikaties van prof. dr. J. Ruwet, die betrekking hebben op de landbouwstructuur in het Maasgebied in de 17e en 18e eeuw, o.a.:

J. Ruwet, *Prix, productions et bénéfices agricoles*, in *Bijdragen tot de prijzengeschiedenis II*, Leuven, 1956, 78-119. idem, *Mesure de la production agricole sous l'Ancien Régime*, in *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*, 1964, 625-642.

J. Ruwet, E. Helin, F. Lanrier et L. van Buyten, *Marché des Céréales à Ruremonde, Luxembourg, Namur et Diest, aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Louvain, 1966.

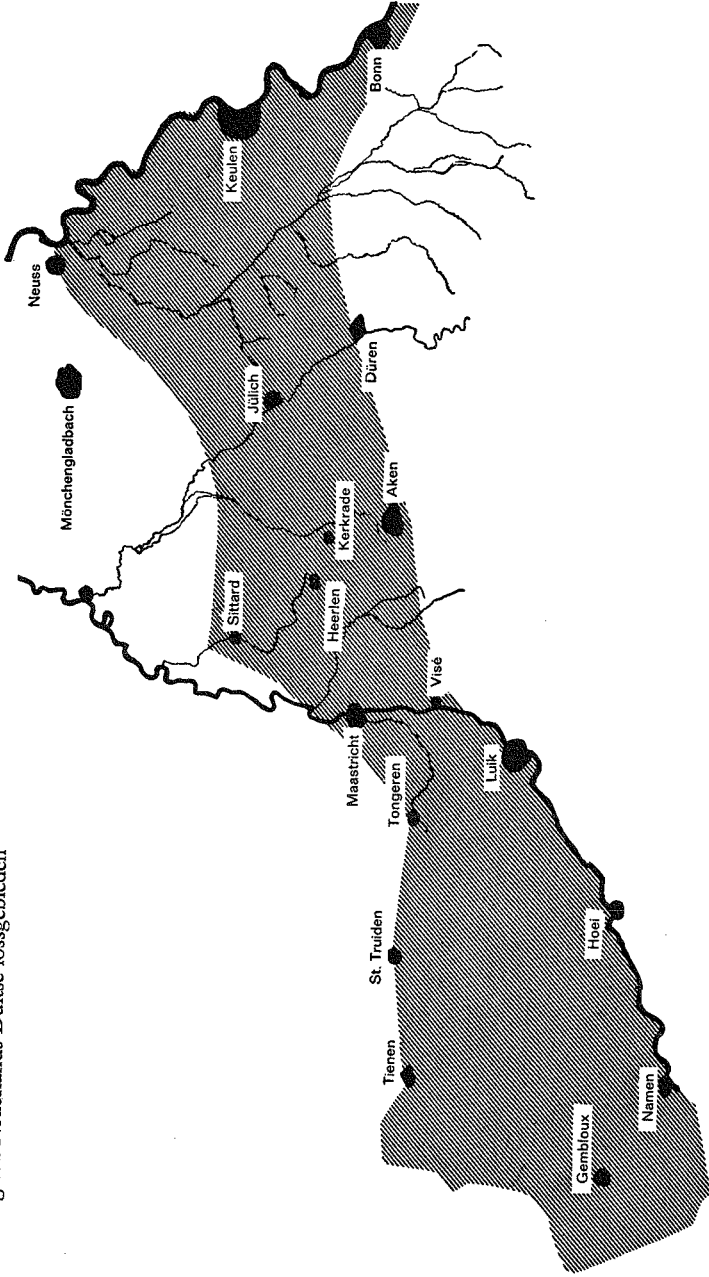
Duitsland uit, noordelijk van de Eifel-hoogvlakte tot de nieder-rheinische Bucht, en in België westelijk van de Maasoever, waar het, aan weerszijden van de taalgrens, een deel beslaat van de provincies Luik, Namen, Henegouwen, Brabant en Limburg. Globaal kan men het gebied begrenzen door aan de noordkant een lijn te trekken, die loopt van Tienen, St. Truiden naar Tongeren over Maastricht, Sittard naar Mönchen-Gladbach tot aan de Rijn bij Neuss, en zuidelijk van Gembloux naar Namen, Hoei, Luik, Visé over Zuid-Limburg naar Aken, Düren tot aan Bonn. Verwezen zij verder naar het hier opgenomen kaartje.

Het is een gebied met een zeer oude bewoning, dat reeds zeer vroeg was ontbost en in cultuur gebracht en door een stelsel van verkeerswegen was ontsloten. De voortreffelijke cultuurbodem met zijn hoge wateropname-capaciteit leidde tot het ontstaan van een vruchtbaar landbouwgebied. De graanverbouw dateert er reeds uit prehistorische tijd en is overheersend gebleven. Historisch is deze economisch-landschappelijke eenheid in de Middeleeuwen in verschillende territoria uiteen gevallen. De onderlinge strijd tussen de verschillende dynastiën in dit gebied heeft de groei tot staatkundige eenheid in de weg gestaan, – met uitzondering van een kortstondige periode, toen deze gebieden onder Franse bestuursmacht waren verenigd, maar over verschillende departementen verdeeld.

Gelegen aan de rand van drie cultuurgebieden, hebben deze streken steeds het karakter van grenslandschap behouden met sterk overeenkomstige trekken. De kleine verspreide dorpen met hun compacte bebouwing en hun gesloten Frankische hoeven wijzen op sterk identieke nederzettingvormen. In de gemakkelijk toegankelijke rivierdalen, afgeschermd door het heuvelland, treft men tal van kerken, kastelen en kloosters aan, die in deze streken veel grondbezit hadden. Ook in volksaard en cultuuruitingen is een verwantschap tussen deze gebieden te constateren.

Wij zijn van mening, dat een vergelijking tussen deze gelijksoortige landbouwgebieden nog vele mogelijkheden biedt om het eigen karakter van deze traditionele korenstreken te typeren. Voor ons onderwerp levert deze vergelijking in elk geval een waardevol hulpmiddel om de ontwikkeling te verstaan, welke de landbouw in Zuid-Limburg in de eerste helft van de 19e eeuw heeft gekenmerkt.

De Belgisch-Nederlands-Duitse lössgebieden

ACHTERSTAND IN ONTWIKKELING

Omstreeks het midden van de vorige eeuw verkeerde de landbouw in Zuid-Limburg in een achterlijke toestand. Terwijl overal elders voor de boeren een voorspoedige tijd aanbrak, was in deze streken nog weinig opleving in de welvaart te constateren. De gemiddelde inkomensverhouding lag er beneden het Rijksgemiddelde.¹ Het cultuur-areaal was voor meer dan drie kwart als akkerland in gebruik. Deze akkerbouw was eenzijdig op de graanteelt gericht en weinig productief. De veestapel had een ondergeschikte functie en stond niet op hoog peil. De oogstopbrengst per hectare van een marktprodukt als tarwe bedroeg slechts twee derde van de opbrengsten van de Groningse en Zeeuwse tarweteelt. Ook het rendement van andere gewassen bleef ver bij de opbrengsten van elders ten achter.² De tijdgenoten zijn zich deze slechte situatie wel bewust geweest, getuige een klacht op het XIIIe Landhuishoudkundig Congres in Roermond in 1868. Er werd daar gesproken over 'vette bodem, maar magere oogsten; vette paarden, maar magere koeien; vuil en modder in overvloed om de woningen, maar mestgebrek op den akker'.³ Het oordeel van de Belgische landbouwexpert, prof. Emile Lavalije over dit landbouwgebied was dan ook weinig gunstig; met name bekritiseerde hij de gebrekkige landbouwtechniek en de gangbare vruchtwisseling.⁴

Deze conclusies staan geheel in tegenstelling met het testimonium, dat vijftig jaar eerder werd afgegeven. Toen had namelijk de landbouwvernieuwing al belangrijke vorderingen geboekt in Zuid-Limburg.

¹ J. F. R. Philips, J. C. G. M. Jansen en J. A. H. Th. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg, 1750-1914*, Assen, 1965, 163.

² W. H. Vermooten, a.w., 304.

³ Verslag XIIIe Landhuishoudkundig Congres Roermond, 1868, 15.

⁴ E. de Lavalije, *De landbouwkunst in de Nederlanden*, dl. Nederland, uit het Frans vertaald door F. A. Bosne, Gent, 1867, 155.

Een ter zake kundige als J. N. Schwertz, die met de plaatselijke toestand zeer goed op de hoogte was, heeft verschillende voorbeelden aangehaald van deze agrarische vooruitgang, o.a. de teelt van klaver, en enige handelsgewassen, waaronder meekrap, tabak en cichorei.⁵ De oogstbrenghsten konden toen een vergelijking met de beste landbouwgebieden in Nederland doorstaan; de tarweteelt benaderde zelfs het hoge peil, dat in Vlaanderen behaald werd.⁶ Het is bevreemdend, dat een halve eeuw later deze betrekkelijk gunstige situatie volledig is verloren gegaan. Wij willen ons daarom de vraag stellen, hoe een door de natuur zo begunstigd gebied als de löss-streek van Zuid-Limburg met haar rijke korenoogsten plotseling in de eerste helft van de 19e eeuw een dergelijke achterstand in agrarische ontwikkeling heeft opgelopen.

Een ontleding van de algemene factoren, die op de agrarische structuur van invloed waren, zou eerder de verwachting wettigen, dat de eenmaal begonnen vooruitgang zich zou voortzetten en consolideren. Sedert het midden van de 18e eeuw was de conjunctuur voor de landbouw immers niet ongunstig. Abel spreekt zelfs over 'der agrare Hochschwung des ausgehenden 18. Jahrhunderts'.⁷ Deze hausse werd in de 19e eeuw weliswaar afgebroken, zonder dat echter in de landbouw een ernstige stagnatie optrad. Ook tijdens de periode van dalende prijzen hield de agrarische vooruitgang aan, die gestimuleerd werd door de wijzigingen in de landbouwtechniek en de daarmee samenhangende gevolgen - aangeduid onder de term Agrarische Revolutie -.⁸

Een belangrijke factor voor de landbouwontwikkeling in Zuid-Limburg was de politieke eenwording van het Maasgebied, welke een einde maakte aan de vroegere staatkundige versnippering, hetgeen een verruiming van de afzetmarkt inhield. Na de Franse verovering werd een departement van de Nedermaas gevormd, dat bij Frankrijk werd ingelijfd. Een gevolg van het ingevoerde Franse rechtssysteem was, dat de openbare orde, de rechtszekerheid en de persoonlijke

⁵ J. N. Schwertz, *Anleitung zur Kenntnis der Belgischen Landwirtschaft*, 2 dl., Halle, 1808-1811.

⁶ *Geschiedenis van de landbouw in Limburg*, a.w., 77-84.

⁷ Wilhelm Abel, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühem Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*. *Deutsche Agrargeschichte* II, Stuttgart, 1961, 303.

⁸ Marc Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*. Paris 1952 (nouvelle édition), 31 e.v.

vrijheid beter werden gewaarborgd. De invoering van de Franse wetgeving had eveneens tot gevolg, dat alle heerlijke rechten, tienden, herendiensten, erfpachten en andere vormen van feodalisme werden afgeschaft. De boeren kregen nu de vrije eigendom over hun grond en werden ingeschakeld in de markt-economie.⁹ De verdeling van de gemene gronden en de opheffing van de 'gemeijnten' maakten een uitbreiding en intensieve bebouwing van de cultuurbodem mogelijk.¹⁰ De vrijmaking van de boeren had nieuwe energie losgeslagen en leidde ook tot betere arbeidsmethoden en een rationelere bedrijfsvoering.¹¹ De Franse landbouwpolitiek bevorderde deze agrarische hervormingen met aangepaste maatregelen. Ook de Nederlandse overheid heeft na 1815 de landbouwcultuur gesteund door vrijstelling van belasting en door teeltpremies.¹² Vooral echter door handelspolitieke maatregelen werd onder het bewind van koning Willem I de landbouw gesteund. Omdat Nederland een autarkisch stelsel had en voldoende graan produceerde om zijn bevolking te voeden, vertoonde het prijsverloop niet dezelfde scherpe daling als in zijn buurlanden. Sinds 1825 vertoonden de prijzen zelfs weer een opgaande lijn.¹³ De afzet vormde geen probleem in verband met de gestegen vraag van de groeiende bevolking en de toegenomen behoefte aan voedingsmiddelen in de naburige industriesteden.¹⁴

Ofschoon veel van de genoemde factoren inderdaad een gunstige uitwerking hadden, bleef het beoogde effect toch vaak uit. De bevolking had te lang onder de druk van de oude toestanden geleefd om zich ineens op grote schaal bij de nieuwe inzichten te kunnen aanpassen. De nieuwe maatschappelijke orde had de boeren wel bevrijd van allerlei persoonlijke en zakelijke bindingen aan hun grondheer, maar leidde vaak tot een even harde economische afhankelijkheid. De 'vrije boerenstand' was nu gebonden aan de prijswetten van de markt-economie; het concurrentiebeginsel werd normgevend voor de pro-

⁹ Friedrich Lütge, *Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*. Deutsche Agrargeschichte III, Stuttgart, 1963, 205.

¹⁰ Friedrich Lütge, a.w., 207.

Heinz Haushofer, *Die deutsche Landwirtschaft im technischen Zeitalter*. Deutsche Agrargeschichte V, Stuttgart, 1963, 53.

¹¹ F. Lütge, a.w., 224-228.

¹² I. J. Brugmans, a.w., 56.

¹³ I. J. Brugmans, a.w., 142 en 162.

¹⁴ J. A. van Houtte, *Economische en sociale geschiedenis der Lage Landen*, Zeist, 1964, 248.

duktie.¹⁵ De boeren, die vroeger hun verplichtingen in natura vervulden, ondervonden, vooral door de afzet- en kredietcrisis moeilijkheden bij de omschakeling op de geldhuishouding.¹⁶ Zij waren er niet op voorbereid om plotseling als agrarische ondernemers op te treden. Het bleek al spoedig, dat het economisch gezichtspunt, dat leidraad was geweest bij de agrarische hervormingen, niet alléén beslissend was voor de ontwikkeling in de landbouw.

Uit sociaal oogpunt bleef nog veel bij het oude. De samenleving had haar vroeger standskarakter behouden. De grondheren, die onder het Franse regime grootgrondbezitters waren geworden, behielden hun sociale positie en hadden nog steeds grote invloed. Zij waren ook de initiatiefnemers bij het doorvoeren van vernieuwingen en de pioniers in het opkomende agrarische verenigingsleven. De boeren bleven vasthouden aan hun oude zeden en gewoonten en kwamen vrijwillig veel van de vroegere verplichtingen na.¹⁷

De maatregelen in de Franse bestuursgebieden hadden de boeren niet altijd voordeel gebracht. De landeigendommen van de opgeheven kerkelijke en sociale instellingen en van de uitgeweken emigré's gingen vooral over in handen van de landadel en van de rijke burgerij. De boeren waren zelf te arm om grond te kopen en hun bezit uit te breiden. Even weinig hebben de boeren doorgaans geprofiteerd van de verdeling van de gemene gronden, die in handen van dezelfde kapitaalbezitters kwamen. Een opvallende consequentie was wél de belangrijke toename van het aantal pachters.¹⁸

De verdeling van de woeste gronden heeft overal tot veel klachten aanleiding gegeven. De kleine boeren en landarbeiders, die hun traditionele gebruiksrechten moesten afstaan, konden hun vee niet meer weiden en raakten in nood, omdat zij nog niet op stalvoeding konden overgaan. Er groeide een klasse-onderscheid tussen de gezeten boeren, die een gunstiger tijd tegemoet gingen, en de keuters en landarbeiders, die in hun bestaan werden bedreigd. Zo groeide een agrarisch proletariaat, dat een zware druk legde op het platteland.¹⁹

Over het algemeen kwamen vooral de kleine boerenbedrijven in een moeilijke toestand te verkeren. Hun armoede was echter meer ver-

¹⁵ F. Lütge, a.w., 223.

¹⁶ Geschiedenis van de landbouw in Limburg, a.w., 105-106.

¹⁷ F. Lütge, a.w., 223-224.

¹⁸ J. A. van Houtte, a.w., 259-260.

¹⁹ F. Lütge, a.w., 228. H. Haushofer, a.w., 52.

scholen dan die van de arbeiders in de opkomende industriesteden en stond ook niet zozeer in de publieke belangstelling. Industrie, handel en verkeer stonden meer op de voorgrond, ook in de regeringspolitiek, omdat deze bedrijfstakken de taak kregen om de aanwas van de bevolking op te vangen.²⁰

De vraag is in dit verband gewettigd, of de eerste helft van de 19e eeuw niet speciaal voor de traditionele graangebieden een bijzonder nadelige tijd geweest is. Ontegenzeggelijk heeft de veeteelt toen meer profijt getrokken van de conjunctuur dan de akkerbouw. De prijzen van vlees, boter en kaas liepen sterk op, terwijl de prijs van de granen slechts fractioneel omhoog ging. De val van de graanprijzen in de eerste decennia van de 19e eeuw gaf weinig stimulans tot het aanschaffen van nieuwe werktuigen en gereedschappen, terwijl daarentegen de loonkosten hoog bleven. Ook de pachtprijzen, die nog grotendeels op het oude peil stonden, drukten zwaar. De hausse in de vroegere monocultuur van de graanteelt was voorbij. In de menselijke voeding werd het gebruik van aardappelen, vlees en vet belangrijker dan de zetmeelprodukten.²¹ Toen de graanimporten toenamen, bleek, dat men zich té eenzijdig op de speculatieve verbouw van granen had toegelegd en te weinig aandacht had besteed aan de verbouw van aardappelen, handelsgewassen en veevoederprodukten. De expansie van de graangebieden in het Maasdal, die op het einde van de 17e eeuw al was begonnen,²² scheen ten einde gekomen. De oogst-opbrengsten waren door de eenzijdige graanverbouw niet verder gestegen.

De produktietechniek onderging na 1800 geen grote veranderingen meer. Het aandeel der granen in het rotatiestelsel was tot boven 80% gestegen. De herhaaldelijk terugkerende verbouw van wintergranen, een soort roofofbouw-systeem, drukte de opbrengstcijfers, waardoor een verbetering van de produktietechniek niet meer rendabel was, temeer omdat de braak op de vruchtbaarste gronden al sinds 1750 nauwelijks meer voorkwam. Deze vroegtijdige afschaffing van de

²⁰ H. G. W. Verwielen, Sociale toestanden ten plattelande. In: Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw, a.w., 426 e.v.

²¹ B. H. Slicher van Bath, De agrarische geschiedenis van West-Europa, 500-1850. Aulaboeken Utrecht 1960, 262.

²² J. Ruwet, Mesure de la production agricole sous l'Ancien Régime. Le blé en Pays Mosan. In: Annales, Economies, Sociétés, Civilisations, 19e jrg., nr. 4, juli-aug. 1964, 625-642.

braak stootte echter op een tekort aan mestproduktie, zodat de mogelijkheid verviel om van de grond een hoger profijt te trekken.²³ Dat op andere grote pachtbedrijven de braak langer gehandhaafd bleef, moet men overigens niet toeschrijven aan de neiging om vlugger genoeg te nemen met de hoge opbrengsten in de jaren, dat het land werd bewerkt. Het was vaak ook een kwestie van kostenberekening, want het afschaffen van de braak maakte meer (dure) arbeiders noodzakelijk, terwijl soms (nog) geen mogelijkheid voor een intensievere bebouwing voorhanden was.²⁴ De vruchtwisseling bleef daarom op de oude voet gehandhaafd. Deze vruchtbare korenschuren uit vroegere eeuwen waren derhalve minder betrokken bij de Agrarische Revolutie dan andere landbouwstreken, waar een intensievere bebouwing de opbrengsten sterk deed stijgen. Ook de mogelijkheden om nieuwe cultuurgrond aan te winnen waren hier beperkt, omdat men al eerder tot de uiterste grens was gevorderd.

Een reden van de achterstand lag vooral in het overwicht van akkerland en dientengevolge het tekort aan weiland, waardoor minder vee kon worden gehouden, hetgeen een voorwaarde was voor een intensievere bebouwing. De veestapel had in de graangebieden een volstrekt secundaire functie; van veeveredeling of vetweiding was geen sprake. Omdat het cultuurareaal weinig kon worden uitgebreid, hield dit geen gelijke tred – zoals elders wel het geval was – met de bevolkingsaanwas, waardoor een verkleining van de bedrijfs grootte optrad. Al deze factoren, die het vroegere evenwicht verstoorden, maken het begrijpelijk, dat de omstandigheden voor de graanverbouwende gewesten ongunstiger uitvielen dan voor andere landbouwgebieden.

²³ Deze conclusies ontleen wij aan een onderzoek over de vruchtwisseling en de opbrengsten van de XII-Apostelenhoeve nabij Maastricht, waarvan de resultaten in het volgend Jaarboek door drs. J. C. G. M. Jansen zullen worden gepubliceerd.

²⁴ Friedrich Lütge, *Deutscher Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 2e Auflage, Berlin/Göttingen/Heidelberg, 1960, 390.

DE FEITELIJKE SITUATIE IN ZUID-LIMBURG

De ontwikkelingsgang van de landbouw in Zuid-Limburg laat duidelijk zien, dat de tijdsomstandigheden niet onverdeeld gunstig waren. Er doen zich twee merkwaardigheden voor, als we de feiten analyseren. De eerste vaststelling is de afnemende betekenis van de landbouw in het betrokken tijdvak. Rond 1850 had deze geen overheersende positie meer in deze streek. In strikte zin was nauwelijks de helft van de beroepsbevolking nog in de landbouw werkzaam, al kan men er over twisten, tot welke sector het grote aantal daghuurders, losse arbeiders enz. (15% van de beroepsbevolking) moet worden gerekend.¹ Desondanks was de landbouw er toch de belangrijkste welvaartsbron, want de andere bestaansbronnen op het platteland waren van weinig betekenis. In Maastricht, Vaals en Kerkrade was enige industrie gevestigd; de keramische industrie van Maastricht (Petrus Regout) was nog pas in opkomst; de textielindustrie van Vaals reeds op haar retour. Op de dorpen waren veel ambachtelijke bedrijven gevestigd, maar deze waren voor het merendeel van plaatselijke betekenis. Uit de beroepsstructuur krijgt men de indruk, dat velen een hoofd- of nevenbestaan buiten de landbouw gezocht hebben, omdat deze niet voldoende werkgelegenheid meer bood. Van een afvloeien van arbeidskrachten uit de landbouw naar de industrie was echter geen sprake, eerder van een bevolkingsdruk tegen het plafond van de bestaansmogelijkheden.

Het tweede merkwaardige feit is, dat er in de landbouw in de eerste helft van de 19e eeuw betrekkelijk weinig veranderingen zijn opgetreden. De agrarische structuur bleef in grote lijnen bij het oude. De bodem was reeds voor 89% in cultuur gebracht;² enige woeste

¹ Geschiedenis van de landbouw in Limburg, a.w., 150-151.

Idem, 128.

gronden en bossen, die niet met löss waren bedekt, bléven grotendeels onontgonnen. De landbouw werd uitgeoefend als gezinsbedrijf, waarbij de akkerbouw van primaire betekenis was. Het oppervlak aan weiland, dat door gebrek aan afwatering vaak slecht van kwaliteit was, bedroeg 20 à 25% van het totale areaal. De veestapel kon dan ook niet groot zijn; met name kwam weinig rundvee voor. Om die reden werden vrij veel voedergewassen verbouwd om door stalvoeding toch de mestproduktie op peil te houden.³

De geteelde gewassen bestonden voor bijna driekwart uit granen: rogge, tarwe, haver en een weinig gerst en boekweit. Rogge was het meest verbouwde produkt en besloeg aanvankelijk de helft van de met granen beteelde oppervlakte. De verbouw van tarwe bleef aanvankelijk daarbij ten achter, maar nam in omvang toe, zodra de marktverhoudingen verbeterden, zodat uiteindelijk deze twee gewassen elkaar niet ver ontliepen. In de Franse tijd bleef jaarlijks nog enige procenten van de grond braak liggen, maar geleidelijk is de braak helemaal verdwenen. Men zag terzelfder tijd een stijging in de verbouw van aardappelen, vooral door de kleine boeren. De verbouw van de verschillende produkten was in 1829 als volgt:⁴

	Beteelde hectaren (in %)	Opbrengst per hectare (in hl)
Tarwe	19,6	14,4
Rogge	29,9	14,5
Gerst	3,7	21,-
Haver	15,9	24,4
Boekweit	3,5	13,1
Aardappelen	7,7	127,-
Voedergewassen en overige produkten	19,1	-
Braakland	0,6	-

Er bestond derhalve weinig variatie in de teelt der verschillende produkten, die voor 73% uit granen bestonden. In de Franse tijd had men nog wel wat handelsgewassen (meeekrap, cichorei en suikerbieten) verbouwd, maar toen de dwang van het Continentale stelsel wegviel, is deze teelt snel ineengeschrompeld.⁵ Wel kende Zuid-

³ Geschiedenis van de landbouw in Limburg, a.w., 90, 113, 166.

⁴ Idem, 113. ⁵ Idem, 69 vv.

Limburg van oudsher een grote aanplant van fruitbomen in de weilanden. Het areaal beweide boomgaarden (± 6.000 ha) leverde een jaarlijkse hoeveelheid appels, peren en kersen op, welke vooral diende voor lokaal gebruik en voor de stroopstokerijen. Alleen de kersenteelt rond Eijsden had export-betekenis.

Het vee had in deze graanverbouwende streek slechts een ondergeschikte functie, namelijk als mestproducent en als trekdiër. In verband met de gesteldheid van de bodem en de glooiing van het landschap werden vrij veel paarden gehouden (17 per 100 ha cultuurgrond), maar het overige vee was beperkt in aantal. In de Franse tijd trof men naast elk paard slechts twee stuks rundvee, in 1875 vier stuks rundvee aan.⁶ Na een aanvankelijke daling van de veestapel in de dertiger jaren had het aantal hoornbeesten zich vrij snel uitgebreid en was de varkensstapel meer dan verdubbeld. Vooral de kleine boeren hadden zich op de varkenshouderij toegelegd, maar overigens werd er nog weinig aan vetmesterij gedaan, noch aan de melkerij.⁷ De veebezetting was op de grotere graanproducerende bedrijven geringer dan op de kleinere bedrijven, zodat het beeld dus zelfs nog iets geflatteerd is.

De voornaamste bron van inkomsten lag in de verkoop van graan. Daarom is het des te meer verwonderlijker, dat de oogstopbrengraten zo goed als niet zijn gestegen. De opbrengst van broodgranen steeg in de jaren 1840-1870 slechts met ongeveer 10%, vooral door de uitbreiding van de tarweteelt.⁸ In de eerste decennia van de 19e eeuw was de opbrengststijging nóg geringer.⁹ Een marktprodukt als tarwe, waaraan veel zorg moest worden besteed, gaf in 1810 een opbrengst van 16 hl per ha – in de periode 1851-1860 was het gemiddelde rendement zelfs nog iets minder, namelijk 15,6 hl per ha.¹⁰ Ook bij andere produkten was nauwelijks enige produktiviteits-verbetering te bekennen, zoals we reeds aanstipten.

Een verklaring hiervoor moet waarschijnlijk gezocht worden in de geringe bedrijfsomvang. Zowel rond 1800 als rond 1850 was het merendeel van de bedrijven niet groter dan 5 à 10 ha.¹¹ Er waren wel bedrijven groter dan 10 ha, waaronder een aantal grote pachthoeven, die 50 tot 60 ha akkerland onder de ploeg hadden. Deze categorie bedrijven bewerkten zelfs ongeveer de helft van alle cultuurgrond. Maar daarnaast trof men een stijgend aantal keuter-

⁶ Geschiedenis van de landbouw in Limburg, a.w., 32 en 179. ⁷ Idem, 179-181.

⁸ Idem, 178. ⁹ idem, 56-57 en 113. ¹⁰ idem, 82, 177. ¹¹ idem, 99, 158-159.

bedrijven aan van minder dan 5 ha groot, die in elk geval beneden de maat lagen, waarop een boerderij rendabel was te exploiteren. In deze categorie vielen veel kleine boereigenaars, die door vererving en grondversnippering tot deze bedrijfsomvang waren afgezakt. Voorts behoorde tot deze groep een beduidend aantal landarbeiders en particuliere grondgebruikers, die niet meer dan één perceeltje land bezaten en zelf bewerkten. Op deze marginale bedrijven, die in eerste instantie waren gericht op eigen behoeften-voorziening, maar overigens het gebruikelijke patroon volgden, werden iets meer aard-appelen verbouwd en werd meer aan varkenshouderij gedaan. De grote bedrijven leefden vooral van de graanverbouw.

Het is moeilijk om bij gebreke van een statistiek over de handelsbeweging exact vast te stellen, hoeveel van elk produkt ter markt werd aangevoerd. Zonder deze hoeveelheden te kennen, zegt het prijsverloop van de agrarische produkten op de regionale markten van deze streek weinig. Temeer omdat de boeren hun overschotten niet op één markt aanvoerden, maar op wel zeven of acht markten in en buiten de streek,¹² hetgeen onder meer uit de primitieve handelsorganisatie is te verklaren. Het handelsverkeer was gebrekkig, bestond nog vaak in een ruil van produkten en verliep via een groot aantal tussenschakels. Het is wel zeker, dat Zuid-Limburg een overschot aan voedingsmiddelen had, vooral van tarwe, die bijna uitsluitend voor de markt werd verbouwd. In gunstige jaren kon 1/3 van de tarweoogst worden uitgevoerd,¹³ na 1850 zelfs meer. Deze vaststelling lijkt ons aannemelijk, gezien de produktie-omvang en het vrij geringe tarweverbruik door de eigen bevolking.¹⁴ In 1851 werd in totaal 60.000 hl tarwe naar België uitgevoerd, hetgeen met genoemde cijfers overeenkomt.¹⁵ Gezien de vroegere staatkundige eenheid en de nauwe economische samenhang lag het voor de hand, dat

¹² Markten vond men o.a. in Aken, Heerlen, Sittard, Maaseik, Maastricht, Luik, Aubel en Verviers.

¹³ Geschiedenis van de landbouw in Limburg, a.w., 117.

¹⁴ Zie J. A. van Houtte, a.w., 171 en B. H. Slicher van Bath, a.w., 21. De produktie van tarwe in Zuid-Limburg bedroeg gemiddeld 160.000 à 170.000 hl. Het tarweverbruik door de eigen bevolking, van de steden en het platteland, is geraamd op 1/8 van het totale graanverbruik.

¹⁵ Uitvoerig en beredeneerd Verslag van den toestand der gemeente Maastricht over het jaar 1851, p. 123.

Op grond van het Nederlands-Belgisch handelsaccoord van 1846 mocht als uitzonderingsbepaling Limburg jaarlijks 12 miljoen pond graan invoeren tegen betaling van slechts een kwart van de bestaande invoerrechten.

de graanexport zich vooral op de bevolking van de Belgische industriesteden richtte. Een aanduiding van het feit, dat bijna de gehele graanexport op België gericht was, leveren ook de graanprijzen op de Limburgse markten. Deze prijzen lagen daar namelijk boven het Nederlandse prijsniveau, maar corresponderden vrij nauwkeurig met het Belgische prijspeil. Naar Duitsland is waarschijnlijk gezien de handels- en verkeersbelemmeringen weinig uitgevoerd; bovendien exporteerde men daar zelf veel graan. Ook de afzet naar de Hollandse steden was van weinig betekenis, o.m. door de hoge transportkosten in verband met het verval van de Maasvaart. Mogelijk werd vroeger meer graan uit het Maasdal naar het noorden verscheept, maar de bevoorrading van Holland geschiedde toch grotendeels door overzeese import.¹⁶ Na de verbetering van de verkeersverbindingen en de opening van spoorlijnen is de afzet naar het noorden waarschijnlijk wel toegenomen. Toen werd ook het sterk industrialiserende Duitsland importeur van broodgraan. Zuid-Limburg ondervond echter op dat moment steeds meer de concurrentie van de buitenlandse graanleveranciers, hetgeen uiteindelijk resulteerde in de grote landbouwcrisis op het einde van de zeventiger jaren.

¹⁶ Joh. de Vries, De statistiek van in- en uitvoer van de Admiraliteit op de Maaze, 1784-1793, deel I, De statistiek van de invoer. In: Economisch-Historisch Jaarboek, deel 29, Den Haag, 1963, 188-259.

In Rotterdam en Dordrecht werden in de jaren 1784-1789 ongeveer 30.000 hl tarwe en ± 100.000 hl rogge over de Maas aangevoerd, maar dit betrof verschillende herkomstgebieden en omvatte waarschijnlijk betrekkelijk weinig uit Zuid-Limburg.

DE LANDBOUWSTRUCTUUR IN DE AANGRENZENDE LÖSSGEBIEDEN

In vergelijking met de agrarische structuur van de aangrenzende Belgische en Duitse lössgebieden zijn punten van overeenkomst, maar ook grote verschillen te ontdekken. Deze akkerbouwgebieden waren vanouds rijke korenschuren, waar ook met weinig bemesting een goede oogst kon worden behaald. De boeren waren er reeds vroeg georiënteerd op de verkoop van landbouwprodukten voor de markt. Het drieslagstelsel bleef er lang in zwang, maar maakte sinds de eeuwwisseling plaats voor een continuer en veelzijdiger vrucht-wisselingsstelsel, waardoor een verandering optrad in de geteelde produkten. In het Land van Jülich verloor de graanbouw terrein aan vlas, kool- en raapzaad, aardappelen, gerst en hakvruchten en na het midden van de vorige eeuw vooral aan de suikerbieten. Ook werden hier handelsprodukten verbouwd en begon men zich geleidelijk toe te leggen op de fruitteelt en de tuinbouw.¹

Ook in de Haspengouw, waar de braak langer bleef bestaan, stapte men af van de eenzijdige graanverbouw en werd later de intensieve teelt van suikerbieten een belangrijke bron van inkomsten. Dank zij het blad en de pulp van deze bieten verkreeg men een uitstekend veevoeder, wat de veestapel en indirect ook de landbouw ten goede kwam.² De tarwebouw behield in deze gebieden echter een voor-aanstaande plaats in het teeltschema, dat overigens wel veelzijdiger

¹ Franz Theunert, Kreis und Stadt Jülich. Geschichte und Wirtschaft. Köln, 1957, 76-78. J. N. Schwertz, Beschreibung der Landwirtschaft in Westfalen und Rheinprovinz, Stuttgart, 1836.

idem, Bäuerliche Verhältnisse und Zustand der Landwirtschaft in dem Herzogtum Jülich, 1836, neu herausgegeben von Karl Gatzert, Jülich, 1960, 7-62 (geeft een momentopname uit 1818).

² Em. Vliebergh et Rob. Ulens, La population agricole de la Hesbaye au XIXe siècle. Mémoires de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres, 2e série, tome V, Brussel, 1909, 3-166.

werd. De intensivering van de landbouwcultuur bevorderde uiteraard de produktiviteitsverbetering; het rendement van de tarwe in de Haspengouw bedroeg in 1867: 22 hl per ha.³

Weiland was in deze streken schaars en praktisch vooral langs de beek- en rivierdalen te vinden. De veebezetting was dan ook gering; het vee moest voornamelijk op stal worden gevoerd. In het Land van Jülich werd het voorgebrek pijnlijker gevoeld dan in de Haspengouw en ging men eerder op de verbouw van voedergewassen over, hetgeen tot uiting komt in een snellere groei van de veestapel.⁴ Deze achterstand heeft de Haspengouw vrij spoedig in een voorsprong omgezet. In deze streek trof men omstreeks 1850 niet alleen veel paarden, maar ook betrekkelijk veel rundvee aan, waarvan een deel werd vetgemest als slachtvee voor de grote steden.⁵ In het Land van Jülich werd bij gebrek aan voldoende voer minder vee gehouden, ofschoon de veestapel er zich uitbreidde en vooral de varkensteelt.⁶

Karakteristiek voor de lössgebieden was de eertijds grote bedrijfsomvang. Terwijl de grote landbouwbedrijven vroeger overheersend waren, nam evenwel sinds de 19e eeuw het kleinbezit sterk toe, vooral in de armere streken. De ongunstige conjunctuur na 1815 en de opsplitsing van de familiebedrijven door vererving leidde tot een voortgaand proces van grondversnippering, dat overigens al eerder was begonnen. Waar het grootgrondbezit overheerste, trof men nog rijke pachtboeren aan, vooral in de zuidelijke Haspengouw, met bedrijven van 50 tot 100 ha of meer, maar deze waren in de 19e eeuw ver in de minderheid. De gemiddelde bedrijfsomvang was in alle drie

	Haspengouw	Jülich	Zuid-Limburg
minder dan 5 ha	65	80	63
5 tot 10 ha	18	11	21
meer dan 10 ha	17	9	16

³ Léonie de Lavergne, *De landelijke huishoudkunde in België*. In: E. de Lavalije, *De landbouwkunst in de Nederlanden*, a.w., vii.

⁴ Franz Theunert, a.w., 79.

⁵ Vliebergh et Ulens, a.w., 99.

⁶ Hildegard Ditt, *Struktur und Wandel westfälischer Agrarlandschaften. Veröffentlichungen des Provinzialinstituts für westfälische Landes- und Volkskunde. Reihe 1, Heft 13*, München, 1965, 95-103 (Die rheinische Bucht).

de lössgebieden sterk teruggelopen, zoals de voorgaande tabel aantoonst:⁷

Bij deze indeling blijkt, dat in deze streken ook een groot aantal keuterbedrijven bestonden, die voor het merendeel slechts als bron van neven-inkomsten werden geëxploiteerd.⁸ In het gebied van Jülich waren de bedrijven van geringere omvang dan in de Haspengouw, hetgeen correspondeert met de eigendomsverhoudingen. In Jülich kwamen meer eigenaars voor en was er slechts 45% pachtland, terwijl de Haspengouw, waar veel grond door kapitaalbezitters was opgekocht, voor driekwart uit pachtland bestond. Een gevolg hiervan was o.m., dat de grond er duurder was, de pachtsom hoger en het dagloon ook meer bedroeg dan elders. In de Haspengouw waren veel arbeidskrachten op de grote bedrijven nodig en moest men in de oogsttijd zelfs landarbeiders van elders aantrekken. In het Land van Jülich kon men het werk meestal met de beschikbare mensen af.⁹

Deze veranderingen in de gemiddelde bedrijfsgrootte waren tekenend voor de gewijzigde verhoudingen. Elk dorp telde nog wel enkele grote familiebedrijven, waar een gezeten boerenaristocratie in welvaart kon leven. Maar voor het merendeel van de bevolking bood de landbouw in deze rijke graanstreken onvoldoende uitkomst. Men schatte, dat bijna tweederde van alle boerenbedrijven marginaal was en geen voldoende bestaansmogelijkheid bood. Het waren armetierige bedoeningen, zonder voldoende inkomsten, waaraan handwerkers, linnenwevers, mijnwerkers of landarbeiders – trouw aan grond en erf – gehecht bleven in de (vergeefse) hoop op betere tijden. Andere takken van bedrijf hadden de landbouw overvleugeld. In feite voltrok zich een geruisloos saneringsproces onder invloed van de toenemende bevolkingsdruk op het platteland, waardoor steeds meer mensen van de landbouw vervreemdden.¹⁰

⁷ Vliebergh et Ulens, a.w., 77.

Geschiedenis van de landbouw in Limburg, a.w., 157.

Statistik der Regierungsbezirk Aachen, 1867.

De gegevens omtrent de bedrijfsomvang dateren resp. uit 1895, 1883 en 1867. Bij gebrek aan gegevens uit vergelijkbare jaren vragen deze cijfers derhalve voorbehoud. Ook zijn nog grote onderlinge verschillen binnen de drie gebieden te onderscheiden.

⁸ Vliebergh et Ulens, a.w., 73 en 77.

P. Imhoff, Das niederrheinische Lössgebiet. Landwirtschaftliche Jahrbücher, Bd. 75, Berlin, 1932.

⁹ Vliebergh et Ulens, a.w., 76-84, 107 vv.

J. N. Schwertz, a.w., 10.

¹⁰ Vliebergh et Ulens, a.w., 108 e.v.

Franz Theunert, a.w., 70 e.v.

Welke verschillen zijn tenslotte op te merken in de demografische ontwikkeling van de drie lössgebieden? Deze verschillen hangen nauw samen met het ongelijksoortig beeld, dat de Westeuropese landen bij de overgang van de 18e eeuw naar de 19e eeuw vertonen. Frankrijk kende in de tweede helft van de 18e eeuw een zeer snelle bevolkingsaanwas, maar sedert het einde van de eeuw begon deze groei volledig te stagneren. Ook in België is in de tweede helft van de 18e eeuw de bevolking snel gestegen, maar deze groei zette zich in de eerste helft van de 19e eeuw met een aanmerkelijk trager tempo voort. In Duitsland trad eerst na 1815 een versnelde bevolkingsaanwas op evenals in Nederland. In deze landen hield deze groei veel langer aan, toen elders de bevolkingsstijging al over zijn hoogtepunt heen was.¹¹ Deze zelfde tendens in de bevolkingsontwikkeling tekent zich ook af in de Duits-Nederlands-Belgische grensgebieden. De plattelandsgewesten in Nederland, waarover cijfers bekend zijn,¹² hadden in de tweede helft van de 18e eeuw een gemiddelde groeivoet van 2 à 4 pro mille per jaar. Het bevolkingsaccres op het platteland van Brabant en Vlaanderen lag veel hoger en bedroeg 15 pro mille per jaar.¹³ In Zuid-Limburg kwam de bevolkingsgroei met de Nederlandse cijfers overeen; het accres bedroeg er ruim 3 pro mille per jaar.¹⁴ Deze groei was lager dan in de andere lössgebieden. In de Haspengouw lag de bevolkingsaanwas op gemiddeld 16 pro mille

¹¹ B. H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa*, a.w., 90.

Adolphe Landry, *Traité de Démographie*, Paris, 1949, 63.

Friedrich Lütge, *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, a.w., 368.

¹² J. A. Faber e.a., *Population changes*, a.w., passim.

Friesland 3,5 pro mille, Overijsel 2,1 pro mille, Veluwe 4,2 pro mille, Meijerij 3,6 pro mille.

¹³ H. van Werveke, *Demografische problemen in de Zuidelijke Nederlanden*. Mededelingen Kon. Vlaamse Academie van Wetenschappen, afd. Letteren, jrg. XVII, 1955.

J. A. van Houtte, a.w., 217.

¹⁴ Als (voorlopige) indicatie voor deze gemiddelde jaarlijkse groeivoet werd als basis genomen het aantal communicanten in de diverse uiteenlopende jaren tussen 1647 en 1760 van de Zuid-Limburgse parochies van de bisdommen Roermond en Luik, die tot inwonertallen werden omgerekend. Ondanks merkwaardige plaatselijke verschillen geven deze cijfers voor het gebied als geheel een opvallende concordantie te zien bij de berekening van het gemiddeld jaarlijks bevolkingsaccres, dat bij vergelijking over verschillende tijdstippen en deelgebieden steeds even boven 3 pro mille uitkomt. Dit cijfer willen we met enig voorbehoud aanhouden.

G. Simenon, *Visitationes Archidiaconales. Archidiaconatus Hasbaniae et diocesi Leodiensi, ab anno 1613 ad annum 1763*. Leodii, 1939-1940, 2 delen.

Jos Habets, *Geschiedenis van het tegenwoordige bisdom Roermond en van de bisdommen, die het in deze gewesten zijn voorafgegaan*, deel 1-3, Roermond, 1875-1892.

per jaar,¹⁵ in het land van Jülich op gemiddeld 12 pro mille.¹⁶ In de eerste helft van de 19e eeuw – de Franse tijd buiten beschouwing gelaten – bedroeg de jaarlijkse bevolkingsstijging in Nederland gemiddeld 10 pro mille, in België 8,4 pro mille.¹⁷ In Zuid-Limburg bedroeg de bevolkingsaanwas 8,7 pro mille per jaar,¹⁸ hetgeen hoger was dan in de Haspengouw,¹⁹ maar beneden het accres in het land van Jülich lag.²⁰

De bevolkingsgroei bleef waarschijnlijk in Zuid-Limburg bij andere streken ten achter, omdat de bevolkingsdichtheid er al zoveel hoger was. In sommige streken van het land van Jülich (het plateau van Aldenhoven) was de dichtheid 116 inwoners per km².²¹ Voor de Haspengouw in zijn geheel worden dichtheidscijfers opgegeven van 212-235 inwoners per km²,²² maar dit cijfer wordt beïnvloed door de niet-agrarische bevolking, die in groot aantal in dit gebied woonde. Een zuivere plattelandsstreek in de Haspengouw, die in beroepsstructuur met de andere lössgebieden overeenkwam, bereikte een bevolkingsdichtheid van 120 inwoners per km².²³ De bevolkingsdichtheid op het Zuid-Limburgse platteland ging daar een stuk boven uit en varieerde van 155 inwoners aan de rand van het gebied tot 197 inwoners per km² langs de Maasstreek.²⁴

¹⁵ Vliebergh et Ulens, a.w., 67 e.v.

¹⁶ E. A. Wrigley, *Industrial growth and population changes*, Cambridge, 1962, 24-25.

¹⁷ J. A. van Houtte, a.w., 217.

¹⁸ J. F. R. Philips, *Limburgse bevolkingscijfers uit de eerste helft van de 19e eeuw*, in *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, dl. VIII, Maastricht, 1963, 99-158.

¹⁹ R. Courtois, *Recherches sur la statistique physique, agricole et medicale de la province de Liège*. Verviers, 1828, tome 2, 269.

²⁰ Franz Theunert, a.w., 25.

²¹ Idem.

²² Léonie de Lavergne, a.w., VII.

²³ Vliebergh et Ulens, a.w., 167 vv. (Groot-Gelmen).

²⁴ *Geschiedenis van de landbouw in Limburg*, a.w., 134-147.

DE STAGNATIE IN DE ZUID-LIMBURGSE LANDBOUW

Een dergelijke hoge bevolkingsdichtheid moest noodzakelijk in Zuid-Limburg tot armetierige, versnipperde boerenbedrijfsjes leiden, tenzij op grote schaal bevolking van de landbouw naar andere bestaansbronnen afvloeide. Dit laatste was echter niet het geval. Er was feitelijk geen enkele vervangende werkgelegenheid aanwezig. Huisindustrie kwam in deze streek zo goed als niet voor. De ambachten en plaatselijke nijverheden, die vaak nog nauw met de landbouw waren verweven, waren van zo weinig betekenis, dat ze niet meer mensen konden opnemen.¹ De industrie van Maastricht – de enige grote nijverheid in dit gebied – had aan arbeidskrachten geen gebrek en kon putten uit de eigen bevolking, die in de oude vestingstad in voldoende mate aanwezig was. Er had nauwelijks enige migratie van belang naar andere streken plaats. Wel kende men langs de Maas-streek en de Duitse grens het verschijnsel van de seizoensarbeid; hele dorpen stroomden in de zomer leeg om in aangrenzende Duitse gebieden werk te zoeken. Men bleef echter in zijn eigen dorpen wonen en keerde er 's winters ook steeds terug. De gehechtheid aan de geboortegrond, het voorvaderlijk erf en de plaatselijke gemeenschap, was er zeer groot. Alle spaarcenten besteedde men om daar een lapje grond te kunnen kopen. Grondbezit had er een belangrijke functie; iemands economische zelfstandigheid en sociaal prestige hing daarvan af. Men was dan ook eerder geneigd zich in hypothecaire schuld te steken dan om grond te verkopen. Het is echter onbetwist, dat dit bevolkingsoverschot op het Zuid-Limburgse platteland de vooruitgang in de landbouw sterk heeft geremd.

In het midden van de vorige eeuw kon Zuid-Limburg bij lange na

¹ Op basis van de aanwezige grondstoffen was een industriële ontwikkeling in potentie voorhanden geweest in de vorm van kalkbranderijen, mergelgroeven, kleiwarenbedrijven en mijnbouwondernemingen, maar deze hebben zich niet of pas zeer laat ontwikkeld.

niet meer wedijveren met graantelende provincies als Groningen en Zeeland, waar de rijke boeren op hun grote bloeiende bedrijven hoge opbrengsten behaalden.² De landbouw kon er ook niet concurreren met de intensieve landbouwcultuur in het dichtbevolkte Vlaanderen, waar de bedrijfsomvang eveneens gering was, maar waar men dit nadeel door een modern vruchtwisselingsstelsel en een uitgebreide veestapel had weten te compenseren, maar waar desondanks de welvaart niet hoog was.³ Het is opmerkelijk, dat Zuid-Limburg zich noch in de teelt van handsgewassen, noch in de verbouw van hakvruchten of voedergewassen met andere gebieden kon meten. Een gedeeltelijke verklaring schuilt wellicht in de Nederlandse handelspolitiek, die met haar lage tarieven vooral gericht was op de expansie van de oude koopmanssteden, maar voor de landbouwontwikkeling nieuwe mogelijkheden in de weg stond. De suikerbietencultuur bijvoorbeeld, die in de aangrenzende gebieden sterk in opkomst was, heeft in Zuid-Limburg geen wortel geschoten, omdat men voorlopig niet bij machte was tegen de goedkope rietsuiker te concurreren.

Maar een wezenlijker oorzaak was gelegen in de geringe bedrijfsgrootte. De meeste kleinbedrijven waren wel gedwongen om een grote hoeveelheid broodgranen te telen om de omvangrijke gezinnen te kunnen voeden, die hiervan moesten leven. De arbeidsproductiviteit op deze bedrijven was gering. Door de excessieve grondversnippering ontstonden economisch tal van scheve verhoudingen. Hoe kleiner de gemiddelde bedrijfsoppervlakte werd, hoe slechter werd ook de toestand voor de pachter en de dagloner, omdat de verborgen werkloosheid op het kleinbedrijf de grond duur hield, de pachten omhoog dreef en het dagloon deed verminderen.

Het overschot aan kleine boeren verhinderde ook de technische vooruitgang en een verdere beroepsdifferentiatie. Alleen de grote bedrijven waren in staat verbeteringen door te voeren, maar vaak bleven de grote pachtboeren in gebreke om zich bij de vernieuwingen in de landbouwtechniek aan te passen, omdat de eigenaars-grootgrondbezitters, die veelal in het buitenland woonden, zich weinig om hun bezit bekommerden en van hen niet voldoende stimulans uitging om geld in deze bedrijven te investeren. Van de keuterbedrijven, die doorgaans geen neveninkomsten hadden en vaak diep in de schuld staken, kon men niet verwachten, dat zij het kapitaal konden op-

² E. de Lavalije, a.w., 45-57. Cfr. P. J. Bouman, *De landbouw op de zeekeij, in Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw*, a.w., 277-287.

³ Léonie de Lavergne, a.w., xxii-xxiii.

brengen om nieuwe werktuigen aan te schaffen en om nieuwe landbouwmethoden toe te passen of een beter profijt van het vee te trekken. De gebrekkige bemesting en bewerking van het land hadden daarom noodzakelijk matige oogsten tot gevolg. De stand van de landbouwtechniek liet in het algemeen niet toe om veel meer andere produkten te verbouwen of bijvoorbeeld van de roggebouw op de tarwe over te schakelen. Het algemeen kapitaal- en kredietgebrek en de onefficiënte arbeidsmethoden op de kleine bedrijven waren de voornaamste oorzaken, dat de landbouw in Zuid-Limburg in een achterlijke toestand was geraakt en nog slechts een mager bestaan gaf.

Deze achterlijkheid school overigens niet alleen in de feilen van de landbouwstructuur, maar was ook aan een aantal externe factoren te wijten, zo onder meer aan de gebrekkige kennis en het lage ontwikkelingspeil van de bevolking, aan de gebrekkige verkeerssituatie en bijgevolg aan het isolement van deze grensstreek, die in het verleden zo vaak als oorlogstoneel had moeten dienen in de strijd van botsende belangen. In de eerste helft van de 19e eeuw verkeerde men er lang in politiek onzekerheid over het lot van dit omstreken gewest. Toen de streek uiteindelijk aan Nederland werd toebedeeld, bleef er nog jarenlang deining bestaan over de staatkundige toekomst, onder pressie van enkele annexionistische groeperingen. Het nieuwe vaderland hield weliswaar streng vast aan zijn rechten over dit verworven grondbezit, maar liet zich verder aan dit gebied weinig gelegen liggen.

Deze situatie was niet bevorderlijk om de stagnatie in de landbouw te doorbreken. De verarmde boerenstand had aan veerkracht verloren en steunde op zijn overgeleverde tradities en instellingen. De gewone boeren waren in hun opvattingen vrij conservatief en particularistisch; hun horizon reikte meestal niet verder dan het eigen dorpsleven. Het was in deze onzekere tijd verklaarbaar, dat zij bang waren van de gevestigde gedragslijn af te wijken. Het verenigingsleven, dat elders sterk in opkomst was, had in Zuid-Limburg nog weinig wortel geschoten. In deze eenvoudige en weinig gedifferentieerde samenleving ontbraken de pioniers, die de bestaande impasse wisten te doorbreken. Het zou nog enige decennia duren, voordat er voormannen opstonden, die de boeren de weg wezen naar een betere toekomst.

Het kan in deze omstandigheden dan ook geen verwondering wekken, dat een vergelijking met andere streken ten nadele van Zuid-Limburg moest uitvallen.

J. A. A. G. WINCKERS

BIJDRAGE TOT DE ECONOMISCHE
GESCHIEDENIS VAN DE MAASTRICHTSE
LEDERAMBACHTEN

INHOUD

Inleiding	29
Hoofdstuk I. Uitgangspunten	31
<i>Principes van het looiprocédé</i>	33
<i>Gunstig klimaat</i>	37
Hoofdstuk II. De oudste historische getuigenissen	41
<i>De technische ontwikkeling</i>	41
<i>De ontwikkeling van leerhandel en -nijverheid</i>	44
<i>De organisatiestructuur</i>	48
<i>Goede en kwade kansen in de Middeleeuwen</i>	56
Hoofdstuk III. De bloeiperiode van de Maastrichtse leernijverheid	62
<i>Aanvoer van grondstoffen</i>	62
<i>Produktiemethoden</i>	65
<i>De afzet</i>	69
Hoofdstuk IV. Het verval van de Maastrichtse lederambachten	75
Bijlagen	84
Register van technische termen	104

INLEIDING

Wie de kaart van Maastricht bekijkt en let op de namen, die de straten in de binnenstad nog heden dragen, valt het terstond op, dat een aantal straten langs de Jeker genoemd zijn naar de bedrijvigheid, die er van oudsher werd uitgeoefend. Men vindt er vlak bij elkaar de Looiersgracht, de Grote Looiersstraat, de Kleine Looiersstraat en de Witmakersstraat. In deze straten, in de nabijgelegen Ridderstraat en op een gedeelte van het terrein rond het zg. Pater Vinktorentje trof men van de twaalfde tot de achttiende eeuw een concentratie van leerlooiers aan. De betrekkelijk grote oppervlakte van dit looierskwartier duidt er op, dat er eeuwenlang in Maastricht een looiersbedrijvigheid moet geweest zijn van betrekkelijk grote omvang, meer wellicht dan nodig was voor de voorziening van de stedelijke en de regionale markt.

De studies, die tot nu toe aan de bedrijvigheid van de leerlooiers werden gewijd, hebben echter aan het economische aspect geen aandacht besteed, evenmin als aan de technische facetten. Zij handelden vooral over de organisatie van de looiers in lederambachten, over de plaats van de runmolen en de luibe, over het luibereglement, het patroonsfeest, begrafenisgewoonten en dergelijke.¹ Het lijkt ons nuttig na te gaan, welke produkten de Maastrichtse looiers maakten en hoe zij dat deden. Tegelijk dient men dan de afzet van de leder-soorten te bestuderen, omdat het aanbod van goederen immers nauw samenhangt met de vraag er naar.²

¹ Perreau, A., *Recherches sur les corporations des métiers de la ville de Maestricht Bruxelles 1848*; Nuijts, J., *Maastrichtse Spokkelingen, verzameling dagbladartikelen over de geschiedenis van Maastricht*, doc. s.H.C.; E. Jaspar, *Kint geer eur eige stad?*, Mestreech 1936; Flament, A. J. A., *De gilden te Maastricht*, in *Publications de la Société Historique et archéologique dans le Limbourg*, t. 52, 1916, p. 18-23; Ras, J. de, *Historische aantekeningen over de ambachtsgilden van Maastricht*, Leuven 1907.

² Blümner, H., *Technik und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römer*, Leipzig 1912, p. 261.

De plaatselijke geschiedschrijving kan ons, – uitgezonderd Panhuysen, die schreef over de aanvoer van huiden en de export van het eindprodukt der looierij in de 13e eeuw,³ – weinig hierover leren. Ook het in Maastricht bewaarde archiefmateriaal biedt geen volledig inzicht. Het bestaat immers vooral uit de schriftelijke nalatenschap van de magistraat en de kloosters van de stad. In de kloosterarchieven vindt men uiteraard slechts sporadisch verwijzingen naar de looierij-nijverheid, terwijl de magistraat wel regelmatig via haar raads-resolutiën⁴ ingreep in de bedrijvigheid van de leerlooiers, maar toch aan haar inwoners een zeer grote mate van vrijheid liet, vooral waar het de verkoop van het produkt betrof. Een derde groep bronnen, de archieven der lederambachten, zijn nogal spaarzaam bewaard. Zij kunnen ons slechts voor de laatste eeuwen enige inlichtingen bieden.

Meer aanknopingspunten moesten gehaald worden uit de historische-beschrijvingen van de steden, waarheen de export van het Maastrichtse leder zich richtte. Hier en daar treft men inlichtingen aan over Maastrichtse kooplieden en hun handel, en over de omstandigheden, waaronder exportmarkten voor het Maastrichtse leder verworven werden of verloren gingen. Ook vindt men hier enige gegevens over de aanvoer van grond- en hulpstoffen voor de lederfabricage en over de aard van het Maastrichtse fabrikaat. Deze laatste gegevens maken het mogelijk iets meer inzicht te verkrijgen in de technische procedé's, die in beginsel het vakgeheim van de looier waren. Door de spaarzame gegevens over de verwerking van huiden tot leer te combineren met de overzichten uit de oude handboeken voor de leerlooierij was het echter mogelijk de grondslagen van de in Maastricht toegepaste looitechnieken te achterhalen.

³ G. W. A. Panhuysen, *Studiën over Maastricht in de 13e eeuw*, Maastricht 1933, p. 126 en p. 132-133.

⁴ Alberts, W. J., *De Maastrichtse Raadsverdragen uit de Middeleeuwen*, in: *Miscellanea Trajectensia*, Maastricht 1962, p. 169-173.

UITGANGSPUNTEN

Het is niet bekend, wanneer men nu precies met looien is begonnen. Uit de tijd, dat de kennis der prehistorie verward werd met de anthropologie der primitieve volken,¹ stamt het verhaal, dat de primitieve herders- en jagersvolken in berenvellen rondliepen om zich te beschermen tegen weersinvloeden. Hun eerste ervaring zal hen geleerd hebben, dat natte en verse huiden vrij spoedig tot bederf overgaan. Drogen alleen bood geen oplossing; een of andere vorm van looiing was noodzakelijk. Het oudste looiproces bestond in het smeren van gedroogde huiden met het vet van de gevelde dieren, waardoor men een taai en buigzaam produkt verkreeg. De prehistoricus-anthropoloog leerde deze methode kennen bij de natuurvölker van Zuid-Amerika. De Indianen in Noord-Amerika pasten een nog oudere methode toe, waarbij van looiing eigenlijk geen sprake was. Zij rookten de natte huiden, zodat zij bij droging niet hard werden. De archeologie kan deze oer-vormen der looiing moeilijk bevestigen, omdat de huiden zo snel tot bederf overgegaan zijn, dat er geen spoor meer van is overgebleven.²

Talrijke getuigenissen uit de laatste millennium vóór Christus bewijzen echter, dat de leerbereiding zeer vroeg moet zijn begonnen. In het Kaiser-Friedrich Museum in Berlijn bevindt zich een granietsteen met graveringen, welke laat zien, hoe leerbereiders in het oude Egypte de huiden prepareerden. Op mummies van tien eeuwen vóór Christus bevonden zich leerstroken en riempjes, welke nog goed geconserveerd waren. Ook werden schoentjes van geveerd leer gevonden in de Egyptische graven, die uit tijger- en hertenvellen ge-

¹ Een typisch voorbeeld van een dergelijke vermenging treft men aan bij K. Bücher, *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, 10. Aufl., Tübingen 1917, p. 1-38: *Die Wirtschaftliche Urzustand*.

² G. Clark, *De vroegste geschiedenis van de samenleving*, Utrecht 1963, p. 195-197.

maakt waren.³ In het Oosten trof men leer aan bij de Hittieten en Mitanni. In de bijbel leest men: 'Nu voorzag Ik U van kleurige kleren, schoeide U met het kostbaarste leder, gaf U een hoofdband van damast en sluerde U met zijde'.⁴ In het Nabije Oosten vindt men ook voor het eerst een ambachtelijke leernijverheid. Men paste er de bastlooierij toe, waarbij gebruik werd gemaakt van de bast van sparren en elzen of van de schaal van de granaatappel. Ook gebruikte men het blad van de Rhus of Sumac en een onbekende plant, die 'notia' werd genoemd.⁵ De ambachtelijke bereiding van leer had zich echter nog niet ver verbreid. Homerus kende in de 9e eeuw vóór Christus in Klein-Azië alleen de methode, waarbij arbeiders en boeren zelf hun leer bereiden en tot schoenen of kleren verwerkten. De leerbereiding voor eigen gebruik op de hoeve bleef in de Duitse landen tot in de vroege Middeleeuwen bewaard.⁶

Bij de Romeinen was de looinijverheid al betrekkelijk ver voortgeschreden. In Pompeji is in 1873 een looierij uitgegraven in het atrium van een vrij groot gebouw. Er werden 15 ronde gaten van 1.25 meter tot 1.60 meter doorsnede en ongeveer 1.50 meter diep blootgelegd. Deze dienden waarschijnlijk voor het zogenaamde nathuiswerk, dat is het reinigen der huiden, het ontharen en ontvlezen, waar telkens spoelingen op moesten volgen. Ook waren er langwerpige, vierhoekige gaten van ongeveer 50 cm diepte. Deze waren, zoals scheen, met houten wanden bekleed. Dit moeten de looikuipen geweest zijn, want looikuipen werden met hout bekleed, om te voorkomen, dat het kostbare looinat in de grond wegzakte.⁷ Gezien de ligging, namelijk in een groot gebouw en in het atrium daarvan, en afgaande op de geringe diepte van de looikuipen, zal hier slechts sprake kunnen zijn van een huishoudelijk looibedrijf en niet van een ambachtelijke onderneming. Dat wil echter niet zeggen, dat de Romeinen de ambachtelijke looinijverheid niet kenden. Hun planoloog Vitruvius wijst in zijn stadsplan een speciale wijk aan, waar de looiers zich moesten vestigen. Hij wilde daarmee voorkomen, dat de overige stadsbewoners veel hinder ondervonden van dit nogal geurige bedrijf.⁸

³ Forrer, R., *Archäologisches zur Geschichte des Schuhes aller Zeiten*, Schönenwerd 1942, p. 36.

⁴ Ezechiël, 16, 10.

⁵ Blümner, o.c. p. 267.

⁶ t.a.p., p. 262.

⁷ t.a.p., p. 271.

⁸ Vitruvius, *De Architectura*.

In de Romeinse tijd werden ook in onze streken leren voorwerpen gebruikt. De zg. 'gouden helm', die in mei 1911 in de Peel werd ontdekt, bevindt zich thans in het museum in Leiden. Het is een leren helm, met daar overheen een ijzeren kap, versierd met verguld zilveren platen. Tegelijk met deze helm vond men leren schoenen, waaraan riempjes genaaid waren, een stuk van een leren schabrak of zadeldek en een fragment van een leren sabelschede. Dat alles zou afkomstig zijn van een stablesische ruiter, een lid van een Romeins ruiterkorps, dat in onze streken gelegerd was.⁹ Bij het vinden van de zg. Umbo¹⁰ van Blerick trof men delen aan van een paardentuig, nl. een teugelring en delen van een leren haam met beugels.¹¹

De vondsten van leer in deze streken en de aanwezigheid van een troepenmacht langs de Rijn, die voortdurend behoefte had aan allerlei voorwerpen, waaraan leer moest worden verwerkt, maakt het hoogst waarschijnlijk, dat hier zeker vanaf de Romeinse tijd leder werd vervaardigd. De Romeinen hadden steeds de grootste moeite met de ravitallering van hun troepen. Het transportwezen was zeer primitief en zij hebben zich daarom steeds beijverd op veilige afstand van de grens manufacturen op te richten, waar de goederen die het leger nodig had, gefabriceerd konden worden, speciaal daar, waar de benodigde grondstoffen in aanzienlijke mate voorkwamen.¹² Een analyse van de grondslagen van het looi-procédé zal ons leren, dat aan de voorwaarden voor het ontstaan van een leernijverheid in de omgeving van Maastricht stellig wel voldaan werd.

Principes van het looi-procédé

Al lijkt het principe van het leerlooien – neem een huid, voeg er looistof aan toe en er ontstaat een vel leer – ook vrij eenvoudig, om een goed stuk leer te bereiden moet men de huid een vrij ingewikkeld en langdurig proces van bewerkingen laten doorlopen. Bovendien is het mogelijk om door variaties in het bereidingsproces vele soorten leer te bereiden. Dat is ook noodzakelijk, omdat men voor verschillende gebruiksvoorwerpen telkens andere soorten leer nodig heeft, waardoor binnen de leerlooierij allerlei specialisaties ontstonden.

⁹ Limburger Koerier, 16 mei 1911.

¹⁰ Schildknop.

¹¹ Vermaseren, M. J., Uit de oude Romeinse beschaving in Midden-Limburg, in Historische opstellen over Roermond en Omgeving, Roermond 1951, p. 59.

¹² Persson, A., Staat und Manufaktur im Römischen Reich, Lund 1923, p. 70-77.

Vooral in verband met de mogelijkheden ten aanzien van de voorzining in grondstoffen ontstonden talloze verschillen tussen de plaatsen en landen, waar leer bereid werd. Omstreeks het begin van onze jaartelling was de looitechniek echter zover voortgeschreden, dat het beginsel van de looiing vrijwel vaststond. De technische ontwikkeling sedert de Middeleeuwen en daarna tot in de 19e eeuw, toen men chemicaliën ging gebruiken, kon aan het principe niet meer tornen. Er werden slechts verbeteringen in bestaande procédés aangebracht.

De looiing der huiden begon met het zg. 'stromen'. De huiden, die op de looierij aankwamen zaten vol met bloed en vuil, dat er afgewassen moest worden. Daartoe werden de huiden enige dagen in stromend water gehangen. Om afdrijving te voorkomen werden de huiden vastgemaakt. Natuurlijk raakten er nogal eens huiden los, en daarom gebruikte men bij voorkeur een smalle, snelvlietende beek, zodat men losgeraakte huiden kon achterhalen. De Jeker was daarvoor bijzonder geschikt.

Tijdens het stromen werden van elders aangevoerde huiden, die om bederf tegen te gaan, waren gepekeld of droog gezouten, meteen van hun zoutlaag ontdaan.

Als de huiden schoon gewassen waren, kon men nog niet onmiddellijk met de looiing beginnen. De haren en de resten vlees moesten eerst nog van de huid afgehaald worden. Dat gebeurde tijdens het 'nat-huiswerk', zo genoemd omdat tijdens dit proces de huiden opnieuw enige malen gewassen moesten worden. Deze fase begon met het losmaken van de haren en de opperhuid. Dat kon gebeuren door kalken of smarten. Men sprak van kalken, als op de haarzijde van de huid een paplaag van kalk werd opgesmeerd. Omdat in de omgeving van Maastricht genoeg kalk te vinden was¹³, werd dit procédé hier veel toegepast. Bij de fabricage van overleder werd hier ook wel 'gesmart'. Het smarten berustte op een bacteriologische werking in de huid. De schoon gewassen huid werd nat opgehangen in een vochtige ruimte met een middelmatige warme temperatuur. Tijdsduur en verdere omstandigheden waren variabel naargelang het seizoen, de buitentemperatuur en de huidsoort. Het vakmanschap van de looier was hier bepalend.

Na het kalken of smarten werd de huid op de 'boom' gelegd en ontvaard met een stomp mes. Hierbij liet tevens de opperhuid of epider-

¹³ Vitruvius, De Architectura, II 5.

mis los. Vervolgens werd de binnenzijde van de huid ontvleesd met een scherp mes. Zo hield men alleen het coricum of de lederhuid over. Daarmee was de voorbereiding der huiden voltooid en kon de eigenlijke looiing beginnen. Looistoffen konden nu worden toegevoegd, zodat leer verkregen werd. Dat kon op allerlei manieren gebeuren, maar in principe zijn er drie mogelijkheden: toevoeging van plantaardige stoffen, van dierlijke produkten of van mineralen.

Bij looiing met plantaardige looistoffen werden de huiden vlak uitgelegd in looikuipen. Dat waren vierkante bakken, in de grond uitgegraven, en met eiken planken inwendig bekleed, om het wegzakken van het kostbare looinat te voorkomen. Tussen de platuitgelegde vellen werd dan run, gemalen schors van jonge eiken of fichten, gemalen schors van sparren, gestrooid. Op het bovenste vel werd nog een flinke laag run gestrooid. De kuip werd dan afgedekt met zware eiken planken, die werden verzwaard met stenen. Zulk een geheel afgevolde kuip met vellen en runlagen werd dan gedrenkt met oud looiwater. Na 15 maanden of langer was het looiproces voltooid. Het gebruik van zwak of sterk looinat, de dikte der runlagen, de duur van de bewerking en dergelijke hingen af van het inzicht en de vak-kennis van de looier, die zich daarbij kon laten leiden door bijv. de zwaarte der huiden. Het eindprodukt was zoolleer.

In Henegouwen en de Maasvallei, waar overvloedig run werd gewonnen door de nabijheid van grote eikenwouden werd vooral met eikenschors geloid.¹⁴ In Zuid-Duitsland was men aangewezen op looiing met fichten. Deze fichten-looiing drong niet zo diep in de huid door als de run-looiing, zodat bij zware vellen een 'ziel' moeilijk te vermijden was. De ziel was het binnenste van de huid, dat niet gaar werd door de looiing. Door de fichten-looiing kreeg het leer een roodbruine kleur, zodat men in Neurenberg de zoolleer-looiers 'Rothgerbers' noemde.

Wanneer men om over- of opperleder te maken een looiprocédé met dierlijke produkten, vetten en oliën wilde toepassen, moest ook het nathuiswerk enigszins worden aangepast. Na de ontharing werd de huid gebeitst. Men gebruikte daarvoor meststoffen, vooral hondenkippen- en duivenmest. Het gebruik van deze meststoffen gaf een gemene penetrante reuk. In Praag werden dit soort looiers tussen 1400 en 1430 'stinkers' genoemd. Door het beitsen werden de huiden dun en slap. Evenals bij de zoolleerlooiing werden de huiden nu

¹⁴ Houtte, J. A. van, Economische en sociale geschiedenis van de lage landen, Zeist 1964, p. 14.

rungaar geloid. Daarna werden zij terwille van de souplesse opnieuw met dierlijke produkten bewerkt. Zij werden gevet met olie, traan of dierlijk vet. Door deze bewerking ontstond overleder. Zacht gevet overleder kwam als rundleder aan de markt en zwaar gevet overleder als vetleder.

Naar het schijnt is de produktie van overleder in onze streken al betrekkelijk vroegtijdig ter hand genomen. De Romeinen kenden reeds het procédé der vetlooiing. De Germanen hadden schoenen van overleder, waarbij zool en bovenstuk van dezelfde leersoort gemaakt waren.¹⁵ Ook de monniken schijnen zich bezig gehouden te hebben met het looien van overleder. Op 26 maart 800 verleende Karel de Grote aan de monniken van Saint-Bertin in Vlaanderen een jachtprivilege, zodat ze zich konden voorzien van de huiden, nodig voor de aanmaak van handschoenen en habijtremen.¹⁶ In onze streken werd alleen blank¹⁷ en gezwart overleder geproduceerd. Het ongekleurde 'blanke' overleder had een lichte, bruin-gele tint. Voor het zwarten gebruikte men ijzervitriool (ferrosulfaat) met wat looinat. Soms voegde men daar soda en blauwhout aan toe. De Romeinen hadden de kunst verstaan het leder te verven, zodat bij hen rode en gele schoenen bekend waren. Omdat dit soort schoenen een duidelijk luxe-produkt was, is het onverklaarbaar dat deze techniek verloren ging.¹⁸

De fijne leersoorten werden meestal geloid door toevoeging van mineralen, waarbij vooral aluin gebruikt werd. De looiing met sumac heeft in West-Europa eerst betrekkelijk laat ingang gevonden in verband met aanvoermoeilijkheden.¹⁹ Evenals aluin moest sumac²⁰ uit het Oosten worden aangevoerd, maar de looier had zeer grote hoeveelheden sumac nodig voor de looiing van een vel leer, terwijl hij

¹⁵ Forrer, o.c., p. 76-80.

¹⁶ Böhmer-Mühlbacher, *Regesta Imperii*, Innsbruck 1894, p. 159. Over de echtheid van deze oorkonden zie J. Semmler in Karl der Grosse, Bd. II, Düsseldorf 1965 en de daar vermelde literatuur.

¹⁷ Blank leer is een term voor alle soorten leer, die de looierij verlaten zonder op enigerlei wijze met kleurstoffen behandeld te zijn.

¹⁸ Cary, M. en T. J. Haarhof, *Leven en denken in de klassieke wereld*, Utrecht 1964, p. 119 en *ibid.* noot 1.

¹⁹ Waterer, J. W., *Leather*, in *History of Technology*, II, *The Mediterranean Civilisation and the Middle Ages*, Oxford 1956, p. 150-151.

²⁰ Sumac was een plantaardige stof. Men gebruikte naast aluin ook de bladeren van de *Rhus Coriaria*, die men Sumak noemde. Men treft thans de *Rhus* nog aan langs de Middellandse Zee in Zuid-Italië, Sicilië, Bulgarije en de Kaukasus. Aanplant is er ook in de USA.

maar weinig aluin hoefde te gebruiken. In Klein-Azië maakte men echter al vroegtijdig gebruik van sumac met name voor de bereiding van geitenvellen tot Turks saffiaan. De vellenbloten²¹ werden aan de randen te samen genaaid. Een kleine opening werd uitgespaard. Hierlangs werd een sterk Sumaknat naar binnen gegoten. Vervolgens werd dit gat gedicht. Zo ontstond een buidel, gevuld met sumaknat. Door sterk drukken en persen werd dit looinat door de vellen heen geperst. Dit werd enige malen herhaald. Deze buidels werden opgesneden langs de naad en de losse vellen gewassen en gedroogd. De witlederbereiding, waarbij de vellen²² van kleine dieren gelooïd werden met behulp van een mengsel van aluin en keukenzout in een verhouding van drie delen aluin op twee delen keukenzout werd hier meer toegepast. Van oudsher wist men het witleder te verven in de kleuren rood, geel en paars. Tot de fijne leersoorten, die met gebruikmaking van mineralen werden bereid behoort ook het perkament. Perkament maken is eigenlijk geen looiprocédé. De geschikte huiden, o.a. van geiten, ezels, kalveren en schapen werden slechts gereinigd, onthaard en aan de vleeszijde weggeschraapt, totdat er slechts een zeer dun egaal huidje overbleef. Het werd vakkundig gedroogd, daarna zeer licht met talk en aetherische vloeistoffen ingewreven en tenslotte weer gedroogd. Er zijn in Maastricht slechts twee perkamentmakers met name bekend, Johan de perkamenter (1424) en Peter de parkementer (1482). Het was kennelijk geen specialiteit van de stad.

Gunstig klimaat

Het is onduidelijk, wanneer de leerlooierij in Maastricht ingang gevonden heeft. Evenmin weten wij, welke produkten het eerst op commerciële basis werden gelooïd, maar het is niet onwaarschijnlijk, dat men reeds vroegtijdig met looien begonnen is. De omstandigheden waren namelijk in Maastricht buitengewoon gunstig voor de leernijverheid. Voor het stromen en de spoelingen, die bij het nathuiswerk hoorden, had men de Jeker ter beschikking, die met haar zuiver snelvlietend water en haar geringe breedte en diepte zo geschikt was, dat men er, ten onrechte, wel eens bijzondere eigenschappen aan heeft toegeschreven. Voor het kalken leverden de kalksteengroeven in de nabijheid van de stad grondstof in overvloed. De eikenwouden,

²¹ Vellenbloten zijn ongelooide huiden ontdaan van het haar.

²² Men spreekt van vellen bij kleine dieren, zoals schapen, geiten en konijnen en van huiden bij grote dieren, zoals runderen.

die zich in de Middeleeuwen over grote delen van België uitstrekten, voorzagen de looiers van meer dan voldoende run. Tijdens de Karolingische periode stond de markt van Visé, in de onmiddellijke nabijheid van de stad, bekend als een belangrijk inkoopcentrum voor de huiden van wilde dieren.²³ De aanwezigheid van grondstoffen is echter niet voldoende voor een looinijverheid op commerciële basis. Daarvoor heeft men ook een afzetmarkt nodig. Wij zagen reeds, dat tijdens de Romeinse tijd een grote behoefte aan leer bestond, hoofdzakelijk voor militaire doeleinden. Een groot deel van deze vraag naar lederprodukten zal in de 4e eeuw met de verdwijning van de Romeinen wel verloren zijn gegaan. Het is echter niet zeker, of daarmee elk emplooi voor looiers in het Maasdal teloor ging. Vooreerst bleef Maastricht bewoond;²⁴ bovendien bleef de stad een belangrijke rol spelen in de Frankische periode, toen de handel van West-Europa als geheel wel terugliep,²⁵ maar als gevolg van de voortdurende bedreigingen vanuit zee door de Noormannen en vanuit de Hongaarse laagvlakte door de Avaren²⁶ steeds meer geconcentreerd werd op het gebied tussen Rijn en Maas.²⁷ In 779 werden als voornaamste centra van koophandel in het gebied van de Maas genoemd Rouen, Quentovic, Amiens, Maastricht en Duurstede.²⁸ Maastricht behield een zeer belangrijke muntslag.²⁹ Volgens Einhards, *Translatio et Miracula S.S. Marcellini et Petri* was Maastricht omstreeks 830 een stad met veel inwoners, waaronder vooral kooplieden en handelaren.³⁰ Dergelijke berichten treft men ook in andere bronnen aan tot in de 10e eeuw toe.³¹ Weliswaar kan men uit dergelijke berichten niet afleiden, dat er in Maastricht looiers moeten zijn geweest. Vooral ten plattelande werd veel op de eigen hoeve gebrouwen, ge-

²³ F. Rousseau, *La Meuse et le Pays Mosan. Leur importance historique avant la XIIIe siècle*, z.pl. 1930, p. 108-109.

²⁴ J. Dhondt, *L'essor urbain entre Meuse et Mer du Nord à l'époque Mérovingienne*, in *Studi in Honore di Amando Saponi*, Milano 1957, p. 65-70.

²⁵ H. Pirenne, *Mohamet und Karl der Grosse*, Frankfurt 1963, p. 203 en F. Lot, *La fin du monde antique et le debut du Moyen Age*, Paris 1927, passim.

²⁶ A. Mirgeler, *De geschiedenis van Europa*, Roermond 1959, p. 11.

²⁷ F. Rousseau, *La Meuse et le Pays Mosan en Belgique*, in *Annales de la Société d'Archéologie de Namur*, jrg. 41, 1930, passim.

²⁸ Rousseau, o.c., p. 261.

²⁹ M. Prou, *Catalogue des monnaies carolingiennes de la bibliothèque nationale*, Paris 1896, p. 2578sq.

³⁰ Panhuysen, o.c., p. 116.

³¹ J. Lestocquoy, *The Tenth Century*, in *The Economic History Review*, xvii 1947, passim.

bakken, geweven en geloid.³² Het daar gefabriceerde leer was echter zeer stug en alleen geschikt voor sandalen. De handel had echter stellig behoefte aan leer van een betere kwaliteit. Dat kon alleen in stedelijke centra worden vervaardigd. Daar alleen was de veiligheid voor een looier, die bijna 1½ jaar aan zijn produkt werkte, voldoende gewaarborgd. Bovendien kon het leer slechts worden afgezet in steden, waar veel handelaren samen kwamen. De looiers brachten hun produkt immers niet naar de markt. Door de lange duur van het looi-proces had de looier slechts zelden aanbod voor meerdere afnemers. Alleen wanneer een of meerdere kuipen waren 'getrokken' d.w.z., volledig klaar waren, kon hij verkopen 'unter seine Haustür' aan een koper, die kwam informeren of er koopwaar was.³³ Verspreid wonende looiers zullen daarom nimmer voldoende emplooi voor hun produkt gevonden hebben. De looierij kon in de Middeleeuwen slechts geconcentreerd in plaatsen met een levendig handelsverkeer bestaan. Op grond daarvan is het geenszins onwaarschijnlijk, dat Maastricht tussen de 9e en de 10e eeuw looierijen heeft gehad.

Pas in de 12e en 13e eeuw is met zekerheid de aanwezigheid van leerlooiers in Maastricht vast te stellen. De berichten over Maastricht zijn dan aanzienlijk minder spaarzaam. In 1191 werden door Hertog Ottokar IV van Stiermarken de toltarieven vastgesteld, die handelaren uit Regensburg, Keulen, Aken en Maastricht moesten betalen bij het verschijnen op de jaarmarkt te Enns. De Maastrichtenaren betalen dan 2 schoenen³⁴ en 2 handschoenen.³⁵ Het is natuurlijk niet zeker, dat de Maastrichtse kooplieden hun tol ook met in Maastricht vervaardigde lederwaren voldeden. Zij brachten in Enns ook goederen uit Vlaanderen op de markt en daarvandaan konden zij natuurlijk ook hun tolgoederen gehaald hebben. Toch is deze laatste veronderstelling niet de meest waarschijnlijke. Het blijkt nl., dat in 1264 in Maastricht al gesproken wordt van een vicus cerdonum, die juist buiten de

³² Zie p. 32.

³³ Roth, J. F., *Geschichte des Nürnburger Handels*, Bd. III, Leipzig 1802, p. 146.

³⁴ Men dient uitdrukkelijk van twee schoenen te spreken en niet van een paar schoenen. De schoenen werden destijds op een rechte leest gemaakt. Zij waren volkomen symmetrisch en links en rechts te dragen. Pas veel later ging men de schoenen paarsgewijze op een kromme of gezwaaide leest te maken. Thans worden alleen nog de echte Marokkaanse damespantoffeltjes – die van de Marokkaanse huisindustrie – en de zg. haremslofjes op een rechte leest gemaakt. Dat zijn nog de enige schoenen, die zich tijdens het dragen naar de voet zetten.

³⁵ Rousseau, o.c., p. 109-110.

looierspoort, de Porta Tanatorum ligt.³⁶ Deze poort was kort na 1214, toen men met het omwallen van Maastricht begonnen was, gebouwd vlak bij het punt, waar de Tafelstraat thans het Klein Grachtje snijdt. De naam Looierspoort moet wel de oorspronkelijke naam van deze poort geweest zijn. Men kan moeilijk veronderstellen, dat men binnen enkele decennia zich al geroepen voelde om de naam van deze poort te wijzigen in verband met de plotselinge opkomst van een belangrijke tak van nijverheid. Men moet dus wel aannemen, dat deze groep ambachtlieden al van zoveel betekenis was bij de bouw van de omwalling, dat men de poort, die naar hun kwartier leidde, aanstonds naar hen genoemd heeft. Dat betekent, dat er omstreeks 1200 in de pre-stedelijke kern al een belangrijke groep looiers woonde. Op welk tijdstip deze looiers zich daar gevestigd hebben, is onbekend, maar wij menen genoegzaam te hebben aangetoond, dat zij er reeds zeer lang geweest kunnen zijn en in het pre-stedelijke leven van Maastricht eeuwenlang een rol kunnen hebben gespeeld.³⁷

³⁶ Doppler, P., Verzameling van charters en bescheiden betreffende het vrije Rijkskapittel van Sint Servaas te Maastricht bijeengebracht en in regestvorm uitgegeven, deel I, Maastricht 1930, no. 67.

³⁷ Alberts, W. J. en H. P. H. Jansen, Welvaart in wording, 's-Gravenhage 1964, p. 81-102. spreken over de betekenis van pre-stedelijke kernen.

DE OUDSTE HISTORISCHE GETUIGENISSEN

De technische ontwikkeling

Vanaf de tweede helft van de 13e eeuw krijgt de historicus van de Maastrichtse looinijverheid vaste grond onder de voeten. Uit de periode 1264-1296 zijn zeven oorkonden bewaard gebleven, die uitdrukkelijk over leerlooiers spreken; uit de laatste decade van de 13e eeuw zijn negen looiers met name bekend. Uit de aanduiding van hun beroep blijkt, dat wij aan het einde staan van een langere ontwikkeling. De drie groepen looiers zijn alle vertegenwoordigd. Men treft 5 zoollerooiers aan, 2 witmakers of aluinlooiers en 2 corduenarii of leertouwers.¹

Het gebruik van aluin en de produktie van corduaanleder, die aan de hand van de gegevens uit de oorkonden voor de 13e eeuw kunnen worden vastgesteld, roepen vragen op naar de technologische ontwikkeling en de aanvoer van grondstoffen in deze periode. Klaarblijkelijk heeft Maastricht voor het einde van de 13e eeuw in relatie gestaan met het Nabije Oosten, waar aluin vandaan moest komen en met de Mohammedanen in Spanje, de oorspronkelijke producenten van corduaan of Cordovaleer.

Deze relaties met de Mohammedaanse wereld kunnen op drie verschillende wijzen tot stand gekomen zijn. In de 12e eeuw ontstond in Enns in Stiermarken een jaarmarkt, waar de kooplui uit het Oosten via Constantinopel hun waren aan de Westerse handelaren aanboden. Men trof er kooplieden uit Zuid-Duitsland, het Rijngebied en het Maasdal, die met hun collega's uit Zuid-Rusland, de Balkan, Constantinopel en het Nabije Oosten allerlei goederen uitwisselden. De Keulse handelaren brachten er gedroogde vis en lakens heen, om er

¹ Zie pag. 45-47, lijst der oudste looiers.

pelzen, bijenwas en mineralen te kopen.² Tijdens het bewind van Ottokar III (1129-1164) werden de gewoonten en rechtsgebruiken van de Jaarmarkt te Enns, een onaanzienlijk plaatsje tussen Linz en Wenen,³ geregeld en vastgesteld.⁴ Toen Ottokar IV deze regelingen in 1191 aanvulde met een toltarief⁵ bleek, dat de Maastrichtse kooplieden er in lederwaren handelden.⁶ Lederwaren hadden in verband met de hoge transportkosten – men moest door de onveiligheid der wegen een ‘schaar’ vormen en zich van een ruitergeleide voorzien – de voorkeur boven leer. Bovendien nam men hoogwaardige producten als laken uit Maastricht of Vlaanderen en materialen uit Hoei mee.⁷ Als retourvracht kon men evenmin bulkgoederen meenemen. Van de looistoffen kwamen sumak, fichten en mangrovebast zeker niet in aanmerking. Alleen aluin kon een deel der retourlading uitmaken. De aluin- of witlooier kon er een goede prijs voor betalen, omdat hij slechts een beperkte hoeveelheid nodig had.

De relaties met het Oosten waren bovendien zeer versterkt door de Kruistochten. Bij de eerste Kruistochten waren veel Zuid-Nederlanders betrokken, die mogelijk daarbij met ambachtelijke technieken uit het Oosten kennis maakten en die naar eigen streek overbrachten.⁸ De Italiaanse steden speelden bij het vervoer van de Kruisvaarders een grote rol en wisten hun handelsrelaties met het Oosten aanzienlijk uit te breiden.⁹ Venetië, Genua en Pisa maakten zich meester van het transportmonopolie en de levensmiddelenvoorziening van de legers der Kruisridders, lieten zich één derde van de veroverde Syrische steden toewijzen en bouwden daar het ‘eerste Europese koloniale kapitalisme’ op door hun niet-christelijke onderdanen te dwingen tot nijverheidsproductie in hun dienst.¹⁰ Door economische dwingelandij, afpersing en plundering zagen zij kans overal in Europa en speciaal in Vlaanderen de producten van de Levant tegen concurrerende prijzen aan de markt te brengen. Voor West-Europa had dit

² Ph. Dollinger, *De Hanse*, Utrecht 1967, p. 22.

³ H. Pirenne, *De Middeleeuwen*, Antwerpen 1948, p. 115-116 wijst op het bestaan van vele fameuze jaarmarkten in zeer kleine plaatsen.

⁴ Alberts en Jansen, o.c., p. 81.

⁵ Panhuysen, o.c., p. 120.

⁶ Rousseau, o.c., p. 109-110.

⁷ Van Houtte, o.c., p. 65.

⁸ Jong, J. de, *Handboek der kerkgeschiedenis*, Utrecht-Nijmegen 1936, dl. II, p. 166-182 en 229-232.

⁹ Brandt, C. D. J., *Kruisvaarders naar Jeruzalem*, Zeist 1961, p. 111.

¹⁰ Heer, F., *Balans der Middeleeuwen*, Amsterdam 1962, p. 57.

zonder twijfel het voordeel van een zich snel uitbreidende scala van betaalbare produkten en grondstoffen uit het oostelijk deel van de Middellandse Zee.¹¹

De oudste weg die de West-Europeanen in contact bracht met de Mohammedanen liep over Spanje. Eeuwenlang streeden daar het Christendom en de Arabische wereld om de heerschappij.¹² Het voortdurende contact van de West-Europeanen¹³ met de Moren in Spanje stelde hen in de gelegenheid de technische kennis van de Mohammedanen over te nemen.¹⁴ Zij leerden er ook de bereidingswijze van het corduaanleer.¹⁵

Al deze contacten met het Oosten breidden voortdurend de mogelijkheden voor de West-Europese looiers uit tot fabricage van een beter produkt. Kennelijk hebben ook de Maastrichtse looiers daarvan geprofiteerd. In de 13e eeuw wisten zij, dat corduaanleder werd vervaardigd van de vellen van schapen. In Cordova had men er de mouflon (*ovis musimom*) voor gebruikt. De vellen moesten worden voorgeloooid met sumac en nageloooid met aluin. Hoewel het geheim van het looiprocédé was uitgelekt en zich snel over Europa verbreidde, werd het bij gebrek aan voldoende sumac toch niet zo sterk toegepast. In Engeland vond de produktie van corduaanleder om die reden pas in de 15e eeuw toepassing.¹⁶

De verbetering in de aanvoer van aluin bood de witmakers de mogelijkheid om hun activiteit uit te breiden. Door verschillende maatschappelijke ontwikkelingen was ook de vraag naar hun produkt toegenomen. Het witleder was taai, scheurde niet gemakkelijk en had een groot rekvermogen. Daardoor was het zeer geschikt voor de harnasmakerij, waar op een kleed van witleder een gehele metalen pak werd bevestigd. Later kwamen minder kostbare harnassen in zwang, die bestonden uit een broek, en wambuis van witleder, beslagen op schouders, borst, ellebogen, knieën en aan de voorzijde van benen en dijen met ijzeren platen. De harnasmakerij schijnt in Maastricht niet zo erg gebloeid te hebben. Alleen uit de 15e eeuw,

¹¹ Heaton, H., *Economic History of Europe*, New York 1948, p. 152-153 en Falco, G., *Geist des Mittelalters*, Zürich 1958, p. 235-236.

¹² Dawson, Chr., *De Schepping van Europa*, Amsterdam 1948, p. 190.

¹³ Southern, R., *De opkomst van het avondland*, Utrecht 1960, p. 20-22, geeft een voorbeeld van dergelijke contacten.

¹⁴ Risler, J. C., *Geschiedenis van de Arabische cultuur*, Utrecht 1966, p. 192-198.

¹⁵ Southern, o.c., p. 20-21.

¹⁶ Waterer, o.c., p. 150-151.

toen aan de ambachtspersonen bevolen werd een harnas te kopen, zijn een tweetal harnasmakers bekend. In 1418 woonde in de Sporenruwe (Sporenstraatje) een harnasmaker, een zekere Heynric Westvelinx.¹⁷ Tussen 1422 en 1436 had Henric van Haesdale¹⁸ een harnasmakerij in de Sinte Joerijstraete (Grote Staat). De meeste harnassen zullen waarschijnlijk uit Keulen afkomstig geweest zijn. Deze stad exporteerde op grote schaal harnassen, die sinds 1391 afgezet werden op de Jaarmarkten van Frankfurt, Mainz-Friedenberg, Luik, Antwerpen en Bergen op Zoom. Behalve voor de harnasmakerij werd het witleder ook nog gebruikt voor delen van paardentuig. Door de primitieve looimethode had het witleder een slechte eigenschap, dat haar toepassing aanmerkelijk beperkte. Het leder was niet waterbestendig. Wanneer het witleder veel aan water bloot stond werd het uitgewassen, geraakte m.a.w. weer in de toestand van bloot en ging tot verrotting over. Juist rond het midden van de 15e eeuw, toen in Italië de Tolfa-groeven ontsloten werden, waardoor de veel goedkopere Italiaanse aluin in Antwerpen aan de markt kwam¹⁹, vond een verbeterde looimethode ingang, mede gestimuleerd door de verplichting voor alle ambachtslieden om harnassen te dragen, waardoor de vraag naar witleder toenam. In Jutland had men een methode ontdekt, om met aluin voorgelooide vellen door naloojing met een plantaardige looistof meer waterbestendig te maken. Dit was de oorsprong van het zg. bazaarleer.

De ontwikkeling van leerhandel en -nijverheid

Behalve door de technische ontwikkeling vonden de looiers in Maastricht betere mogelijkheden door de economische groei, die in deze eeuwen plaats had en waarvan zij kennelijk gebruik wisten te maken. In 1264 wisten zij zich min of meer onafhankelijk te maken van de eigenaars van de looimolen. Tot dat moment hadden zij de molen waarschijnlijk in tijdpacht gehad. Op 31 maart 1264 sloten zij een overeenkomst met de eigenaars, waardoor de molen gedeeltelijk

¹⁷ Franquinet, G. D., Beredeneerde inventaris van oorkonden en bescheiden van het kapittel van de O.L. Vrouwekerk, Maastricht 1870, deel II, no. 155, p. 183-184.

¹⁸ Franquinet, o.c. II, no. 170, p. 190 en Doppler, Schepenbrieven.... St. Servaas, o.c., no. 1303.

¹⁹ Ropp, G. von der, Zur Geschichte des Alaunhandels im 15. Jahrhundert, in Hansische Geschichtsblätter 1900, p. 119 sqs. en Van Houtte, o.c., p. 121.

in erfpacht aan de looiers werd overgedragen.²⁰ De molen bestond uit twee torens, waarvan er een werd gebruikt voor het malen van 'cortex sive alutarium'.²¹ Dat deel van de molen kwam nu aan de looiers. In 1301 kochten de gezamenlijke looiers een van de eigenaren, de leertouwer Baldewinus de Porta, uit voor een erfrente van 17 schellingen en 6 penningen per jaar.²² Zij hadden deze molen nodig voor het vermalen van stukjes aluin en van de stukjes eikenbast (cortex of renne) tot run. De eikebast moest in stukjes gesneden in de stad worden ingevoerd. Per mand aangevoerde renne diende dan een klein inkomend recht te worden betaald, de 'rennepacht'.²³ Tot in de 18e eeuw ontstonden daarover moeilijkheden. Een slimme looier had in 1726 de stukjes zeer klein laten snijden, zodat er meer in een mand ging.²⁴ De pachter van het invoerrecht, die zijn inkomsten zag teruglopen, wist te bewerken, dat een vaste maat voor de ingevoerde stukjes renne werd vastgesteld.²⁵

Om enige indruk te krijgen van het aantal leerlooiers, die in de 13e en 14e eeuw in Maastricht woonden, werden alle in de schepenbrieven van de Kapittels van Onze Lieve Vrouw en St. Servaas en in de oorkonden van het klooster der Dominicanen voorkomende leerlooiers in onderstaande lijst bijeengebracht.

bijlage iv,

(Voor de verklaring van letters en cijfers zie pag. 95 e.v.)

1277	Reynerus, allutarius (leerbereider), Grote Looierstraat	(a)
1291	Olbertus, alutarius (leerbereider)	(b)
1294	Lambrecht der Lorre	(a 2)
1294	Godevert van Ghindren der Loerre, woont bij de kerk van St. Hilarius over de Jeker. Hij had ook nog een ander huis.	(a 2)
1294	Willekin der Witmeker	(a 2)
1294	Baudewin der touwere (leertouwer), woonde naast Willekin in een huis, dat eens een poort was	(a 2)
1294	Godscalc de cordewener (leertouwer), bij de brug	(a 2)

²⁰ Panhuysen, o.c., p. 133.

²¹ R.A.L., Gilden van Maastricht, doos 14.

²² Doppler, Schepenbrieven van ... St. Servaas, o.c., oorkonde d.d. 16 mei 1301. Blijkens een oorkonde van 1294 was Baldewinus leertouwer. Cfr. Bijlage iv ad f. en a 2.

²³ G.A.M., Raadsverdragen van Maastricht, accijnzen, rennepacht, passim.

²⁴ G.A.M., Raadsverdragen, 22 nov. 1655.

²⁵ Zie afb. 1, op p. 55.

1296	Amelius leerlooier (cerdo), heeft een huis in de Looierstraat	(c)
1296	Henricus Rufus, leerlooier, Looierstraat	(d)
1296	Godefridus Rufus, leerlooier, woonde bij de Looierspoort	(e)
1301	Baldewinus De Porta, leertouwer, staat zijn rechten af op de looimolen	(f)
1310	Jacobus de Novo Vico, corduenarius (leertouwer)	(g)
1315	Jacobus, leerlooier	(h)
1315	Petrus Roessler, leerlooier	(i)
1316	Egidius corduenarius, Nieuwstraat (Platielstraat)	(a 3)
1322	Johannes de Wilre, cerdo (looier)	(j)
1322	Johannis Musghe, looier	(k)
1326	Johannes de Fletingis, cerdo	(l)
1328	Jacobus, corduenarius (leertouwer)	(m)
1331	Henricus Morijn, albifactor (witmaker)	(n)
1331	Nicholaus de Stockem, leerlooier, Looierstraat	(o)
1331	Winandus, leerlooier, Looierstraat	(p)
1335	Johannes Houthues, zoon van Obbertus Houthues, leerlooier	(q)
1335	André, tanneur (looier)	(g 1)
1335	Obbert, tanneur (looier)	(f 1)
1340	Greve, witmaker, Kapoenstraat	(e 1)
1350	Arnoldus velbereider, Nieuwstraat (= Platielstr.)	(a 4)
1354	Ylias de Roethem, leerlooier (vicus cerdonum), Looierstraat	(r)
1354	Arnoldus de Huysselt, leerlooier, Looierstraat	(s)
1356	Coele cerdo	(t)
1357	Amelius, leerlooier, Looierstraat	(u)
1360	Reynerus de Leodio, leerlooier, wonende bij de Looierspoort	(v)
1369	Anselius, looyer, (nabij Pater Vinktorentje) ²⁶	(d 1)
1371	Godefridus de Gynderen, leerlooier, Looierstraat	(w)
1372	Johannes de Roetheym, leerlooier, Looierstraat	(x)
1373	Eustachius de Berghe, leerlooier, Looierstraat	(ij)
1376	Wilhelmus de Tongris, witmaker (vico albifactorum), Witmakerstraat	(z)

²⁶ Oorspronkelijk geheten 'der toren achter die schwesternen', cfr. De Monumenten voor Geschiedenis en Kunst in Limburg, dl. 1 Maastricht, Utrecht 1926, p. 72.

1376	Florini, leerlooier, Looierstraat	(a 1)
1376	Johannes Valkenborch, leerlooier, Looierstraat	(b 1)
1379	Henricus Withuys, leerlooier	(h 1)
1379	Hermannus dicto Schuemeker, leerlooier	(h 1)
1379	Johannes de Daelheim	(h 1)
1398	Willem Roeseler, leerlooier, naast de Bisschops- molen	(c 1)

Tussen 1250 en 1299 treft men dus tien beoefenaars van het looiersambacht in Maastricht in de oorkonden aan. Van 1300 tot 1349 zijn er dat zestien en in de laatste helft van de 14e eeuw zeventien. Van 1400 tot 1449 vonden wij nog 15 looiers. Men kan hieraan niet al te veel conclusies verbinden. Het aantal beroepsaanduidingen in de oorkonden is niet groot; ook zijn lang niet alle ooit uitgevaardigde oorkonden bewaard gebleven en bovendien is het aantal transacties dat schriftelijk werd vastgelegd gering. Vrijwel alleen van servituten op onroerende goederen en van koop en verkoop van huizen en grond vindt men schriftelijke gegevens terug. Toch is het niet onmogelijk, dat het aantal beoefenaren van het looiersberoep tussen 1300 en 1450 niet veel veranderd is. De beide oudste burgerboeken vermeldden de opname van tientallen textielproducenten en handelaren in Maastricht in de 14e en 15e eeuw, maar men vindt op 750 toelatingen tot de diverse ambachten slechts twee looiers.²⁷

Dat kan echter niet betekenen dat het aantal beoefenaren van de looijerij in die periode beperkt was tot ongeveer anderhalf dozijn. Een conflict in 1272 bevestigt dat. In dat jaar was door de magistraat en een deel van de burgerij het asylrecht van de St. Servaaskerk geschonden. Naar het schijnt hadden de looiers daarbij vóórlop gelopen.²⁸ Graaf Arnold van Loon bepaalde daarop op 24 november 1272 in een scheidsrechterlijke uitspraak, dat alle kerkschenders in strafkleding aan de processies van St. Servaas en O.L. Vrouw zouden moeten deelnemen. De leerlooiers, lorre, moesten als hoofdschuldigen slechts gekleed in onderbroek en hemd,²⁹ blootsvoets, met onbedekt hoofd, en met een roe in de hand meelopen. Maar, als enigen van hen niet hadden meegedaan aan de kerkschennis en dat onder ede

²⁷ Doppler, P., Het oudste burgerboek van Maastricht en dez. Het tweede burgerboek van Maastricht, overdrukken uit de Publications de la Société Historique et Archéologique de la Limbourg, z.j.

²⁸ Panhuysen, o.c., p. 134.

²⁹ Camisiis et brachiis.

durfden bevestigen, dan mochten zij hun tunica aanhouden.³⁰ Uit het feit, dat men niet alle leerlooiers had weten te identificeren, mag men wel afleiden, dat al in 1272 de groep zo groot was dat men hen niet meer op enkele uitzonderingen na kon herkennen.

Nu wij weten, dat de groep der looiers in de 14e en 15e eeuw vrijwel niet door immigranten werd versterkt en zijn omvang gedurende deze hele periode ongeveer constant was, kan men het aantal looiers enigermate schatten aan de hand van een raadsresolutie van 15 april 1448,³¹ die het aantal van 555 gewapenden, die in tijd van oorlog de stad moesten verdedigen, over de diverse ambachten verdeelde. De gewantmakers bleken het grootste gilde te zijn. Het leverde 60 militairen. Op hen volgden de cremers met 50 man. De leerlooiers hoefden evenals de bontmakers, waarin ook een groep looiers was opgenomen slechts 20 man te leveren. De witmakers behoorden samen met de ververs, de droogscheerders en de strodekkers tot de zwakste gilden en leverden slechts 10 wakkere verdedigers. De schoenmakers, waarin een groep leerbereiders voorkwam, leverden 25 man. De gehele leerfabricerende en -verwerkende nijverheid leverde daarmee 75 man; de looiers, waarover hier gesproken wordt waarschijnlijk $\pm$ 40 manschappen. Het zal echter duidelijk zijn, dat het totaal aantal gildeleden aanzienlijk hoger moest zijn dan het aantal dienstdoende weerbaren. Het lijkt niet overdreven om het totaal aantal werkzamen in de looierij omstreeks 1450 op meer dan 100 personen te schatten. Waarmee dan tegelijk een aanduiding is gegeven van het aantal beoefenaren van het looiersvak gedurende de gehele late Middeleeuwen.

De organisatiestructuur

Gedurende de 13e en 14e eeuw begon de nijverheid in Maastricht zich te organiseren in ambachten. Men spreekt hier liever niet van gilden, omdat van dienstbaarheid aan de heer door de tweeherigheid van de stad geen sprake kon zijn. De oudst bekende ambachtscorporatie van Maastricht is die der wevers en volders, die in 1276 hun statuten kregen.³² In de loop van de volgende eeuw schijnen de andere ambachten zich geconstitueerd te hebben. Toen de stad, die in

³⁰ Doppler, Schepenbrieven... St. Servaas 1, no. 189.

³¹ Gedrukt bij J. de Ras, o.c., p. 84.

³² Panhuysen, o.c., p. 149-152.

de loop van de 13e en 14e eeuw steeds meer vrijheden verwierf,³³ in 1372 het kiesrecht verkreeg, konden 23 ambachten aanstonds hun zetel in de stedelijke raad innemen.³⁴ Het aantal ambachten was overigens sterk variabel. Ook de namen van de ambachten, die in de stedelijke raad vertegenwoordigd waren, veranderden nogal eens.³⁵ Omstreeks 1380 waren er in Maastricht vier ambachten, die zich met de leerfabricatie bezighielden.

Ten eerste het ambacht der zoollerlooiers, de leurders of loeijers. Hun patroonheilige was Sint Jan. Politiek en economisch waren zij een zelfstandige groep of ambacht.

Ten tweede was er het ambacht van de witmakers of aluinlooiers, ook wel eens in het tijdvak, dat zij andere leersoorten bereidden, seems-lederer genaamd, ontstaan in 1389.³⁶ De patroonheilige van de witmakers was Sint Bartholomeus. Zij werkten politiek samen met de bontwerkers, hadden soms met deze bontwerkers samen een zetel in de gemeine raad. Administratief waren zij gedurende de vele eeuwen, dat zij te Maastricht als ambacht bestonden, zelfstandig.

Ten derde waren er de leertouwers of leersmeeders, ook wel eens velbereiders genoemd.³⁷ Zij waren politiek en administratief met de schoenmakers verbonden. Zij hadden samen met de schoenmakers één zetel in de gemeine raad en hadden samen één reglement, hielden hun vergaderingen in dezelfde luibe en hadden samen één administrateur. De leersmeeders maakten hoofdzakelijk overleder voor schoenen en laarzen. Zij hadden evenals de schoenmakers als patroonheiligen St. Crispinus en St. Crispinianus. Er zijn echter enkele aanwijzingen, dat het eens afzonderlijke ambachten geweest zijn. Zo hadden de schoenmakers hun altaar in de Augustijnenkerk; dat der leertouwers was in de Bogaardenkerk.

Het vierde ambacht dat zich met looien bezighield was dat der bontwerkers. Zij looiden de bontvellen, zoals dat heet, 'in het haar' en verwerkten het bont vervolgens zelf tot bontjassen of dekens. Een deel van hun bontproduktie verkochten zij aan de kleermakers, die het aan kledingstukken verwerkten. De pels- en bontwerkers hadden als schutspatroon Sint Hubertus. Zij werkten politiek en incidenteel

³³ t.a.p., p. 134.

³⁴ Kessen, A., *De historische schoonheid van Maastricht*, Amsterdam 1943, p. 20.

³⁵ De Ras, o.c., p. 80. Alberts, *Raadsverdragen*, o.c., p. 175.

³⁶ Schaepkens van Riemst, J., *Straten, pleinen en bewoners van het oude Tricht*, Maastricht 1907, p. 305.

³⁷ In Vlaanderen sprak men van huidevetters. Zie P. van Nuffel, *In den ouden Aalsterschen Middenstand*, Aalst 1924, p. 25.

ook op economisch terrein samen met de witmakers. Omdat het bontlooien een geheel apart vak is, zal hier slechts over de bontwerkers gesproken worden, voorzover hun relatie met de witmakers dit noodzakelijk maakt. De bontwerkers en witmakers kochten soms samen partijen huiden van de Hanze, die deze 'vellen in het haar' aanvoerde uit de Noorse landen via haar faktorijen te Bergen op Zoom, Antwerpen of Brugge. Alhoewel de aanvoer merendeels geschiedde in vaten, konden door lekkage of te zwakke pekels gedeelten van de partij onbruikbaar zijn voor de bontwerkers. Evenmin bruikbaar waren vellen, die te lang op de gedode dieren hadden gezeten, zodat het haar ging uitvallen. Dit soort vellen werd dan overgenomen door de witmakers, zulks tot groot voordeel van beide groeperingen. De ambachten in Maastricht waren destijds lichamen met verordenende bevoegdheden via de gemeine raad en een belangrijke stem in de stedelijke regering. Sinds 1379 verkozen de ambachten de burgemeesters en beëdigde raden.³⁸ Hun vertegenwoordigers vormden een belangrijk deel van de stedelijke raad. Bij politiek moeilijke beslissingen hielden de leden van de raad herhaaldelijk ruggespraak met de ambachten, die hen gekozen hadden. Zij lieten zelfs de ambachten bepalen, welk college zich met bepaalde strafzaken moest bezighouden.³⁹ Ook het omgekeerde kwam voor. Wanneer de ambachten in onderlinge conflicten gewikkeld waren, wendden zij zich steevast tot de raad, die dan een minnelijke schikking probeerde tot stand te brengen. De raadsresoluties leggen er steeds weer getuigenis van af. Een eerste voorbeeld treffen we al aan in 1379. Een zekere Johan de Daelhem had leer verkocht beneden de normale prijs. Hij had een looierij en een schoenmakerij, waarin hij het grootste deel van zijn leerproductie verwerkte. De restanten kon hij voor een lagere prijs dan normaal van de hand doen. De meesters van het looiersambacht wisten hem er echter toe te bewegen om te beloven deze oneerlijke concurrentie te staken. Johan van Daelhem beloofde, dat hij nooit meer 'gheloet leder' in Maastricht of Wijk zou verkopen tegen een andere prijs en op een andere wijze dan bij de looiers gebruikelijk was. Bij verkoop aan niet-Maastrichtenaren zou hij er zorg voor dragen, dat zijn restanten niet op een of andere manier toch weer in de stad terecht kwamen.⁴⁰

³⁸ Jaarboek van het hertogdom Limburg 1847, p. 209.

³⁹ De Ras, o.c., p. 94-95.

⁴⁰ Zie bijlage v. P. Doppler, Schepenbrieven van het kapittel van St. Servaas te Maastricht, 1257-1469, 2 dln, Maastricht 1902-1907, p. 847 las in regel 7: Henrico dicto Withuys

Veel maatregelen, die door de leiding van het ambacht genomen werden, hadden betrekking op prijs- en kwaliteitscontrole. Jammer genoeg hebben de nog bestaande restanten van de ambachtsarchieven slechts betrekking op een betrekkelijk recente periode. Naar verluidt zouden de oudere archivalia in 1579 bij de inname van de stad door Parma verloren zijn gegaan.⁴¹ In 1580 werd door de stedelijke raad een nieuw ambachtsboek vastgesteld aan de hand van wat de ambachtsmeesters nog aan oude privileges hadden kunnen achterhalen. Veel van de bepalingen uit dit ambachtsboek⁴² zullen derhalve van oudere datum zijn en kunnen ons een inzicht geven in de wijze, waarop het ambacht controle uitoefende op de activiteiten van haar leden.

Om sociaal-hygiënische redenen en misschien ook om de kwaliteit van het leer hoog te houden werd bepaald, dat men de huiden van dieren die aan een besmettelijke ziekte waren gestorven niet mocht gebruiken.⁴³ Duidelijk ter bescherming van de goede naam van het Maastrichts leer werd bepaald, dat iemand die handelde in paardenleer, of die dergelijk leer verwerkte, geen ander leer mocht verkopen of verwerken. Kennelijk wilde men nog wel eens paardenleer voor een betere kwaliteit laten doorgaan en was dat achteraf moeilijk te controleren.⁴⁴ Eveneens terwille van de kwaliteit van de leerprodukten werd bepaald dat geen zwart getouwd leer mocht worden ingevoerd⁴⁵. De keurmeesters van het ambacht wensten immers de ingevoerde vellen leer ook te keuren. Keurden zij iets af, dan moesten de plaatselijke looiers of leertouwers dat opnieuw bewerken. Gezwart leer was echter niet meer te bewerken en moeilijk te keuren.⁴⁶ De bepalingen maken de indruk, dat er een voortdurend conflict bestond tussen het ambacht, dat de goede naam van haar produkt hoog probeerde te

et Hermanno dicto Schuemaker cordonibus i.p.v. cerdonibus, waardoor de betekenis van de oorkonde tot nu toe niet duidelijk was.

⁴¹ Merkwaardigerwijze wordt de vernietiging van veel oude Maastrichtse archieven steeds aan de Spanjaarden toegeschreven, terwijl het enige archief, waarvan met zekerheid vaststaat, dat het in handen der Spanjaarden is geraakt, het archief van het XII Apostelenhuis, na enige tijd grotendeels is gerestitueerd. Zie: J. C. G. M. Jansen en G. W. M. Snakkers, Inventaris van het archief van het XII Apostelenhuis te Maastricht, in *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XI, 1966, p. 138.

⁴² R.A.L., Ambachten van Maastricht, no. 25, ambachtsboek der looiers.

⁴³ t.a.p., fol. 3.

⁴⁴ t.a.p., fol. 7.

⁴⁵ G.A.M., no. 528, Ambachtsboek der looiers, fol. 3.

⁴⁶ t.a.p., fol. 7.

houden en zijn leden, die steeds nieuwe mogelijkheden zochten om de controle van de keurmeesters te ontduiken. In 1617 haalden de witmakers en enige andere leerbereiders zich weer een verbodsbepaling op de hals, omdat zij hun agenten op de marktdagen de stad uitstuurden om langs de invalswegen vellen op te kopen, die dan niet op de markt kwamen. Twee leden van het looiersambacht en twee leden van het schoenmakersambacht zouden toezicht houden om herhaling te voorkomen. Tegelijk werd verboden om in de dorpen rond Maastricht, tot en met Itteren, Meerssen, Bemelen, Gronsveld, Eijsden, Maarland, Ternaaien, Eben-Emael, Sichen-Sussen-Bolder, Riemst, Rosmeer, Petersheim, Neerharen en Smeermaas vellen en huiden bij de boeren aan huis te kopen.⁴⁷ Alle huiden moesten derhalve op de markt gebracht worden. Onderhandse verkopen werden zoveel mogelijk tegen gegaan. De zeer moeilijke financiële positie van de witmakers maakte echter een compromis noodzakelijk. Zij mochten een deel van de door hen aangekochte vellen aan hun collega's overdoen, als zij zich maar geen activiteiten aanmatigden, die eigenlijk tot het looiersambacht behoorden.⁴⁸

Deze laatste bepaling brengt ons bij een van de grootste moeilijkheden, waarmee de Maastrichtse ambachten worstelden. Voortdurend dreigden de grenzen de looiersambachten te vervagen en de magistraat had alle moeite om te voorkomen, dat de leden van een ambacht zich met de werkzaamheden van een ander ambacht gingen bezig houden. Zo werd 'om ijder ambacht te houden in sijne paelen' aan de slagers verboden vellen van hamels, schapen, kalveren, bokken en geiten op te kopen of als betaling voor hun werk aan te nemen, waardoor de witmakers in een dwangpositie kwamen.⁴⁹ De zoolleerlooiers mochten de velbereiders niet hinderen door vellen vóór te looien of te bereiden, tenzij een of twee ten behoeve van hun huisgenoten.⁵⁰ Veel moeilijkheden ontstonden in dit opzicht ook met de schoenmakers. In 1500 werd hen verboden leer, dat zij geïmporteerd hadden, door te verkopen, zodat de looiers zonder werk kwamen.⁵¹ Later werd deze bepaling kennelijk weer wat verzacht. Als de looiers van een partij ingevoerd leer een klein deel niet konden verwerken, omdat het voor hen niet geschikt was, dan mochten zij van deze partij

⁴⁷ t.a.p., fol. 16.

⁴⁸ t.a.p., fol. 19.

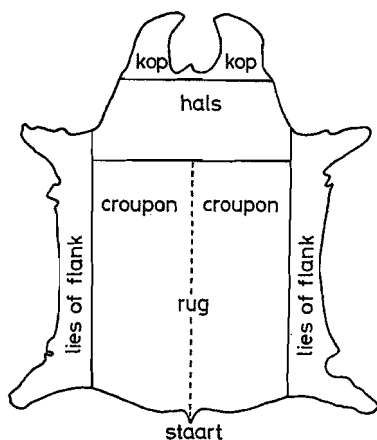
⁴⁹ t.a.p., fol. 20, ad 9.

⁵⁰ t.a.p., fol. 20.

⁵¹ R.A.L., Ambachten van Maastricht, no. 25, fol. 3.

dit is de maete dat de meesters en ouwerlinghen hebben geordonert soo en gelijk de rinne in 't droeghuys moet ingedraeghen weerden en gemaellen.

Figuur 1. Grootte van een stukje renne, vastgesteld bij verordening van 15 juli 1726.

Figuur 2. De verdeling van een vel leer. Het opdelen van zoolllederhuid op deze wijze heet crouponneren.

ten hoogste drie druggen aan de schoenlappers⁵² over doen, als zij ten minste bereid waren daarvoor een vergoeding aan het looiersambacht te betalen.⁵³ Zolang deze bepaling van kracht was, dienden de schoenmakers ervoor te zorgen, dat zij hun leer met betrekkelijk kleine partijen tegelijk inkochten. De verdeling van de zoollerhuid was destijds anders dan tegenwoordig.⁵⁴ De huiden werden niet in coupons gesneden,⁵⁵ maar als geheel verkocht. De schoenmakers, die

⁵² Leperen zijn reparateurs van schoenwerk.

⁵³ R.A.L., Ambachten van Maastricht, no. 25, fol. 12-13.

⁵⁴ Vgl. figuur 2.

⁵⁵ Zie stippellijn in figuur 2. Twee croupons vormen samen één rug.

confectiewerk maakten en geen reparaties verrichtten, hadden steeds een groot surplus aan ruggen, waarvan zij minder nodig hadden dan aan halzen, liezen en koppen. Daarom probeerden zij deze gedeelten, het zg. afval, bij de looiers bij te kopen. In perioden, waarin zij zelf zoolleer moesten importeren, konden zij hun surplus aan ruggen echter niet op een dergelijke manier wegwerken. Zij probeerden eerst een deel van het overschot af te zetten bij de lepperen, de schoenreparateurs, maar dat stuitte op verzet van de zijde van de looiers, die bang waren een deel van hun debiet te verliezen. Een Salomonsoordeel van de magistraat beperkte tenslotte de afzet van ruggen door de schoenmakers aan de schoenreparateurs tot enkele stukken ruggenleer. Rond het midden van de 16e eeuw was er echter zo'n groot overschot aan ruggenleer, dat men naar een speciale afzetmarkt zocht. Men vond die door afzet van de ruggen naar Antwerpen, waar betrekkelijk weinig schoenen werden vervaardigd. De meeste Antwerpenaren droegen schoenen, die in andere steden werden gemaakt. Zij lieten die schoenen uiteraard wel in hun eigen stad repareren, waardoor in Antwerpen zeer veel stug ruggenleer nodig was. Gedurende enige tijd werd het tekort aan ruggen er door de Maastrichtse schoenmakers opgevangen. De vraag was omstreeks 1560 in Antwerpen zo groot, dat de schoenmakers zich haastten de ruggen die zij hadden naar de Brabantse koopmansstad te zenden. De Maastrichtse magistraat moest daartegen krachtig optreden. Zij gebod keuring van alle uit te voeren ruggen en stelde een zeer hoge boete van 4 goudgulden op elke vier ruggen, die 'ongeteykent' naar Antwerpen werden verzonden.⁵⁶ Naderhand liep de uitvoer van ruggen naar Antwerpen terug en ontstond er een hevig economisch conflict tussen de belangen van de schoenmakers en die van de looiers. Omdat de schoenmakers maar zeer weinig ruggen aan de schoenreparateurs⁵⁷ mochten slijten, waren zij soms gedwongen hun overschotten aan leer in de prijzen door te berekenen. In 1677 waren de prijzen van de schoenen daardoor zover opgelopen, dat het stadsbestuur elke import van zoolleer moest verbieden, om de prijs van de schoenen weer op een redelijk niveau te brengen.⁵⁸ In 1698 werd deze maatregel vervangen door een inkomend recht op zoolleer.⁵⁹

⁵⁶ G.A.M., 528, Reglement van het looiersambacht, fol. 9.

⁵⁷ De schoenreparateurs maakten ook maatschoenen. Zij werkten bij hun cliëntèle aan huis, onder nagenoeg dezelfde voorwaarden als tot voor kort de huisnaaisters deden.

⁵⁸ G.A.M., Raadsverdragen van Maastricht, d.d. 11 april 1677.

⁵⁹ R.A.L., Ambachten van Maastricht, no. 25, fol. 28.

Economisch van grote betekenis was de strijd tegen de buitennering, de uitoefening van het ambacht ten plattelande. Door het politiek isolement van de stad kon Maastricht de omliggende dorpen niet met repressieve maatregelen bestoken, zoals dat vooral in Holland gebruikelijk was,⁶⁰ maar moest men er zich toe beperken het platteland van de grondstoffenvoorziening af te sluiten. De Maastrichtse looiers vonden daarvoor in de 16e eeuw, toen het probleem waarschijnlijk pas acuut werd,⁶¹ een oplossing, die waarschijnlijk afdoende was. Wetend dat zij de enigen waren in de verre omtrek, die over een runmolen beschikten, verboden zij de verkoop van gemalen run, 'ambachtsgemaal', aan vreemdelingen en 'naar looiers buiten de stad'.⁶² Het is waarschijnlijk, dat deze maatregel afdoende gewerkt heeft en produktie van leer op grotere schaal in de omgeving van Maastricht onmogelijk heeft gemaakt.

De bemoeïngen van de ambachten met de technische ontwikkeling van de leerlooierij hadden vooral betrekking op het onderwijs, waarmee men continuïteit in de produktiemethode en in de kwaliteit van het produkt wilde verzekeren. Dat onderwijs bestond in het doormaken van een leertijd bij een of meer meesters, waartoe alle jeugdigen verplicht waren. Deze methode, die algemeen bekend is van de gilden uit de Vlaamse en Brabantse steden, vertoonde in Maastricht weinig bijzondere aspecten. Als de leertijd voltooid was, kon de leerling de meesterproef afleggen en het ambacht kopen. Financiële redenen schijnen velen ertoe gebracht te hebben door het betalen van 40 gld. eerst het halve ambacht te kopen, waardoor zij gerechtigd waren hun beroep uit te oefenen. Later betaalden zij dan de tweede helft van het ambacht door nog eens 40 gulden neer te tellen en een brandemmer te leveren, om ook handel te kunnen drijven in de produkten die zij vervaardigden.⁶³ Aan deze bepalingen werd tot het einde der 18e eeuw streng de hand gehouden. In 1781 wordt het aannemen van één leerjongen door Otto Frissen vermeld. In 1783 begonnen weer twee jongens hun leertijd en in 1787 nog eens drie.⁶⁴ Pogingen van een zekere Peter van Valkenburg om de controle op het ambacht te doorbreken, werden in 1701 en 1707 met grote kracht bestreden.⁶⁵

⁶⁰ J. F. Niermeyer, *De wording van onze volkshuishouding*, Den Haag 1946, p. 99.

⁶¹ Sneller, Z. W., *De opkomst van de plattelandsnijverheid in Nederland in de 17e en 18e eeuw*, in *Economisch-Historische Herdrukken*, 's-Gravenhage 1964, p. 117-119.

⁶² G. A. M., Raadsverdragen dd. 9 oktober 1560.

⁶³ Vgl. bijlage VIII, A en B

⁶⁴ G.A.M., Looiersambacht no. 528 en 529.

⁶⁵ G.A.M., no. 528, Looiersboek van Maastricht.

Uit alles blijkt, dat de ambachten zich voortdurend hebben ingespannen om de nijverheid in Maastricht op hoog niveau te bewaren, ook al hebben zij de economische bloei enige malen moeten afzwakken om sociale conflicten te voorkomen of om tegen te gaan, dat de leer- verwerkende industrie door ongebreidelde productie zichzelf uit de markt zou prijzen.

Goede en kwade kansen in de late Middeleeuwen

Mocht men uit het voorgaande de indruk krijgen, dat de toestanden in de Maastrichtse looierij van de 13e tot het midden van de 15e eeuw niet al te zeer aan wijzigingen onderhevig waren, toch moet voor de tijdgenoten deze periode wel bijzonder enerverend geweest zijn. Bijna voortdurend was hun wereldje in beweging; steeds weer openden zich nieuwe mogelijkheden, maar bijna gelijktijdig deden zich allerlei moeilijkheden voor, die zo'n domper op de ondernemings- geest zetten, dat men per saldo blij was het hoofd boven water te hebben gehouden. Het lijkt noodzakelijk wat uitvoeriger op de diverse positieve en negatieve aspecten in te gaan, omdat zij het mogelijk maken een indruk te krijgen van de kansen, die de looierij in Maastricht had op een moment, dat de bronnen nog te schaars zijn om de ontwikkeling van deze tak van nijverheid minutieus te volgen. Economisch was de periode 1200-1450 er een, waarin de regionale economie steeds meer onder invloed kwam van de internationale economische verhoudingen.⁶⁶ Een internationale markt opende zich; internationale concurrentie deed zich voelen. Het aanpassingsver- mogen van de Maastrichtse looier werd bijzonder op de proef gesteld. Het begon al onmiddellijk na de eeuwwende, die de 13e eeuw in- luidde met de langdurige, buitengewoon hevige strijd tussen Welfen en Staufen in het Duitse Rijk, welke tot een Europees conflict uit- groeide.⁶⁷ Beide partijen beijverden zich met behulp van gelden uit de Engelse en Franse schatkist steun te verwerven in de Zuidelijke Nederlanden,⁶⁸ waar na de internationalisering van het conflict het zwaartepunt kwam te liggen. Een centrale rol was hierbij vooral toe-

⁶⁶ Wee, H. van der, *The growth of the Antwerp Market and the European Economy*, Den Haag 1963, deel 11, p. 429. Van der Wee gaat alleen in op de laatste eeuw, die in deze paragraaf zal worden besproken.

⁶⁷ Pirenne, H., *Geschiedenis van Europa*, 2e druk, Amsterdam z.j., p. 204-206.

⁶⁸ Post, R., in *Handboek tot de staatkundige geschiedenis der Nederlanden*, deel 1, *De Middeleeuwen*, 's-Gravenhage 1959, p. 83-87.

bedacht aan Brabant, door het lange aarzelen van Hendrik I. Het was duidelijk dat het meest westelijke steunpunt van de keizers, de vrije Rijksstad Maastricht, een grote rol ging spelen. In september 1202 was Otto IV, die er alles aan gelegen was niet het slachtoffer te worden van het conflict tussen Gelre en Brabant, genoodzaakt zijn rechten op Maastricht aan de Brabantse hertog over te dragen.⁶⁹ Twee jaar later, toen Hendrik overhelde naar de Staufische partij kon Philips van Zwaben weinig anders doen, dan deze rechten bevestigen.⁷⁰ Hendrik liet de stad aanstonds ommuren,⁷¹ maar in zijn pogingen om van de stad een militair bolwerk te maken, slaagde hij niet.⁷² Pas lang nadat de rust was teruggekeerd in 1229 kon Brabant van Maastricht een sterkte maken.⁷³ Door de overgang naar Brabant nam aanstonds de economische betekenis van de stad toe. Brabant, dat zich eerder nog dan Gelre en Kleef ingespannen had, om zijn positie te verbeteren door de economische ontwikkeling van zijn steden te stimuleren,⁷⁴ kon de Maastrichtse handelaren tal van voordelen bieden, waaronder niet in het minst dat van een economisch sterk achterland en vele fiscale tegemoetkomingen.

Tegenover deze nieuwe mogelijkheden stond een ernstig nadeel, doordat Maastricht sinds 1202 verstoken bleef van Oosterse looierijgrondstoffen via de handelsroute naar Enns. In een van de langzamerhand volledig vercommercialiseerde Kruistochten hadden de Italiaanse handelssteden kans gezien, om graaf Boudewijn IX van Vlaanderen uit te laten roepen tot Latijns Keizer over Constantinopel. Van 1202-1204 werd deze stad belegerd en verwoest en haar handel volledig geruïneerd.⁷⁵ De jaarmarkten van Enns raakten daarna snel in verval, vooral toen Venetië kans zag op de puinhopen van het Latijnse Keizerrijk haar volledige heerschappij over de Middellandse Zeehandel te vestigen. Een nieuwe handelsroute via Bregenz, Ulm of Augsburg schiep echter spoedig nieuwe en goedkopere mogelijkheden tot aanvoer van allerlei artikelen naar Maastricht.

⁶⁹ Panhuysen, G. W. A., De politieke verhoudingen tussen Brabant en Gelre in het Maasdal gedurende de eerste helft van de 13e eeuw, in *Akademiedagen* xv, 1963, p. 65.

⁷⁰ t.a.p., p. 75.

⁷¹ Jaspar, o.c., p. 18.

⁷² Panhuysen, *Politieke verhoudingen*, o.c., p. 77.

⁷³ Panhuysen, *Maastricht*, o.c., p. 133.

⁷⁴ Dirlmeier, U., *Mittelalterliche Hoheitsträger im wirtschaftlichen Wettbewerb*, *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Beiheft 51, Wiesbaden 1966 doet dit aspect in hoofdstuk I a1, p. 3-47 goed uitkomen.

⁷⁵ Runciman, S., *Byzantine Civilisation* 4e druk, London 1961, p. 169.

De waarde van deze nieuwe aanvoerweg was echter twijfelachtig, sinds Keulen, dat tot 1150 de vrije doorvaart op de Rijn met hand en tand had verdedigd, begon om zelf allerlei belemmeringen op te richten voor de kooplieden uit het Westen, die naar Zuid-Duitsland wilden afzakken.⁷⁶ Ondanks heftig verzet van de Staufische keizers en van Vlaanderen had Keulen zich omstreeks 1200 de facto het stapelrecht verworven,⁷⁷ zodat het privilege op het moment dat Konrad van Hochstaden het officieel moest erkennen,⁷⁸ het grootste deel van zijn betekenis alweer verloren had doordat de handelswegen zich voor een belangrijk deel hadden verplaatst. Daarom ging de stad er in 1263 toe over verdragen te sluiten met een aantal vorsten aan de Westzijde van de Rijn, te weten Willem IV van Gulik, Walram van Limburg en Diederik van Katzenellenbogen, die beloofden, dat alle handel door hun gebied op Keulen gericht zou zijn. In 1286 volgde een dergelijk verdrag met Walram van Valkenburg.⁷⁹ Opnieuw was Maastricht daardoor van de wegen naar het Oosten afgesloten. Pas in de 14e eeuw had de stad zich voldoende ontwikkeld om zelf maatregelen te gaan nemen. De moeilijke positie, waarin Brabant na de vroege dood van Hendrik III was geraakt, bood voorlopig ook geen mogelijkheden tot steun van die zijde.⁸⁰ Pas na de slag bij Woeringen in 1288 kon weer op hertogelijke bijstand worden gerekend.⁸¹

De Maastrichtse looiers zullen onder deze situatie niet al te zeer geleden hebben. Kennelijk hebben zij zich tijdig aan de situatie aangepast, daarbij gebruik makend van de mogelijkheden die de groei van de stad zelf bood en tegelijk rekening houdend met de moeilijkheden die er bij de aanvoer van grondstoffen bestond. De witmakers en corduaanlooiers waren wel aangewezen op import van enige grondstoffen, maar blijkens de lijst van looiers was hun aantal niet groot. Het witmakersgilde was een van de minst-betekende van de stad en de corduaanlooiers hadden het zelfs niet tot een eigen organisatie

⁷⁶ Stein, W., *Die Streit zwischen Köln und den Flandern um die Rheinschiffahrt im 12. Jahrhundert*, *Hansische Geschichtsblätter*, XVII, 1911, p. 189sq.

⁷⁷ Dirlmeier, o.c., p. 79-80.

⁷⁸ Knipping, R., *Regesten der Erzbisshöfe von Köln im Mittelalter*, Bd. III, Köln 1915, no. 2053.

⁷⁹ Lau, F., *Entwicklung der kommunalen Verfassung und Verwaltung der Stadt Köln bis zum Jahre 1396*, Bonn 1898.

⁸⁰ Panhuysen, G. W. A., *Maastricht omstreden door Brabant, Luik, Loon en Gelre 1200-1274*, in *Miscellanea Trajectensia*, Maastricht 1962, p. 94-106.

⁸¹ Smeets, M. J. K., *Maastricht als Brabantse voorpost in de Limburgse successie-oorlog 1283-1288*, *Miscellanea Trajectensia*, o.c., p. 121-127.

kunnen brengen.⁸² Maastricht behoorde in de 13e en 14e eeuw ook niet tot de leerexporterende steden van de Nederlanden. Daartoe behoorden wel vóór het midden van de 13e eeuw reeds de looiers van St. Pholien in Luik.⁸³ In 1293 werd Gent voor het eerst als zodanig vermeld.⁸⁴ Bij het afsluiten van de 13e eeuw golden in Duitsland als leerexporteurs de handelaren uit Neurenberg, Regensburg, Ulm, Bazel, Straatsburg, Spier, Worms, Mainz en Keulen.⁸⁵ De Maastrichtse looiers beperkten zich waarschijnlijk nog tot de produktie voor de eigen markt en voor de voorziening van de schoenmakers in de omliggende dorpen en de kleinere steden, die nog geen eigen looiers hadden. Tongeren bijv. kende in 1356 waarschijnlijk nog geen looiers binnen zijn muren. Pas in 1467 kan men er het bestaan aantonen van mensen, die met dit ambacht in hun levensonderhoud voorzagen.⁸⁶ Ook in de 14e eeuw, toen een stad als 's-Hertogenbosch al zo'n levendige leerhandel bedreef in Keulen, dat men er herbergiers als tussenpersonen aanstelde,⁸⁷ waren de Maastrichtse leerhandelaren in het buitenland nog niet erg actief. Alleen wist men gaandeweg de aanvoer van grondstoffen wat te verbeteren. Uiteraard bestond de stad niet alleen uit leerlooiers en ondanks de geringe behoefte van deze groep, had de stad er als geheel uiteraard wel belang bij, dat haar mogelijkheden tot handel op verre streken verbeterd werd. Zo exporteerden de Maastrichtse lakenwevers in de 14e eeuw al naar Frankfurt.⁸⁸ De Maastrichtse looiers waren er stellig wel bij gebaat, toen zij in 1335 van Jan III van Brabant het privilege kregen tot verkoop van hun produkten in alle steden van de Nederlanden zonder tol te betalen.⁸⁹ In 1350 sloot men een verdrag met Neurenberg, waarbij de bewoners van beide steden elkaar tolvrijdom waarborgden.⁹⁰ Ook dichterbij probeerden de Maastrichtenaren hun positie te verbeteren. In 1382 moesten burgemeesters en schepen van Nieuw-

⁸² Zie hiervoor, pag. 48 en pag. 49.

⁸³ *La Vie Liègeoise*, 3e année, juin, p. 3.

⁸⁴ Barlet, E. et J. G. Lardinois, *Essai sur l'histoire du commerce et de l'industrie de la Belgique*, Liège 1858.

⁸⁵ Roth, o.c., I, p. 21.

⁸⁶ Pacquay, J., *Tongeren voorheen*, z. pl. 1934.

⁸⁷ Heuvel, N. H. L. van den, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629*, Utrecht 1946, p. 229 en 349.

⁸⁸ Koreman, J. G. J., *Aspecten van de Maastrichtse lakennijverheid en -handel in hoofdzaak gedurende de late Middeleeuwen*, in *Miscellanea Trajectensia*, o.c., p. 216.

⁸⁹ Van den Heuvel, o.c., p. 349.

⁹⁰ Roth, o.c., III, p. 5 en Barlet, o.c., p. 196.

stadt aan de Maastrichtenaren beloven hen nooit meer lastig te vallen.⁹¹ Vijf jaar later verleende Johanna van Brabant hun volledige tolvrijdom te land en te water.⁹² De handel in oostelijke richting was echter een zorgenkind. De wegen waren er bijzonder onveilig. Vlak onder de muren van de stad waren de Valkenburgers bijna onafgebroken in actie om handelaren uit te plunderen en zich ten koste van de steden Maastricht, Keulen en Aken te verrijken.⁹³ Ook elders wemelde het van roofridders. De machtige handelssteden Neurenberg, Frankfurt, Keulen, Bamberg en Augsburg begonnen daartegen krachtig op te treden. Zij stelden machtige transporten samen, namen krijgslieden in dienst en aarzelden niet de roversnesten uit te roken en te vernietigen.⁹⁴ De handelaren uit de kleinere steden werden – tegen vergoeding – in de gelegenheid gesteld zich bij deze convooien aan te sluiten. Het grootste probleem was echter de stapeldwang in Keulen.⁹⁵ Wel werd in 1430 bepaald, dat deze stad aan de Maastrichtenaren een vrijgeleide zou verstrekken voor de jaarmarkt,⁹⁶ maar de Maastrichtse kooplieden konden er hun goederen alleen afzetten door bemiddeling van derden.⁹⁷ Bovendien had men in Keulen geen tolvrijdom. Het is duidelijk, dat de moeizame en kostbare handel met het Oosten daarvoor sterk werd beperkt. Tot omstreeks 1450 betrok men alleen nog het allernoodzakelijkste, te weten aluin en vitriool uit Frankfurt.⁹⁸

Door deze omstandigheden gedwongen richtte de Maastrichtse handel zich steeds meer op het Westen, waar men vrije toegang had tot de markten van Brugge, Antwerpen en Bergen op Zoom. In deze havensteden, waar enorme opslagplaatsen van de Duitse Hanze waren gevestigd, werden tal van goederen uit Baltische landen, uit Italië, Spanje, Portugal, Engeland en Frankrijk goedkoop aangevoerd.⁹⁹ De Duitse Hanze onder leiding van Lübeck had de gehele handel op de Noord- en Oostzee in handen, dank zij haar vier grote kantoren in Novgorod, Bergen, Londen en Brugge.¹⁰⁰ Vanuit Novgorod kon-

⁹¹ Flament, A. J. A., *Kroniek van de stad Maastricht*, in *De Maasgouw* 1886, p. 36.

⁹² t.a.p., p. 37.

⁹³ Venne, J. M. van de, *Belastingconflicten tussen Maastricht en de landen van Overmaas*, in *Miscellaenea Trajectensia*, o.c., p. 331-333 en B. Kuske, *Quellen zur Geschichte des Kölner Handels und Verkehrs im Mittelalter*, 4 Bde, 1918-1934, passim.

⁹⁴ Roth, o.c., I, p. 70.

⁹⁵ Lau, o.c., p. 211-212.

⁹⁶ Kuske, o.c., II, p. 270.

⁹⁷ Lau, o.c., p. 217.

⁹⁸ Dietz, A., *Frankfurter Handelsgeschichte*, 4 Bde, Frankfurt 11910-1925, I, p. 292.

⁹⁹ Sartorius, *Geschichte der Hanze-Bunden*, I, p. 201.

¹⁰⁰ Dollinger, o.c., p. 124.

den zij op goedkope wijze in de Vlaams-Brabantse steden grote hoeveelheden ruwe onbewerkte huiden en pelzen aanvoeren, zowel van huisdieren als bokken, geiten, lammeren en schapen, als ook van wilde dieren, als beren, wolven, vossen, dassen, bevers, wezels, otters en zeehonden. Bovendien voerden zij nog vetten en pek uit het Oostzeegebied aan. De Venetianen die de markten van Brugge en Antwerpen bezochten om hun behoefte aan sommige noordse produkten te dekken, voerden er specerijen, drogerijen, zijden stoffen en allerlei oosterse produkten aan.¹⁰¹ Omdat de Hanze gewoon was zich met beschermende maatregelen te verdedigen tegen opkomende concurrentie,¹⁰² was het niet altijd gemakkelijk met hen handel te drijven. De kooplieden van Sluis, Rijssel, Dinant, Maastricht en 's Hertogenbosch hebben zij echter altijd welwillend behandeld.¹⁰³ Het kan daarom wel geen twijfel lijden, dat handelaren via het kantoor Brugge namens de Hanze in Maastricht optraden.¹⁰⁴ De goedkope, massale aanvoer van grondstoffen via Vlaanderen en Brabant opende voor de Maastrichtse leerlooierij sinds het laatste kwart der 14e eeuw geheel nieuwe perspectieven. Men kon van nu af zijn lederproduktie volledig afstemmen op de aanwezige afzetmogelijkheden en behoefde zich niet meer te beperken vanwege het tekort aan huiden op de Maastrichtse markt. Daarmee was een van de belangrijkste voorwaarden voor de bloei van de Maastrichtse looierijen vervuld.

¹⁰¹ Berg, F. E., *De Nederlanden en het Hanzeverbond*, Utrecht 1833, p. 255.

¹⁰² Dollinger, o.c., p. 247-252.

¹⁰³ Berg, o.c., p. 255-259.

¹⁰⁴ t.a.p., p. 256.

DE BLOEIPERIODE VAN DE MAASTRICHTSE LEERNIJVERHEID

In de 15e en 16e eeuw beleefden de Maastrichtse looiers een grote bloei van hun nijverheid, die zich tot diep in de 17e eeuw en voor sommige specialiteiten tot in de 18e eeuw zou voortzetten. Weliswaar waren de voorwaarden voor een grote bloei reeds iets eerder als het begin van de 15e eeuw vervuld, maar naar het schijnt hebben allerlei moeilijkheden een snelle ontwikkeling nog tegengehouden. Bovendien zijn de bronnen niet van dien aard, dat zij ons toestaan de ontwikkeling op de voet te volgen.

Aanvoer van grondstoffen

Het is uiterst merkwaardig, dat de belangrijkste bron, waaraan wij onze kennis over de huidenaanvoer naar Maastricht ontleen, eigenlijk ten onrechte bestaat. Het gaat om de tolregisters van Bergen op Zoom, waarvan er uit de periode 1465 tot 1512 een aantal bewaard bleven.¹ De belangrijkste heffing in Bergen op Zoom was de tol op huiden, het zg. 'dakergeld'.² Eigenlijk had deze tol in Bergen op Zoom nimmer geheven mogen worden, omdat de Maastrichtse looiers sinds 1315 en 1387 van alle tollén in de Brabantse landen waren vrijgesteld. Onze bron werpt dus wel een bijzonder schril licht op de betekenis van Middeleeuwse privileges! De uitvoerige gegevens, die

¹ Het land van mijn hart, Brabantse feestbundel, Tilburg 1952.

² Een daker is een pak van tien in viere gevouwen huiden. Het was de normale maateenheid bij handel en transport van huiden. Het gebruik van deze eenheid stelt ons in staat de handel in huiden vrij nauwkeurig te kwantificeren. Doordat de huiden die over langere afstand vervoerd moesten worden meestal ter wille van de conservering in een speciale conditie werden gebracht – zij werden gedroogd en daarna dikwijls ook nog gezouten – spreekt men in technische zin ook wel van een daker, als het om een droge of droog-gezouten huid gaat.

ons niettemin over de handel in huiden op de Bergse jaarmarkten ter beschikking staan, tonen duidelijk aan dat de grote massa der verkochte huiden naar de Maasstreek gingen. De export naar Frankrijk viel daarbij in het niet.³ Onder de Maassteden was Maastricht veruit de belangrijkste; de stad nam meer dan helft van het totaal af.⁴

Tabel 1: Huidenexport van Bergen op Zoom naar de Maasstreek, 1465-1512. Totalen.

Roermond	? manden konijnenvellen en 50 konijnenvellen
	3 pakken schaapsvellen
Sittard	1 rol Deense vellen
	3 korven en 1 zakje konijnenvellen
	4 pakken lamsvellen
	2 balen schapenvellen
	48 gelooide vellen ⁵
St. Truiden	149 huiden
Weert	12 lamsvellen
Maaseijck	800 Deense vellen
Diest	69 huiden
Luik	117 huiden
Hasselt	8 zakken en 1 zakje konijnenvellen
Aken	5 wagens en 1586 huiden
	3 pakken schapenvellen
Maastricht	3 wagens en 3047 huiden
	12 wagens, 3283 stuks, 26 pakken, 4 balen en 1 korf schapenvellen, waarvan een deel uit Denemarken.
	19 korven, 1 vat, 1 zakje en 2050 konijnenvellen.

De belangrijkste concurrent van Maastricht in het Maasdal, Luik, verscheen echter niet in Bergen op Zoom op de markt, maar kocht vooral huiden in Antwerpen.⁶ Ongelukkigerwijze beschikken wij ten aanzien van Antwerpen niet over zulke gespecificeerde gegevens als voor Bergen op Zoom. Slechts gedurende enkele jaren, toen Margaretha van Parma een boycot had uitgevaardigd tegen de Gelderse rebellen, werden registers bijgehouden, die een indruk geven van de handelsbeweging.⁷ Kwantiteiten zijn eigenlijk alleen uit 1512 bekend.

³ Sloomans, K., Kooplui uit de Maasstreek op de Bergse Jaarmarkten, in *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, 1962-1963, p. 91-145.

⁴ Zie bijlage 1 en 1 A.

⁵ Met gelooide vellen kunnen bedoeld zijn voorgelooide vellen, welke door een leerbereider of huidenvetter verder bewerkt werden tot bijv. overleder.

⁶ R. Dochaerd, *Marchands Mosans sur le Marché d'Anvers à la fin du Moyen Age*, in *Mélanges Felix Rousseau*, Brussel 1958, p. 274-279.

⁷ Cfr. Sloomans, o.c., p. 124 en Dochaerd, o.c., p. 263.

Tabel 2: Huidenexport uit Antwerpen naar de Maasstreek gedurende het jaar 1512. Totalen.

Luik	700	huiden
Maastricht	100	huiden, 35 pakken met huiden of vellen en 1140 vellen
Hoei	12	velen
Maaseik	550	velen en 31 pakken vellen of huiden

Het ziet er naar uit, dat Luik, Maastricht en Maaseik in dat jaar niet veel voor elkaar onderdeden. Het is echter mogelijk, dat de oorlogstoestand tot een volkomen ander beeld geleid heeft dan het normale. Men kan zich indenken, dat de handelaren uit Maaseik opgetreden zijn als commissionairs voor de uitgesloten Gelderse steden; waarschijnlijker is nog, dat zij bij toeval in Antwerpen terecht gekomen zijn, omdat zij waren afgesneden van de aanvoer uit het omliggend Gelders gebied. Het overzicht van de handelaren uit de Maasstreek in Antwerpen laat zien, dat er normaal niemand uit Maaseik in Antwerpen verscheen.

Tabel 3: Overzicht van de kooplieden uit de Maasstreek in Antwerpen, 1488-1512.⁸

Jaar	Aantal	Namen
1488	5	Jan Lambode, Willem van Dalen, Henric Schelle, Jacop Baerts, Willem van Buel, allen Maastrichtse kooplieden
1490	11	Henric Schelle, Jan van Coelne, Godevaert van Dale, Henric Smit, Jan Stokes, Aerd Hoofacker, Jan van Ghinck, Maes van Ghinck, Yvan Brechs, Daem van Hasselt, Andries Adams (allen Maastrichtse kooplieden)
1491	13	Lambrecht Lamboy, Godevaert Wijnens, Jacop Guinckaert, Jan van Breen, Heynrick Wouters, Henrick Coock, Lysbet Strookens, Jan Lambode, Jacop Baert, Haes Nolkens, Lambrecht Baker, Lysbet Nijverberch, Philips Librecht, allen uit Maastricht
1492	3	Henric Schelle van Cleermont, Michel Nijs, beiden uit Maastricht en Godefroot de Foye uit Dinant
1493	1	Peter de Steenhouwer uit Dinant
1494-1495	3	Jan en Lambrecht Lamboes, uit Maastricht, en Godefroot de Foye, uit Dinant
1505	1	Lambrecht Backer, uit Maastricht
1506	5	Lievin van Lanaeken, Lodewijck Lamboy, Anthonis des Sijmoen, Adam van Bietsinghen, Liebrecht Bont, allen uit Maastricht

⁸ Dochaerd, o.c., p. 265-266.

Vervolg: Tabel 3.

Jaar	Aantal	Namen
1507	4	Jan van Kerckenrode, Jacop Precklinx, Herman Hedenwijcx, Aert de Wiere, allen uit Maastricht
1508	3	Jan van Breen, Claus Colijns, Daem van Beetsingen, allen uit Maastricht
1509	3	Adam van Vesenghen, Thomas Haeck, Servaas van Herckenrode, allen uit Maastricht
1510	1	Peter Bonaver, koopman uit Maastricht
1512	162	Onder hen waren: 61 kooplieden uit Luik 57 uit Maastricht 33 uit Maaseik 9 uit Hoei 2 uit Herstal

De Maastrichtse kooplieden schijnen wel de wegbereiders van de Maaslandse handel op Antwerpen geweest te zijn. Zij kochten er onder meer levensmiddelen en hout. Een deel van het aangekochte hout was bestemd voor de fabricage van klompschoenen, een massa-produkt, dat gemaakt werd van 4 cm dikke houten zolen, waarop in een rabat een leren schacht was gespijkerd.

De doorbraak van de invloed van Antwerpen tussen 1510 en 1512 blijft echter uiterst merkwaardig. Men ziet dan plotseling het aantal handelaren verveelvoudigen. Dat verschijnsel kan in deze mate nauwelijks worden verklaard met een verwijzing naar de enorme expansiekracht van deze stad in de eerste decennia van de 16e eeuw, omdat die veel geleidelijker verloopt.⁹ Men kan moeilijk aannemen, dat Antwerpen in enkele jaren, zonder enige voorbereiding, haar invloed op een beslissende wijze zou zijn gaan uitoefenen in de Maas-streek. Hoe dit ook zij, vast staat dat in de 2e helft van de 15e eeuw de invloed van de aanvoer van grondstoffen voor de leerfabricage uit Bergen op Zoom en Antwerpen een duidelijke invloed heeft uitgeoefend op de expansie van de loonijverheid in Maastricht.

Produktiemethoden

Uit het overzicht van de export van huiden en vellen uit Bergen op Zoom naar Maastricht bleek, dat men daar vooral veel vellen ver-

⁹ Van der Wee, o.c., p. 130-134.

kocht, die bestemd waren voor de bontwerkers en de witmakers van Maastricht. Soms kochten zij gezamenlijk in.¹⁰ Herhaaldelijk werd ook aluin naar Maastricht verkocht.¹¹ Deze activiteit van de witmakers is des te merkwaardiger, omdat zij valt in een periode, waarin hun collega's in 's-Hertogenbosch de produktie juist moesten staken. In 1341 blijken de witmakers daar uit de lijst van beroepsbeoefenaren te zijn verdwenen. Klaarblijkelijk hadden de witmakers in Maastricht zich tijdig aangepast aan de technische ontwikkeling in hun vakgebied, waar ter verbetering van het weinig waterbestendige aluinleder de fabricatie van bazanen was opgekomen.

De vellen van geiten, schapen, mouflons, herten, lammeren en kalveren werden bij de bazaanfabricage meermalen gelooid met steeds wisselende mengsels van looistoffen. Zo gebruikte men wel als eerste looiing eikenschors of een aluinmengsel, daarna berkenschors of sumac, waarna een looiing volgde met een mengsel dat kon bestaan uit 20 delen tarwemeel vermengd met 10 delen kalialuin, 4 delen keukenzout, 3 delen eigeel en 1/4 deel olijfolie. Tenslotte werd het produkt dan dikwijls geelid of gevet. Hoewel op deze wijze allerlei soorten bazaar mogelijk werden, deelt men die meestal in in zeven groepen:

1. basans passée en mesquis: zwakke looiingen met sumac of kastanjehout, lichte nabewerking met weinig vetten of olieën.
2. basans passée en tan: voorlooiing met eikenrun, nalooi met andere looistoffen, daarna licht smeren.
3. basans passée en rodon, zeer gemengde eerste, eventueel ook tweede looiing met navetten. Rodon is een vakaanduiding. Men zou het kunnen 'vertalen' als 'zwerfbaden'. (Meerdere looistoffen door of na elkaar.)
4. basans aludées, aluin voorlooiing met een berken- of kastanje- of sumacnalooiing en vetten.
5. basans chippées, is vooral de aanduiding voor het toevoegen van apprêtuur op een bijzondere manier (dit is weer een vakgeheim)
6. basans coudrées, de looiingen geven door een bepaalde looistof met warm water, als een bad, vóór de eerste eikenbast-looiing over het vel uit te sproeien, een roodachtig bruine kleur aan het vel.

¹⁰ Bijlage 1, no. 290, 15 april 1491.

¹¹ Sloomans, o.c., p. 126sq. Vermeldingen van aluin op 15 dec. 1489; 23 april 1490; 28 april 1490; 25 april 1491; 7 mei 1492; 30 april 1507; 7 dec. 1507; 7 dec. 1508; 22 mei 1511; 10 dec. 1511; 23 april 1513; 20 april 1513 en 14 jan. 1523.

7. basans megies, lichte voorlooiing in run of sumac of een andere plantaardige looistof, met een sterke nalooiing in olieën met looi-kracht. Deze laatste soort benadert het meest het chamois-leder wat in de looierij-geschiedenis van Maastricht veel later voorkomt.

Omtrent de soorten, die in Maastricht gelooid werden, weten we heel weinig. De looirecepten waren steeds geheim¹² en we kunnen derhalve alleen langs indirecte weg iets achterhalen over aard en betekenis van de bazaarlooiiing in deze stad. Vast staat, dat de witmakers in Neekum langs de Jeker bij Maastricht, een speciale volmolen hadden voor het mengen van traan in de looimiddelen.¹³ Door het verloren gaan van de oudste archieven der ambachten is de eerste vermelding van bazaarfabricage eerst van zeer late datum. Een koninklijk octrooi van 1 maart 1580 stond een speciale belasting toe op de uitvoer van bazaarleer.¹⁴ Deze belasting diende echter om direct na de verwoesting van Maastricht door Parma, een tekort aan goederen door overmatige uitvoer tegen te gaan. Het spreekt uiteraard alleen over reeds lang bestaande vormen van nijverheid. De meest directe aanwijzing voor het bestaan van een uitgebreide bazaarleerlooiierij vindt men in de aanwezigheid in de stad van corroyeurs in de 16e eeuw. Deze sterk gespecialiseerde leerbereiders hielden zich bezig met het aftouwen en apprêtereren van bazanen. Door het indrijven van olie en vetten maakten zij die leersoorten mals en bij de verdere afwerking zorgden zij ervoor, dat het leer zijn glans kreeg. Tenslotte is bekend, dat er in Maastricht produkten vervaardigd werden en klaarblijkelijk ook uitgevoerd,¹⁵ waarvoor algemeen bazaarleer werd gebruikt. De mindere soorten, die gezeemd waren, werden aangewend voor broeken, camisolen en voorschoten, de luxere produkten voor boekomslagen, portefeuilles, tabourets en lederbehang.¹⁶

Een verdere beschouwing van de aanvoer uit Bergen op Zoom laat zien, dat er grote hoeveelheden zware huiden afkomstig uit de Baltische landen naar Maastricht gingen. Voordien waren de runder-

¹² R.A.L., Ambachten van Maastricht no. 25, fol. 45-46 en G.A.M., no. 528, Ambachtboek der looiers, fol. 8-9 en fol. 27.

¹³ R.A.L., Ambachten van Maastricht, map no. 40.

¹⁴ Van den Heuvel, o.c., p. 49.

¹⁵ Reiffenberg, Fr. Baron de, *Quel est l'état de la population, des fabriques et manufactures et de commerce dans les provinces des Pays-Bas pendant les xve et xvie siècles*, Bruxelles 1822.

¹⁶ Zie bijlage III.

en ossenhuiden steeds uit de omgeving van de stad betrokken. Klaarblijkelijk bestond er omstreeks 1450 een tekort in de aanvoer van dat soort huiden, zodat men ze over grotere afstand begon te betrekken. Ook dat hing samen met de ontwikkeling van de looi-techniek en van de leerverwerkende nijverheid.

Zoals wij zagen,¹⁷ had men in Maastricht aanvankelijk voor het gewone volk klompschoenen gemaakt en voor de meer draagkrachtigen zg. gekeerde schoenen. Deze waren van zacht leer geheel uit een stuk gemaakt. Alleen werd er met pekdraad een leren zooltje onder genaaid.¹⁸ Nu werd het gebruikelijk schoenen uit twee stukken te gaan vervaardigen. Eerst werd van zacht leer, licht gevet rundleder of vetleer, een bovenstuk, de zg. schacht gemaakt. De schacht werd over een leest getrokken, waarna er met pekdraad een binnenzool van zoolleer bevestigd. Daaronder werden de onderzool en de hak van zoolleer bevestigd. Deze nieuwe methode, waardoor een veel duurzamer produkt werd verkregen, deed de vraag naar overleer sterk toenemen, omdat nu ook het gewone volk 'echte' schoenen ging dragen.

De ledersmeeders of overledermakers bewerkten de huiden van runderen of kalveren in het 'nathuis' precies op dezelfde wijze als de zoollederlooiers dat deden. Doch daarna werden deze huiden met mest gebeitst.¹⁹ Daardoor werden de huiden dun en slap. De looiing met run was voorlopig de laatste fase van het bereidingsproces. Als dat voltooid was, werd het leer eerst door de keurmeesters gekeurd. Pas nadien mocht het worden gezwart met ijzersulfaat en looinat. Bij de bewerking tot overleder, werd het tamelijk stugge leer eerst uitgewassen en geschaafd tot een dikte van 2,7 à 3,0 mm. Dan kwam het eigenlijke 'touwen' door insmeren en kloppen met 'smeer', waardoor het leer buigzaam en consistent werd. Het hiervoor gebruikte smeer bestond doorgaans uit een warm mengsel, samengesteld uit 1/3 deel rundertalk, 1/3 deel kabeljauwtraan en 1/3 deel zg. 'degras'. In principe was dit een mengsel waarvoor iedereen zijn eigen recepten had, zodat men moeilijk kan zeggen hoe het precies was samengesteld. Er zijn echter enkele recepten bewaard, die een indruk kunnen geven van de samenstelling van 'degras'. De basis was het overgebleven traansmeer van de zeemleerlooiing, dat na enige tijd een creydatieproces

¹⁷ Cfr. pag. 39 en pag. 65.

¹⁸ Forrer, o.c., passim.

¹⁹ Cfr. pag. 35.

onderging. Men voegde er soms wat soda bij of wolvet of een mengsel van meerdere stoffen.

Het vetleer kreeg vóór het zwarten een korte nalooiing met traan, die werd gevolgd door een zeer grondige vetting ter bevordering van de waterdichtheid met een smeersel, dat bij elke looier anders was.

Voor het vervaardigen van nieuwe schoenen was het Maastrichtse zoolleer speciaal in Zuid-Duitsland favoriet, voornamelijk omdat het met run was doorgeloid. Het rungaar zoolleder had een vastere structuur en een grotere weerstand tegen slijtage als het in Zuid-Duitsland gefabriceerde leer, dat met fichten was geloid. Vooral bij het gewone volk was deze zeer stevige Maaslandse schoen meer in trek dan de Duitse schoen, die snel versleten was.

De afzet

Aanvankelijk werd het Maastrichtse leer, waaronder het schoenleer steeds meer ging overheersen, waarschijnlijk vooral in de stad en de omgeving afgezet. In Antwerpen kende men in de 15e eeuw alleen import van leer uit 's-Hertogenbosch, Brussel, Leuven en Diest,²⁰ hoewel het aantal leerlooiers in Leuven in 1477 vermoedelijk kleiner was dan in Maastricht.²¹ Ook in de 16e eeuw schijnt het Maastrichtse leer in Antwerpen niet op de voorgrond getreden te zijn,²² ofschoon het toen zeker ook in die richting geëxporteerd werd. Omstreeks 1560 was het Maastrichts leer er zo gewild,²³ dat zich ernstige knoeierijen voordeden, waartegen de Maastrichtse magistraat toen optrad. Men verbood ongekeurd leer naar Antwerpen te zenden.

Veel eerder was men begonnen Tongeren van leer te voorzien. In 1484, 1503 en 1530 moesten de looiers uit die plaats in akkoorden met de schoenmakers uitdrukkelijk toestaan dat leer uit Luik en Maastricht voor de schoenmakerij werd ingevoerd.²⁴

De grote expansie van de Maastrichtse leerexport begon pas rond het midden van de 16e eeuw. De godsdienststroebelen deden talrijke kooplieden omzien naar een woonplaats, waar zij niet gemolesteerd zouden worden om hun godsdienstige overtuiging. Uit de Zuidelijke

²⁰ Van der Wee, o.c., II, op. 71.

²¹ Uytven, R. van, *Le Flandre et le Brabant 'terres de Promission' sous les ducs de Bourgogne*, *Revue du Nord*, XLIII, 1961, p. 297.

²² Van der Wee, o.c., II, p. 138.

²³ t.a.p., p. 251.

²⁴ Pacquay, o.c., p. 246-249.

Nederlanden vertrokken velen naar de vrijstad Frankfurt,²⁵ waar joden, calvinisten en ongelovigen zich mochten vestigen, indien zij overigens respectabel waren en niet zonder middelen van bestaan. In 1540 vertrokken uit Maastricht de gebroeders Franz naar Frankfurt.²⁶ In 1562 week Mathias Bernhardt uit. In 1564 een zekere 'Niclaus van Maastricht', in 1566 Bastian Maes (Mees) en in 1585 Mathias Gentis (Jentis).²⁷ Zeker is, dat in ieder geval de gebroeders Franz in Frankfurt het Maastrichtse leer pousseerden. Vooral in de jaren toen allerlei handelswegen waren afgesneden door de latente oorlogstoestanden, was de vraag naar Maastrichts leer zeer groot. In 1572 moest de magistraat optreden tegen de verzending van ongekeurd leer naar het Oosten. Precies als twaalf jaar eerder ten aanzien van de goederen voor Antwerpen was gebeurd, werd ook nu bepaald, dat alle leer voor export naar Duitsland voorzien moest zijn van 'der stadt teycken'.²⁸ Een bijzonder gunstige omstandigheid was nog, dat de kwaliteit van de schoenen uit Maastrichts of Viandens leer gemaakt in diezelfde tijd (1579) in Frankfurt tweemaal zo hoog genoteerd stonden, als die van ander leer.²⁹

Wel kwam Maastricht zelf ook in de frontlinie te liggen. In 1568 had een belangrijk deel van de gouverneurs en dekens der 23 ambachten de stad verlaten, omdat zij betrokken waren geweest bij de troebelen en sectarische bewegingen.³⁰ De Spaanse furie van 1576 en de moordpartijen na de inname van de stad door Parma zullen de gelederen van de looiers wel hebben gedund, maar de continuïteit in de produktie werd er niet door aangetast.³¹ En dat was juist in het looierijbedrijf zo belangrijk, omdat werktraditie en arbeidsmethode bepalend zijn voor de kwaliteit van het produkt. De looiersfamilies zijn vóór en na 1579 volledig dezelfde.

De export naar Frankfurt werd steeds belangrijker. In 1596 stelde het stadsbestuur zelfs een speciaal keurloon vast voor vellen, die naar Frankfurt werden geëxporteerd.³² Dit is wel een duidelijk blijk van de steeds toenemende importantie van deze handel, die zich lang-

²⁵ Barlet, *o.c.*, p. 49.

²⁶ Publications 1878, p. 7-8.

²⁷ Dietz, *o.c.*, II, p. 38.

²⁸ R.A.L., Ambachten van Maastricht no. 25, fol. 14.

²⁹ Dietz, *o.c.*, II, p. 315.

³⁰ Haakman, S. en H. Allard, De zg. verwoesting van Maastricht in 1579, Publications, *o.c.*, 1876, p. 311-549.

³¹ Zie bijlage II.

³² G.A.M., Raadsverdragen, d.d. 18 nov. 1596.

zamerhand in een zeer merkwaardige richting ging ontwikkelen en in toenemende mate onder invloed van commissionairs kwam te staan. De kooplieden, die vroeger alleen Maastrichts leer hadden afgezet in Frankfurt, begonnen nu verse huiden uit Zuid-Duitsland mee terug te brengen. Daartoe kochten zij vooral de zware ossenhuiden op, die in de streken met fichten-looing niet behoorlijk verwerkt konden worden. Deze zware huiden afkomstig uit Frankfurt, Lübeck, Posen en Leipzig en sinds 1620 ook uit Hongarije werden geleverd aan de looiers in de Maasstreek. Deze zagen kans om daaruit leer te fabriceren, dat door en door gelooid was en derhalve geen ziel had. Het zware pond- of zoolleer werd door dezelfde kooplieden weer verhandeld op de Frankfurter Messe.³³ Het waren vooral de Akense gebroeders Van Asten, die grote partijen huiden aan de Maastrichtse looiers leverden en later weer voor de export naar Frankfurt terugkochten. Deze methode vertoont veel overeenkomst met het uit de textielindustrie, de mijnbouw,³⁴ de boekdrukkerij en -uitgeverij en de houtverwerkende industrie³⁵ bekende Verlagsysteem. In dit systeem had de produktie van goederen, zoals vroeger gebruikelijk, plaats in zelfstandige kleinbedrijven maar werd de handel in grondstoffen en eindprodukten geconcentreerd bij kooplieden.³⁶ Het systeem leidde er steeds meer toe, dat de handwerkers in toenemende mate van de markt verdreven werden en hun activiteit alleen nog bestond in de technische vervaardiging van het produkt. Langzamerhand werden vooral in de textielindustrie de producenten volledig afhankelijk van de kooplieden. In Frankrijk ging de evolutie zover, dat in 1699 de meesters van de lakengilden voorzover zij alleen voor anderen, d.w.z. 'maitres marchands' werkten, werden gedegradeerd tot gezellen.³⁷ Zij waren thuiswerkende loonarbeiders geworden, die op genade of ongenade aan de kooplieden waren overgeleverd.³⁸ De technische problemen, waarmee men in de looierijwereld te worstelen had, heeft de opkomst van het verlagsysteem in de leerlooierij verhinderd en zodoende ook een rem gezet op de kwalijke sociale gevolgen, die aan het verlagsysteem waren verbonden. Het systeem vroeg immers een duidelijke controle. De handelaar moest kunnen

³³ Dietz, o.c., II, p. 347sq8.

³⁴ Heckscher, E., *Der Merkantilismus*, Jean 1932, I, p. 315.

³⁵ Lütge, F., *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Berlin 1960, p. 265.

³⁶ t.a.p., p. 264.

³⁷ Heckscher, o.c., I, p. 170.

³⁸ Lütge, o.c., p. 319.

nagaan, of de grondstoffen, die hij aan de thuiswerkers had uitgegeven, inderdaad verwerkt waren; verder moest hij een redelijke zekerheid hebben voordat hij een contract met een ambachtsman afsloot omtrent de kwaliteit en de bruikbaarheid van het produkt. In de textielindustrie was zo iets zeer wel mogelijk. Men kon het garen, dat men aan een kousenbreister uitgaf, wegen en naderhand het gewicht van de kousen daarmee vergelijken. Bovendien kon men de kwaliteit nauwkeurig controleren. In de leerlooierij was dat echter geheel anders. Door het looiproces verandert het gewicht, en bovendien was het niet zeker, of het eindprodukt van de looierij aan de eisen zou voldoen, die de koopman gesteld had. In feite verschilt de kwaliteit van iedere huid, die in een zelfde kuip gelooeid is. Daarom kon de koopman niet meer doen dan conditioneren, dat hij een deel van de geleverde huiden na het looiproces zou terugkopen. Een loonovereenkomst tussen een looier en een leerhandelaar hebben wij in Maastricht dan ook nergens kunnen ontdekken.³⁹

Behalve door de technische problemen van hun beroep hadden de looiers ook door hun vermogenspositie een grotere weerstand tegen een sociale achteruitgang tengevolge van de toepassing van het verlagsysteem. De Maastrichtse zoollerooiers stonden steeds bekend als zeer kapitaalcrachtige personen. Op het einde van de 15e eeuw verstrekten zij enige malen leningen aan de stad; zowel in 1475 als in 1488 verstrekten zij de stad 300 Rijnse guldens tegen een erfrente van 5%.⁴⁰ Bij het begin van de 19e eeuw, toen het de looiers al lang niet meer voor de wind ging, waren G. D. Daems, L. Nypels en J. D. Nypels nog zo vermogend, dat zij tot de belangrijkste kopers van de geconfisceerde goederen van het St. Servaas-kapittel behoorden.⁴¹ Door hun financiële positie konden zij zich verweren tegen iedere aanslag op hun zelfstandigheid. Het verlagsysteem is derhalve voor wat betreft de Maastrichtse looiers in de kinderschoenen blijven staan. Het is nooit verder gekomen dan tot een voor beide partijen voordelige samenwerking tussen looiers en leerhandelaren.

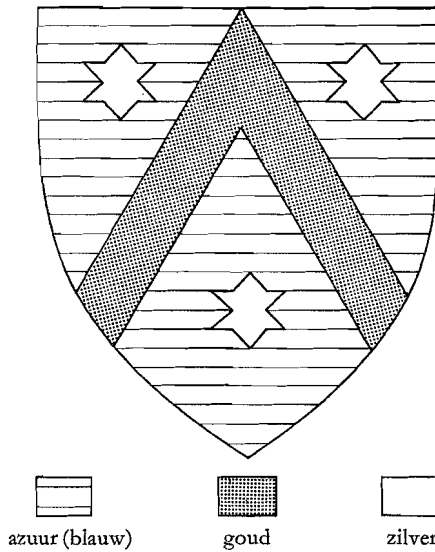
De grote expansie van de zoollerooiing in het Maasdal en speciaal in Maastricht, Stavelot en Malmédy als gevolg van de vraag uit Frankfurt naar zware ledersoorten, had uiteraard ook een gunstig gevolg voor de

³⁹ Overeem, A. van, *Organisatie en techniek van de handel*, Utrecht 1944, p. 169.

⁴⁰ Doppler, *Schepenbrieven . . . St. Servaas*, d.d. 9 aug. 1475 en 15 sept. 1488.

⁴¹ Tagage, S., *Rond de opheffing van het kapittel van St. Servaas en de verkoop van zijn goederen*, in *Miscellanea Trajectensia*, o.c., p. 517.

leertouwers, omdat de schoenen en de laarzen sinds de 16e eeuw uit zoolleer en zacht overleer bestonden. Ook de leertouwers begonnen nu naar Frankfurt te exporteren.⁴²

Figuur 3. Wapen van Jacob Vienne.

Behalve de Van Astens zijn nog een aantal andere leerhandelaren bekend, die het contact tussen Frankfurt en Maastricht onderhielden. In de jaren tussen 1590 en 1620 waren het vooral de Zuid-Nederlandse handelaren Severin Geisel, Gottfried Allart, Herbert Duson en Johan de Neufferre. In 1619 verscheen de Maastrichtsenaar Jacob Vienne in Frankfurt.⁴³ Deze Vienne behoorde ongetwijfeld tot de grootste zakenlui van de Frankfurter Messe. In 1627 kocht hij samen met de lakenhandelaar Johan de Famars een zeer grote partij goederen, waaronder 1200 Hongaarse ossenhuiden. De gehele partij werd over de Donau tot Regensberg verscheept. Vandaar ging het over land naar Bamberg, waar de goederen opnieuw op schepen werden geladen, die over Main en Rijn naar Keulen voeren, waarna de waren over land naar Maastricht werden gebracht. De omvang van deze partij huiden

⁴² Dietz, o.c., II, p. 350-351.

⁴³ Zoon van de leerhandelaar Eberhard Vienne, gehuwd met een dochter van Stephan Nienoven. Hij had drie zonen, Peter, Johan en Daniël.

doet de groei van de Maastrichtse leerproduktie zeer goed uitkomen, vooral wanneer men haar vergelijkt met de aanvoer een eeuw eerder uit Bergen op Zoom. Deze ene partij was even groot als 40% van de totale aanvoer van huiden van de Bergse jaarmarkt in de 34 jaren tussen 1465 en 1524 waarover ons gegevens ten dienste staan.⁴⁴ De leerhandelaar De Ram had een zijner schoonzoons, Egidius Mees, als factor in Frankfurt achtergelaten. Mees was er tot zijn dood in 1646 actief. In de tweede helft van de 17e eeuw moesten de handelaren voor de financiering van hun omvangrijke zaken tussen Frankfurt en Maastricht zelfs een beroep doen op bankkrediet. Het was vooral de bankiersfamilie Baumhauer, sinds de 14e eeuw in Maastricht actief,⁴⁵ die zich met deze financiering bezighield. In 1712 zouden de Baumhauers zich zelfs als bankiers in Frankfurt vestigen.⁴⁶

De grote expansie van de handel met Frankfurt bracht voorlopig aan de Maastrichtse looiers een enorme welvaart. Zij had echter een na-deel, dat zich in de volgende periode zou wreken, nl. eenzijdigheid. Deze eenzijdigheid, sterk bevorderd door de exorbitante vraag naar een bepaald soort leer, zou in de volgende periode de ondergang van de looierijen in Maastricht inluiden.

⁴⁴ Cfr. tabel 1.

⁴⁵ Doppler, Schepenbrieven... St. Servaas, o.c., no. 823.

⁴⁶ Hij huwde in 1712 met de Frankfurtse Katharina Charlotte de Ron. Zijn zuster Johanna Christina Baumbauer huwde in 1718 met Johan Konrad de Ron lic. jur.

HET VERVAL VAN DE MAASTRICHTSE LEERAMBACHTEN

De eenzijdigheid, die inherent was aan de Maastrichtse looierijnijverheid, doordat men zich in toenemende mate was gaan richten op de produktie van leer voor de markt in Frankfurt, had reeds in het midden van de 16e eeuw voor de witmakers catastrofale gevolgen gehad. Sinds 1580 mochten zij hun specialiteit, het bazaarleer, niet meer exporteren.¹ Hoewel de meeste verbodsbepalingen van deze soort geen lange geldigheidsduur hadden of tenminste niet erg lang werden nagekomen,² was een dergelijke maatregel doorgaans toch wel voldoende om de ambachtslieden een groot deel van hun markt te doen verliezen. Voor de witmakers, die alleen leder voor luxe-lederwaren produceerden, waarvoor in de stad zelf niet al te veel en in de omgeving helemaal geen afzet bestond, was dat een ramp. Hun nijverheid verviel geheel en zijzelf werden in de 17e en 18e eeuw gehouden voor de proletariërs onder de Maastrichtse leerlooiers. In 1642 was het witmakersambacht zover verkommerd, dat er niet meer voldoende middelen waren, om een secretaris van het ambacht te betalen. Zij stelden toen samen met de bontwerkers, met wie zij al eerder samenwerkten één secretaris aan. Die toestand werd in 1658 en nog eens in 1699 bestendigd.³ Ook de positie van de leertouwers ging snel achteruit. Steeds meer looiers stelden pogingen in het werk, om in het leertouwersambacht te infiltreren, om zo nog grote zaken te kunnen doen. In 1685 gebeurde dat nog illegaal en kon het ambacht zich nog met

¹ Zie pag. 66.

² Voorthuysen, D. W., *De Republiek der Verenigde Nederlanden en het Mercantilisme*, 's-Gravenhage 1965, passim.

³ Het entreegeld bedroeg 12 gulden en een leren emmer (brandemmer) 'bovendien aan dijen van d'ambacht een tonnen biers en de Mr. clerck ende den knaep hunnen wijn naer gewoonte ende voorts een pondt was tot oirbaer van de voors. kerssen van Onze Lieve Vrouwen ten Bogarden.'

succes verweren tegen Lambert Roosen, die handel was gaan drijven in binnen de stad getouwde kalfsvellen, zonder dat de man lid was van het leertouwers- en schoenmakersambacht.⁴ Dat verzet bracht hen echter weinig soulaas. Integendeel, het schijnt dat de afzet van getouwd kalfsleer zo snel teruggelopen is, dat men in 1754 niet eens meer wist, dat er ooit kalfsvellen in Maastricht geloooid waren. De leertouwers vonden het toen vanzelfsprekend, dat alleen de cremers handelden in kalfsleer, dat kennelijk geïmporteerd werd.⁵ Samenwerking met de looiers was op het einde van de eeuw blijkbaar de enige mogelijkheid, waardoor de leertouwers zich konden handhaven. In 1699 lieten zij de looiers Sebastiaan Roosen, Mathyas Hardy en Leonard Basaing tot hun ambacht toe. In 1707 volgde Peter van Valkenborgh.

Maar ook voor de zoolleerlooiers was de bloeiperiode afgelopen. De concurrentie van de looierijen uit de Ardennen werd steeds groter. Luik, Malmédy en Stavelôt hadden vanaf 1620 samen met Maastricht naar Frankfurt geëxporteerd. Door de kostenstijgingen in Maastricht gingen de exporteurs zich steeds meer tot de producenten in het Luikerland richten. Enige tijd had Maastricht zich nog staande weten te houden door speciale aandacht te besteden aan de afwerking van het exportleer. Daartoe werd in 1675 bepaald, dat het leer voor Frankfurt extra fijn gereinigd en op een bijzondere wijze gesnoeid moest worden.⁶ Maar naarmate de centra in het Luikerland meer ervaring kregen in het maken van een verfijnd produkt,⁷ nam het effect van dergelijke maatregelen uiteraard af. Een correspondentie tussen een zekere Egidius van de Weyer en de advocaat-licentiaat langs de Maese, Veugen, uit 1710 toont aan dat de toestand toen kritiek was geworden.⁸ Van de Weyer deed een dringend beroep op de overheid, om beschermende maatregelen te nemen tegen de overvloed van Luiks leer, dat in Maastricht werd afgezet. Hij wilde een inkomend recht heffen op Luiks leer, omdat de Luikenaren ook een dergelijk recht hieven op Maastrichts leer, dat naar het Luikerland werd vervoerd. Het is niet onmogelijk, dat men daarmee het Luikse leer van

⁴ G.A.M., no. 526, stukken betreffende het looiersambacht.

⁵ Zie bijlage VII.

⁶ G.A.M., Raadsverdragen, d.d. 8 juli 1675.

⁷ N. W. Posthumus, De industriële concurrentie tussen Noord- en Zuid-Nederland in de 17e en 18e eeuw, in Economisch-Historische Herdrukken, o.c., p. 112-116 benadrukt dit verschijnsel voor de textielnijverheid.

⁸ R.A.M., Ambachten van Maastricht no. 25, fol. 20.

de Maastrichtse markt heeft kunnen verdrijven. Het Luikse invoerrecht was zeer hoog: voor een paar laarzen moest men vier Luikse guldens betalen en voor een paar schoenen 35 stuivers, bijna twee gulden,⁹ wat bepaald een protectionistisch recht was.

Met het heffen van een inkomend recht kon men echter de exportmarkt van Frankfurt niet terugwinnen. Van de Weyer zag dat ook wel in en wilde daarom contact opnemen met de groothandelaren Sampson, Baumhousers en Van Asten, om met hen een contract te sluiten over de export van Maastrichts leer. Het is niet duidelijk, hoe een dergelijke overeenkomst er volgens Van de Weyer uit moest zien. Misschien zweefde hem een contract voor ogen, zoals de Bosschenaren vroeger door de deken van het looiersgilde met de Keulse waarden hadden laten sluiten, waarbij men zich tot collectieve levering van leer verbond.¹⁰ De groothandelaren schijnen er echter zelf ook niet veel in gezien te hebben. Baumhousers vertrok twee jaar later definitief uit Maastricht.¹¹

Omstreeks 1740 was de gehele export van zoolleer naar Frankfurt voor de Maastrichtse looiers verloren gegaan. Het aantal looiers was drastisch verminderd. In 1738 waren er in de stad nog 7 zoolleerlooiers en zes leertouwers. De beide groepen wilden zich graag verenigen, zodat ze allen de gehele scala van leerprodukten konden fabriceren,¹² maar tot een fusie tussen beide groepen is het nooit gekomen. Van de oorzaken voor de achteruitgang van de Maastrichtse leerexport kunnen slechts enkele genoemd worden. Vooreerst deed zich in Maastricht sinds 1650 een algemene tendentie tot verhoging van het prijspeil voor door de zware indirecte belastingen, die met name de concurrentie met het Prinsbisdom Luik vrijwel onmogelijk maakten.¹³ Dat leidde tot een algemene verschraling van het economische leven. De Maastrichtse nijverheid moest noodgedwongen omschakelen van exportnijverheid naar een produktie, die op eigen behoeften was afgestemd.¹⁴

⁹ J. C. G. M. Jansen, *Etat détaillé des diverses impositions qui se percevaient ci-devant dans les différent pays, qui composent le Département de la Meuse-Inférieure*, in *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, IX, Maastricht 1964, p. 70 en 113.

¹⁰ Knipping, R., *Die Kölner Stadtrechnungen des Mittelalters*, Bonn 1897, Bd. I, p. 83-84 en 172-179; Bd. II, p. 4, 7, 44-46, 131, 226, 305 en 319.

¹¹ Zie pag. 74.

¹² Zie bijlage VI.

¹³ Jansen, *Etat Détaillé*, o.c., p. 41.

¹⁴ J. C. G. M. Jansen, *Schets van de economische en culturele relaties tussen Maastricht en het Rijnland sinds de 16e eeuw*, in *Niederrheinisches Jahrbuch VIII*, 1965, p. 51.

Vervolgens was het nivellerende gildesysteem langzamerhand achterhaald; het hield de technische vooruitgang tegen en maakte door zijn monopolie een economische aanpassing onmogelijk.¹⁵ Toen de omzetten geringer werden, hielden de ambachten in Maastricht nog star vast aan een vorm van arbeidsdifferentiatie, die in een tijd van bloei was opgekomen. Bij het maken van een enkel paar schoenen waren bijv. drie bedrijven betrokken: de zoolleerlooiers, de leertouwers en de schoenmakers. Dat bracht extra kosten met zich mee en hield de bedrijven kunstmatig klein. Veel looiers probeerden daaraan te ontkomen, maar telkens werden zij op de vingers getikt door de magistratuur, die niet ophield steeds weer de competentie van ieder ambacht vast te leggen.¹⁶

Een derde oorzaak van de ondergang van de Maastrichtse looierijen was het verval van de export naar Frankfurt, hetgeen specifieke redenen had. Vanaf 1720 kwamen er via de Franse en Belgische havens zware Amerikaanse ossenhuiden op de Europese markt. De looiers in de Ardennen en met name in Luik, Vianden, Stavelôt en Malmédy begonnen deze goedkope huiden van uitstekende kwaliteit aanstonds te verwerken. Rond 1740 looiden zij jaarlijks ruim 100.000 huiden, waarvan 90% uit Zuid-Amerika en speciaal uit Buenos Ayres afkomstig was. Van het eindprodukt ging 70% naar Frankfurt.¹⁷ Langzamerhand stapte men in Maastricht ook wel over op de verwerking van Amerikaanse huiden, maar toen konden zij hun produkt niet meer in Frankfurt slijten. De looiers hadden immers geen rechtstreeks contact met de markt daar en de kooplieden, die hen vroeger zoveel orders hadden bezorgd, lieten de stad nu in de steek. Luik en Stavelôt waren zelf op de Messe actief en konden bij eventuele moeilijkheden op de bestaande handelsrelaties blijven steunen.

De Maastrichtse looiers waren nog slechts producenten voor eigen consumptie. Bachiene kon daarom in 1791 stellen: 'en gelijk 't Luiks zoolleêr den voorrang heeft boven 't Maastrichtse, zo wil men dat het Maastrichtse overleêr het Luikse te boven gaat'.¹⁸

De Maastrichtse leertouwers schijnen inderdaad in de tweede helft

¹⁵ Sneller, Z. W., De opkomst van de plattelandsnijverheid in Nederland in de 17e en 18e eeuw, *De Economist* 1928, p. 691-702.

¹⁶ Zie bijlage VII en G.A.M., Raadsverdragen d.d. 6 dec. 1700, 8 aug. 1707, 15 febr. 1726, 10 nov. 1749, 4 febr. 1754 en 8 aug. 1775.

¹⁷ Barlet, o.c., p. 200.

¹⁸ Bachiene, W. A., *Vaderlandsche Geographie, of nieuwe tegenwoordige staat en hedendaagsche historie der Nederlanden*, dl. v, Amsterdam 1791, p. 217.

van de 18e eeuw nog de enigen uit de groep der looiers geweest te zijn, die mogelijkheden hadden om op enigszins ruimere schaal zaken te doen. Wij zagen al, dat de weinige overgebleven looiers zich in 1738 graag met de leertouwers hadden willen verenigen.¹⁹ Tot op het eind van de 18e eeuw behielden de leertouwers enige werfkracht. Regelmatig werden er leerjongens aangetrokken en een enkele maal werd nog iemand tot het ambacht toegelaten.

Tabel 4: Wurfkracht van het leertouwersambacht tussen 1763 en 1787. Toelatingen tot het ambacht en aanstelling van leerjongens.²⁰

21	april	1763	Wilhelmus Gerardi, betaald voor het gehele ambacht 80.00
22	aug.	1763	Mathijs Gezondt doet als leertouwer zijn proef en betaalt voor het gehele schoenmakersambacht 80.00
9	febr.	1781	heeft Otto Frissen een leerjongen aangenomen als leertouwer, genaamd Lucas Nipels
5	maart	1783	heeft Joannes Beckers een leerjongen, Gerardus Carolus Ludovicus Holleman, als leertouwer
30	juli	1783	heeft Josephus Frissen een leerjongen, Josephus Wilhelmus Frissen, als leertouwer
7	maart	1787	neemt M. L. F. Nipels een leerjongen, Alwisius Bemelmans, als leertouwer
13	maart	1787	heeft Josephus Frissen, leertouwer een leerjongen, Petrus Nist
13	maart	1787	heeft Mathijs Geron, leertouwer, een leerjongen, Lambertus Lebens

---

De leertouwers waren ook de laatsten, die nog een specialiteit hadden. Het reeds meermalen aangehaalde raadsverdrag van 1754, – in bijlage opgenomen²¹ – maakt duidelijk dat er bij de Maastrichtse schoenmakers nog een grote vraag bestond naar stevels,²² hoge laarzen, waaraan veel getouwd rundsleder verwerkt moest worden. Weliswaar hadden de schoenmakers een duidelijke voorkeur voor vreemd leer laten blijken, omdat dit waarschijnlijk goedkoper was, maar onder druk van het stadsbestuur beloofden zij in het vervolg de voorkeur te zullen geven aan het Maastrichtse rundleer, dat stevelleer werd genoemd. Naar het schijnt hebben de leertouwers zich daardoor tot het einde van de 18e eeuw redelijk kunnen handhaven, vooral ook omdat zij via Rotterdam aangevoerde Java-huiden verwerkten.

¹⁹ Zie bijlage VI.

²⁰ Zie bijlage IV.

²¹ Zie bijlage VII.

²² In het dialect spreekt men nog van stievel = laars.

Daarvan maakten zij een produkt dat uitmuntte door grote vastheid en waterdichtheid.

De relatief gunstige toestand bij de leertouwers kon toch niet verhinderen, dat de Maastrichtse looierijen steeds verder bij de algemene ontwikkeling achterop raakten. Op het tijdstip dat in Elzas-Lotharingen, Worms, Spiers en Bazel al grote produktie-eenheden tot stand kwamen, waarbij chemische bewerkingen werden toegepast en Lieven Bauwens in Gent de eerste machinale leerlooierij opende (1788), hield men in Maastricht nog vast aan de oude ambachtelijke produktiewijze.²³

De toestand van de leernijverheid was derhalve al heel weinig florissant, toen de Fransen in 1798 het gildesysteem ophieven en de weg vrijmaakten voor een nieuwe organisatievorm. Zij maakten definitief een einde aan de Middeleeuwse gebonden economie, waaronder vrijwel geheel West-Europa eeuwenlang geleefd had en baanden de weg voor de vrije economie van het liberale tijdvak. Maar in Maastricht was voorlopig van dit nieuwe nog weinig te bespeuren. Het was precies, zoals in het proces-verbaal tot opheffing van het schoenmakersambacht geconstateerd werd: 'De opheffing der ambachten bracht een grote ommekeer teweeg, welke niet direct begrepen werd en ook geen direct effect sorteerde'.²⁴

De opheffing van de ambachten geeft ons nog eenmaal een terugblik op de maatschappelijke en financiële positie van deze lichamen. Het is daarom wel interessant de opheffing en inbeslagneming der goederen op de voet te volgen.

Op 10 februari 1798 gingen de beide commissarissen, die belast waren met de opheffing der gilden, naar de Platielstraat 2, waar de secretaris van het schoenmakersambacht Munichs woonde. Zij troffen daar de meester van het ambacht Schol en Jean Mathieu Schamberger. Het eens zo geweldig rijke gilde bleek niet meer te bezitten als een huis op de Grote Gracht, voor 48 gld. per jaar verhuurd aan een zekere Hof; een lijkkistkleed met goudgalon; twee blikken platen met de beeltenis van St. Crispijn, om aan de flambouwen te hangen, enige boeken en wat geld. Al deze dingen werden aan de commissarissen overgedragen. Bij de zoollerlooiers (de oude leurders) kwamen zij helemaal aan het verkeerde adres. De secretaris van dit ambacht, overhandigde de

²³ Van Houtte, o.c., p. 237.

²⁴ G.A.M., *Etats et proces-verbaux des maitrises et jurandes de la commune de Maastricht*, no. 3.

commissarissen slechts een door elf leden ondertekende brief, waarin de leden verklaarden, dat de gegevens en het zilver van het ambacht gestolen waren.²⁵ De aanwezigheid van enige bescheiden betreffende het leundersambacht op het Rijksarchief te Maastricht temidden van de geconfisceerde papieren van de andere ambachten zou er echter op kunnen wijzen, dat de Fransen later toch nog het een en ander op het spoor zijn gekomen.

Op 8 jan. 1798 hadden de commissarissen, die kennelijk niet al te veel haast maakten met hun werkzaamheden, een bezoek gebracht aan de Rechtstraat 81, waar de secretaris van het ambacht der zeemtuowers, (witmakers) Van der Heijden, woonde.²⁶ Daar namen zij de registers, documenten en papieren van het ambacht, alsmede enige vrijwel waardeloze voorwerpen, zoals het lijkkleed en een achttal blikken platen voor de flambouwen in beslag. Toen zij echter ook de molen en de grond, die het ambacht bezat, wilden confisceren, gaven de leden voor, dat die goederen het eigendom waren van de zg. 'Association des chamoiseurs', een maatschappij van samenwerking bij het bereiden van zeemleer, maar geen gilde. De gildebreeders maakten de dienaren van de nieuwe orde wijs, dat zij de uitvinders waren van het looi-procédé, dat chamoisleer opleverde en dat zij zich daarom als een groep fabrikanten hadden aaneengesloten, om des te groter zaken te kunnen doen. Hoewel in Frankrijk en Zwitserland in talrijke plaatsen sinds eeuwen chamois, een fijnere soort zeemleer, gemaakt werd, namen de commissarissen het verweer van de zeemleerlooiers over. Zij waren er schijnbaar van overtuigd, dat het voor de staat hoogst onvoordelig zou zijn als zij een dergelijke groep vooruitstrevende fabrikanten het werk onmogelijk zouden maken.

De opheffing van de ambachten had aanvankelijk een stimulerende functie te Maastricht op de activiteiten van de leerlooiers. Naar het schijnt wilden een aantal personen ook wel eens proberen fortuin te maken in een beroep, waartoe zij vroeger door de gildebepalingen geen toegang hadden. Het patentregister van 1797 vermeldt plotseling een groot aantal namen van looiers.

Kennelijk waren er onder de nieuwe beoefenaren van het looiersberoep velen, die onvoldoende op de hoogte waren van het vak en vooral uit speculatieve overwegingen dit beroep gekozen hadden. Meer dan de helft heeft het dan ook niet lang volgehouden. Het

²⁵ t.a.p., no. 6.

²⁶ t.a.p., no. 18.

Tabel 5: Inschrijvingen van looiers in het patentregister 1797: ²⁷

Naam	Beroep	Heffing
Otto Frissen	tanneur	30,— fr.
Henry Severin	mégissier	16,— ”
Lambert Kebern (Keebers)	tanneur	30,— ”
Pierre Vincent	mégissier	16,— ”
Guillaume Kolle	mégissier	16,— ”
Jean Coenaers	mégissier, H. Brugstr. 53	16,— ”
Jean Jaspers	mégissier, Rechtstr. 17	16,— ”
Leonard van der Heijden	tanneur	30,— ”
Jean Bemelmans	tanneur, Leurestr.	30,— ”
J. B. van der Heijden	tanneur, Leurestr. 20	30,— ”
Clement Vincent	mégissier	16,— ”
Jean Vincent	mégissier	16,— ”
Lucas Nypels	tanneur, Leurestr.	30,— ”
Joseph Guill. Frissen	tanneur, Gr. Leurestr. 11	30,— ”
Jacob Nicolas Frissen	tanneur, Gr. Leurestr. 9	30,— ”
Jean Coenen	mégissier, Gr. Bokstr. 7	16,— ”
Joseph Gesondt	tanneur, voor	
Mathias Gesondt	son frère	99,— ”
Joseph Gesondt	tanneur	99,— ”
W. Gheesen	tanneur	30,— ”
Voor de laatste 3 maanden van het jaar:		
Jean Jaque Frissen	tanneur	15,— fr.
Jean Jaque Hennen	tanneur, Gr. Looierstr. 10	30,— ”
Guillaume Dom. Daems	tanneur	30,— ”
Cornelius Cornaers	mégissier, Hoogbrugstr. 36	30,— ” ²⁸

patentregister van 1811 vermeldt nog slechts 6 looiers en 5 zeem-
touwewers.

Tabel 6: Looiers te Maastricht in 1811 volgens het patentregister. ²⁹

Naam	Beroep	Heffing
Frissen, J.	tanneur	36,75 fr.
Nijpels fils	”	75,65 ”
Nijst	”	64,05 ”
Frissen	”	51,45 ”
Gesondt	”	45,15 ”
Frissen, J. J.	”	55,65 ”

²⁷ G.A.M., Rol der patentbelasting 1797.

²⁸ Markt 42 doorgehaald.

²⁹ R.A.L., Archieven van het departement van de Nedermaas 4742, rol der patentbelasting van Maastricht voor 1811.

Naam	Beroep	Heffing
Vincent	mégissier	26,26 „
Keers	„	18,91 „
Coell	„	19,95 „
Coenaerts, J.	„	19,95 „
Jaspers, J. M.	„	18,38 „

De Maastrichtse looierijen liepen hierna nog verder terug. Door de achterlijke toestand, waarin zij zich al in de 18e eeuw bevonden, waren zij niet in staat de toenemende concurrentie het hoofd te bieden. In de 19e eeuw gingen zij steeds verder in betekenis achteruit, om tenslotte geheel uit het stadsbeeld te verdwijnen.

BIJLAGE I

Uittreksel uit: Korneel Sloomans, Kooplui uit de Maasstreek op de Bergse Jaarmarkten, Publications, deel xcviii-xcix, 1962-1963, blz. 118-145.

Afvoer van huiden en vellen naar de Maasstreek (alleen Maastricht).

Datum	Bron	Bevrachters, tevens eigenaars	Soort goederen	Geladen op	Bestemming
		<i>R 390</i>			
1466 Jan.	8	Jan Scellemakers, Jan Lamboy	o.a. 7 daker huiden	1 wagen Gebr. van de Passe, M'tricht	Maastricht
1470 Mei	45	Pieter Meesch Jan van Dalen Dieric Roslare Paesch in den Wan Goeyairt Cobben de Jonge Jan Leken, en Hein Clouwens, allen te Maastricht	huidenvellen en Deense vellen	7 wagens van Jan Hoidsman van Eupen	Maastricht
1480 Nov. 23	28	Gherit Priem, Maastricht	2 korven konijnenvellen, een pak schaapsvellen enz.	1 wagen J. v. d. Steen van Peelt 1 wagen van Heijn Bouts te Achel	Maastricht
1480 Nov. 24	28	Lybrecht van der Biesen van Maastricht	o.a. een vat pelterijen	1 kar M. Zeskens van Achel	Maastricht
1482 April 18	61	Peter de <i>Perkamenter</i> , Peter Clements van Maastricht	6 pakken schaapswollenvellen, 1 pk. m. Deense vellen en een dl. schaapswollenvellen	2 wagens van Jan Becker en Philips van Wijck, beiden van Wijck	Maastricht (mede-eigen. Henrick Clouwens v. Maastricht)
		<i>R 391</i>			
1482 April 19	61	Vranck Merroosen, van Maastricht	4 balen schaapsvellen metter wollen, een ton reuzel	2 wagens v. Jan Olieslagers en Jan Rutkens, van Maastricht	Maastricht
1483 April 11	93	Gherit Priem, van Maastricht	3 korven en een vat met pelterijen	1 wagen van H. Steerke uit Limburg	Maastricht

Datum	Bron	Bevrachters, tevens eigenaars	Soort goederen	Geladen op	Bestemming
<i>R 391</i>					
1484 April 29	130	Willem van Dalen, Jan v. Loenaeken, Aert Cobbe, allen te Maastricht	36 dekeren huiden en 4 huiden (1 deker = 10 huiden)	9 wagens onder Jan Backer uit het land van Limburg	Maastricht
1484 April 29	130	Peter Meens Roeseler van Maastricht	8 dekeren huiden min 2 huiden	2 wagens van Engel Kever van Eupen	Maastricht
1484 April 29	131	Goirt van Dalem van Maastricht	7 dekeren huiden min 1 huid	2 wagens van Lenaert Schemel en Aelbrecht van Tricht	Maastricht
1485 April 13	152	Govaert van Dalem van Maastricht	15½ dekeren huiden	4 wagens onder Jan Knapan en gezellen	Maastricht
1485 April 13	152	Henrich Capruyns, <i>wit- maker</i> van Maastricht	schaapsvellen en 5 vierendeel gelijker vellen	2 wagens v. Jan Dique en Jan Vrancken uit Meerhout, Heijn v. d. Bos en zijn zoon, ook op 2 wagens	Maastricht Mede-eigen. Vrancke Merroosen, Peter Cle- mente uit Maastricht
1485 Nov. 24	165	Jan Buys en Antheunin van der Cruets, beiden bont- werkers van Maastricht	1 wagen schaaps- vellen	1 wagen v. Hubrecht v. Kettenich uutem Lande v. Limborch	Maastricht
1486 Nov. 16	191	Hubrechts Melis, huyvetter van Maastricht	11 dakeren min een hoet huiden	3 wagens v. Henrick van Upen, Claus v. Kettenissen uutem Lande van Limborch	Maastricht
1487 April 28	212	Grelijs van Remunde, Jan Boys, bontwerkers van Maastricht	2 tonnen met rouwer pelterieën, 2 korven conijnsvellen, 2 wagens schapen- en konijnevellen	3 wagens v. Hennek Boen van Eupen, Jan Cock v. Stock- hem, Antheunis van Merem Limborch	Maastricht Wage = een bepaald ge- wicht
1489 Dec. 4	260	Lambrecht Vaechs, Le- naert Rijcken, beiden bont- werkers van Maastricht	300 konijnevellen 1 vat bontwerk 1 groot vat bontwerk	1 wagen van Wouter Prijs Driesen	Maastricht

Datum	Bron	Bevrachters, tevens eigenaars	Soort goederen	Geladen op	Bestemming
<i>R 391</i>					
1490 April 23	274	Herman v. Bingenrode, Antheunis v. d. Cruyce, beiden bontwerkers van Maastricht, Hendr. v. d. Hoeven, Cramere, allen van Maastricht	schaapsvellen, konijnenvellen, 1 baal aluin	1 wagen van Jan Jonkers Limborch	Maastricht
1490 dec. 9	284	Hendrik v. d. Hoeven, cramere	4 dozijnen leders	1 wagen van Peter Jacobs, eigendom v. Govaerde Haen van Maastricht	Maastricht
1491 April 15	290	Willem v. Daelhem en Gherit Kellen, beiden van Maastricht	37 dakeren huiden	6 wagens elk met 2 paarden Antheunis, voorman Nerijt	Maastricht
1491 April 15	290	Jan Huyts, Goest v. Campen, Aernt Huyts, Peter Sellaert, <i>witledermakers</i> en Jan Godschalck, bontwerker, allen van Maastricht	983 schappenvellen 1000 konijnenvellen	3 wagens, elk met 2 paarden, bespannen van Willem Soets v. Westerlo, Jan Coeck en Welter Speltekroot, beiden uit lande van Limborch	Maastricht
1491 April 23	292	Herman v. Bingenrode	2 vaten met pelterieën	Peter Greet Boelen uit het land van Limborch	Maastricht
1491 April 26	292	Herman v. Bingenrode	1 mand met konijnenvellen	Claus Bank v. Minbach	
<i>R 392</i>					
1507 April 14	26	Aernt Tueteler, Nijs Raeseler, Aernt Broeder van Maastricht	19 dakeren min 2 vellen 'al ruyntshuyden'	10 dakeren op 2 wagens v. Lens Cafa van M'tricht, 19 dakeren min 2 huiden op 1 wagen van Lijes van Vlijtingen	

Datum	Bron	Bevrachters, tevens eigenaars	Soort goederen	Geladen op	Bestemming
<i>R 392</i>					
1507 April 14	26	Gherijt Granen en Jan Winens van Maastricht	16 dakeren min 3 huiden	2 wagens van Jan Lennarts en Lenaert z. geselle van Zusche bij Maastricht	Maastricht
1507 April 14	26	Jannes Rosen en Jan v. Dalem, van Maastricht	11 dakeren min 1 huid	2 karren van Jan v. Pere en Wouter v. Halteren	Maastricht
1507 April 14	26	Jan v. Breen, van Maastricht	6½ dakeren + 1 huid	1 wagen van Lens Cafa, van Maastricht	Maastricht
1507 April 14	26	Aernt van Hoorne en Theeus van Here, bontwerkers van Maastricht	1 korf vossenvellen, 2 zakjes lamsvellen	1 wagen van Lens Cauws van Maastricht	Maastricht
1507 April 15	27	Aernt van Hoorne en Micheel Bal, van Maastricht.	2 korven met konijnenvellen, 1 korf schaapsvellen, een ton coken vets	1 kar van Petere van Achel	Maastricht
1507 April 15	27	Antheunis v. d. Cruce, Lambrecht Cappoen en Henrick Crieckel, van Maastricht	9 pakken schapenvellen en 1 mand konijnenvellen	4 wagens van H. Symons, C. Rademacher, Jan Baert en Jan Bramaert, allen uuten land Limborch	Maastricht
1507 April 16	27	Jan van Dalem, Maastricht	3 karren runderhuiden	Ghybe van Peer, Jan van Peer, Meten v. Peer, Corn. v. Ludick (mede-eigenaar zijn broer Willem v. Dalem)	
1507 April 17	27	Dierick van Haren en Henrick Crieckels, peltiers van Maastricht	3 korven konijnenvellen	1 kar v. Kersten Bone, van Lanaeken	Maastricht
1508 Mei 2	52	Aert Broes en Nijs Roese-laers, van Maastricht	10 dakeren en 12 huiden	5 karren van Reyncken Swijs, van Zonneven	Maastricht

Datum	Bron	Bevrachters, tevens eigenaars	Soort goederen	Geladen op	Bestemming
		<i>R 392</i>			
1508 Mei 2	52	Michiel Wijs en Willem v. Lanaeken, van Maastricht	4 dakeren huiden	1 wagen van Cool Ruyteres v. Baersse	Maastricht
1508 Mei 2	52	Peter van Vleek en Willem Gherkens, van Maastricht	9 dakeren en 3 huiden	2 karren van Jan Cregten en Vaes v. Spalbeek	Maastricht
1508 Mei 4	52	Gheest Kellen, van Maastricht	3 dakeren en 3 huiden	1 wagen + 2 karren Peter Cremer, Lens Wennen en Henrick Wennen	Maastricht Mede-eigen. Inghel Backres en Jan Coiff v. Maastricht
1508 Mei 4	52	Berthelmeeus Stas en Sebastiaan Rosen van Maastricht	10 dakeren en 6 huiden	3 karren v. Herman v. Hopertingen, Jan v. Cosen en Lambrecht Duvels	Maastricht
1509 April 19	70	Diereck van Haren en Jan v. Amstenrade, van Maastricht	4 pakken schapenvellen, 3 korven konijnenvellen, 1 tonnetje vet	3 wagens v. Joos v. Capellen uutten land van Lymborch	Maastricht
1509 April 26	71	Pauwels van Heer, Dierick v. Haren en Jan Cryeckel, van Maastricht	3 karren konijnenvellen, 3 pakken schapenvellen	2 wagens van Peter Lantmeter van Westhaeck	Maastricht
1510 Dec. 9	86	Willem van Dalem, van Maastricht	4 dakeren gezouten huiden	1 wagen van Hubrecht Wouters, van Vletingen	Maastricht
1511 April 29	89	Jan Pauwels, Jan Thijs en Ghijs Ghybes, allen van Maastricht	<i>schaapsvachten</i>	<i>2 volle wagens</i> Leenaert v. Zussen en Claus Nale v. Sicchem	Maastricht
1511 Mei 16	90	Willem van Daelhem, van Maastricht	$4\frac{1}{2}$ dakeren <i>gezouten buiden</i>	1 wagen van Dierick Heenkens van Zonhoven	Maastricht
1511 Mei 21	91	Willem van Daelhem	$4\frac{1}{2}$ dakeren <i>gezouten ossenbuiden</i>	1 wagen van Petere van Zonhoven	Maastricht

Datum	Bron	Bevrachters, tevens eigenaars	Soort goederen	Geladen op	Bestemming
<i>R 392</i>					
1512 April 22	102	Jan Wijnants, van Maastricht	101 gezouten ossenhuiden	2 wagens v. Claus Nalen v. Sichem en Jan v. Millen	Maastricht
1512 April 23	103	Willem v. Daelhem, van Maastricht	5 dakeren en 3 stukken gezouten ossenhuiden	2 karren v. Jan en Peter v. Zonuwen	Maastricht
1513 ¹ April 7	121	Gheeryt Graven, Jan Thijs en Sebastiaan Rosen, borgers van Maastricht	20 dakeren ossenhuiden	4 wagens van Jan v. Tongeren en zijn knechts	Maastricht
1513 April 6	121	Mathijs v. Mechelen, van Maastricht	900 schapenvellen en 750 konijnenvellen	1 wagen van Jan van Loemel te Peelt	Maastricht
1513 April 13	122	Willem van Noteren en Herman Heydenrijck, burgers van Maastricht	4 pakken Deense vellen, 1 mand konijnenvellen etc.	4 karren Jan Vincke en gezellen, allen uit het land Ludick	Maastricht
1516 April 2	144	Nys Theeus, van Maastricht	19 dakeren gezouten huiden	4 wagens van Lenaert Stas van Huechelem	Maastricht
1516 April 2	144	Jan Pauwels, Claus Fellairt, Jan Otten en Dierick van Haren, van Maastricht	4 pakken schapenvellen	2 wagens van Hans Godshulpe en Gheerit Aerts, v. Maastricht	Maastricht
1519 Mei 4	157	Jan Corff, huidenvetter, van Maastricht	11 dakeren gezouten huiden	1 wagen van Reyneer Keenen van Upen	Maastricht
<i>R 393</i>					
1522 April 29	4	Henrick Synwensen en Govaert van Oolen, van Maastricht	16 dekeren en 3 huiden	3 wagens v. d. voerlieden Mathijs en Symon Pieterse	Maastricht
1523 April 14	44	Matheus Caris, Lenaert, witmakers, Jan Vrients en Servaes Snijer, van Maastricht	1400 schapenvachten	2 wagens van Jan van Gelain en Henrick Diekere	Maastricht

¹ Rond 1513 komt Aken flink opzetten als koper van huiden te Bergen op Zoom. (Zie blz. 63).

Datum	Bron	Bevrachters, tevens eigenaars	Soort goederen	Geladen op	Bestemming
<i>R 392</i>					
1523 April 14	44	Dierick van Haeren, Gerairt Roesen, Gielis Bergaye, Aert de Brockere, Henrick van Wielen, Machiel van Aestenade en Goossen van Bree, van Maastricht	3 pakken Deense schaapsvellen	2 wagens van Henrick en Antheunis v. Ruckelengen	Maastricht

BIJLAGE IA

Uittreksel uit: Korneel Sloomans, Kooplui uit de Maasstreek op de Bergse Jaarmarkten, Publications, deel xcvm-xcix, 1962-1963, blz. 126-145.
Afvoer van huiden en vellen naar de Maasstreek (zonder Maastricht).

Jaartal	Plaats	Goederen; soort en verpakking
1465	Roermond	? manden konijnevelen
1472	Sittard	1 rol Deense vellen + 1 zakje konijnevelen
1484	Aken	5 wagens huiden
1489	Roermond	3 pakken schaapsvelen + 50 konijnevelen
1493	Sittard	1 korf konijnevelen
1507	Sittard	4 pakken lamsvellen
1512	St. Truiden	15 dakeren huiden min 1 huid
1512	Aken	26 dakeren huiden
1512	Sittard	2 balen schapevelen
1512	Weert	12 lamsvellen
1513	Maaseijck	800 Deense vellen
1513	Diest	7 dakeren huiden min 1
1513	Aken	205 koehuiden
1513	Luik	12 dakeren min 3 huiden
1513	Sittard	2 korven konijnevelen
1513	Aken	23½ daker huiden
1513	Aken	3 pakken schapevelen
1513	Aken	6 dakeren huiden
1513	Aken	28 dakeren huiden
1513	Sittard	48 gelooide vellen
1513	Aken	13 dakeren + 6 huiden
1513	Hasselt	8 zakken + 1 zakje konijnevelen
1513	Aken	11 dakeren huiden
1513	Aken	21 dakeren ossehuiden
1513	Aken	en 9 dakeren huiden

BIJLAGE II

Leurders (looiers) en Witmakers (aluinlooiers), welke genoemd zijn vóór 1579. Niet vermeld zijn de lederbereiders (ledersmeeders). Deze zijn ingedeeld bij het schoenmakers-ambacht.

1557	Aert van Aust	loerder (looier)
1550	Hendrik Capuins	witmaker
1565-'78	Jan van Daelen	loerder, burgemeester
1552	Hein van Daelen	loerder
1578	Peter van Daelen	loerder
1577	Jan van Daelen, de Jonge	in de luerestraat
1552	Jan Fellaerts	gouverneur witmaker
1550	Willem Gielis	loerder
	Maarten Ghijsen	(in de kat) witmaker
1577	Gijs Ghijsen	witmaker
1577	Gilis Graeven	gouverneur des loerders
1575	Willem van Gulpen	witmaker, gouverneur
1577	Peter van Gulpen	keurmeester der loerders
1550-'59	Servaes van Heer	witmaker
1525	Peter Heckelers	luerder
1562	Simon Lees	witmaker
1552	Johan Meijs	luerder
1577	Willem Pelsers	gouverneur der witmakers
1571-'78	Frederik Rosen	loerder
1550	Hendrik Rosen	loerder gouverneur
1574	Lambrecht Rosen	loerder gouverneur
1575	Janus Rosen	loerder gouverneur
1559	Lambrecht Roosen	loerder gouverneur
1561	Aert Schrijvers	loerder
1550	Frans Schrijver	loerder
1570-'77	Aert Schrijvers	loerder gouverneur
1550	Marcellus van Spauwen	witmaker gouverneur
1579	Nelis van Spauwen	witmaker
1561	Frans Stas	loerder
1550-'52	Claes Thijs	loerder (1574 burgem. overl. 18-7-1575)
1560	Aert Fuetelers	luerder (1569, '74, '77)
1551	Nicolaus Thijs	loerder molenmeester-gouverneur

Loerders (looiers) en Witmakers, welke genoemd zijn kort na 1579. Niet zijn vermeld de lederbereiders (overledersmeeders). Deze zijn ingedeeld bij het schoenmakers-ambacht.

Willem van Daelen	keurmeester v. d. luerders - gouverneur
Thijs van Daelen	keurmeester van de luerders
Matheus van Daelen	gouverneur d. luerders, molenmeester
Giel Gielis	luerder, keurmeester, gouverneur, gezworene
Jan Ghijsen	witmaker - gouverneur

Gilis Graeven	luerder, keurmeester, molenmeester
Willem van Gulpen	gouverneur der witmakers
Munck Trancois	gouverneur d. luerders, gezworene, burgem.
Muncx Lambrecht	loerder, keurmeester
Franciscus Rosen	loerder, keurmeester
Jan Schrijvers	keurmeester loerders
Jan Smeets	molenmeester der luerders en keurmeester
Servaes Fuetelers	luerder, keurmeester
Wijnants	loerder, keurmeester
Simon Gielis	luerder, keurm., gouverneur, gezworene

Bron: G.A.M., nr. 528 Looiersboek van Maastricht.

R.A.L., Maastrichtse Ambachten, no. 25, Looiersboek.

BIJLAGE III

LIJST VAN PRODUCTEN, DIE VROEGER VAN LEDER WERDEN VERVAARDIGD

Voor schoenen en laarzen: zoollleder, over- leder, voeringleder en voor binnenwerk.	Damestassen
Paardetuigen, ossetuigen enz.	Geldtassen v. cremers
Brandemmers	leder om houten koffers te bekleden
Blaasbalgen	lederen koffers
Koets-overdekken	byouterie-kistjes
Draagkoets-onderdelen	Klompriemen
Kussens voor rijtuigen	Bovendelen v. klompschoenen
Ophangriemen voor reiskoetsen	Kledingstukken
Draagbanden (v. kruiers)	Camisolen
Schootsvellen voor metselaars, smeden, brouwers, klompenmakers, enz.	Wambuizen
Sabelscheden	Broeken en tunieken
Helmen	Onderdelen van harnassen
Helmen	Tromvellen
Schouderstukken	Orgelonderdelen
Draagbandelieren	Leder voor behang
Broekriemen, bretels	Goudlederbehang
Riemen voor monniken	Etuïs
Scheden v. slagereedschap	lederen flessen en karaffen (in 1374 ver- vaardigd door Wilhelmus Philippi de Hasselt)
Stoelbekleding	Hoeden
Zetels en tabourets	Uniformpetten
Perkamenten	Handschoenen
Boekbinders-leder	Lederen zakken v. goederen
Rijzadels	Waterzakken
Zweeponderdelen	Pelgrimstassen
Dorsvlegel-verbindingen	Geldbuidels
Draagkussens v. boerinnen	Leidsels en tomen
Alle soorten riemen	Schabrakken (= zadeldekken)

BIJLAGE IV

NAMEN DER LOOIERS TE MAASTRICHT IN DE 13^e EN 14^e EEUW

- a. *in 1277* (no. 22 F) wordt vermeld het huis van Reijneres Allutarius (leerbereider), genaamd Wercthore (werktoren?), gelegen in de Grote Looiersstraat 'versus molendinum fullorum'.
- b. *18 juni 1291* Schepen v. Maastricht oorkonden, dat Johannes, gezegd Zegman, zijne echtgenote en kinderen ten behoeve van het altaar ter cere van de H. Apostel Bartholomeus in medio der kerk van O.L.Vr. eenen jaarlijkschen cijns van 20 Luikse schellingen, voor de helft met het feest van den H. Joannes de Dooper en voor de helft met Kerstmis, uit hun woonhuis en poort, naast het huis van Olbertus den zoon van *Olbertus alutarius* (leerbereider), in erfpacht overgedragen.
- c. *9 juni 1296* - Schepenen van Maastricht getuigen dat Amelius leerlooier (cerdo) zijne echtgenote en kinderen in tegenwoordigheid van Hubertus, schout van Maastricht, overgedragen hebben aan Johannes de Bride, filius nubus, en zijne erfgenamen eene jaarlijksche rente van 5 Luiksche schellingen en 2 kapoenen nomine alodij, te beuren uit het huis van Johannes Pausum in de Looierstraat.
 . . . . . *1296* - Schepenen van Maastricht oorkonden, dat Johannes de Bride, zijne echtgenote en kinderen bij overdracht voorwel gezegd hebben, in bijzijn van den schout van Maastricht, Herbertus, aan de 6 schellingen en 2 kapoenen cijns, waarvan in den voorgaanden brief gevraagd wordt ten behoeve van Henricus, genaamd Patriarcha en zijne erfgenamen en dat Johannes tot mede-schuldenaar gesteld heeft *Henricus Rufus leerlooier*, broeder van
- d. *Godefridus Rufus leerlooier*. Deze laatste woonde ad portam cerdonum (bij de looierspoort).
- e. *16 mei 1301*. - De Rentmeester en Schepenen van Lenculen oorkonden, dat *Baldewinus De Porta*, zijne echtgenote en kinderen, ten behoeve van Ida de Stellis en hare erfgenamen afstand gedaan hebben van hunne rechten op en hun aandeel *in den molen, gebeeten loymolen*. Het gaat over de runmolen buiten de Looierspoort, Molendinum cerdonum.
24 augustus 1310. - Schepenen van Maastricht oorkonden, dat Nicolaus Kerseler, pastoor van Vleytingen, aan Adula, wonende te Maastricht, tegenover het domus civium, overgedragen heeft eene jaarlijkse rente van 28 Luiksche schellingen uit zijn huis in de Breedestraat, tusschen dat van Johannes Royss en dat van Waltelinus, zoon van Arnoldus Borghart en bewoond door Olemanus, priester; dat als eigenares van den grondcijns daarbij tegenwoordig was Katharina, de weduwe van Hendrik Happart en dat zich tot borgen gesteld hebben Baldewinus de Fornu
- f. *20 april 1315*. - Schepenen van Maastricht verklaren, dat Conegundis, begijn, dochter van wijlen Gerardus de Colonia, hare dochter Lutgardis en dezer zoon Johannes, clericus, alsmede diens zuster Uda (Oda), echtgenoot van *Jacobus, leerlooier*, met toestemming van dezen laatste aan Baldewinus, clericus, zoon van Baldewinus de Molendino en aan zijne erfgenamen overgedragen hebben een jaarlijksche erfrente van 10 Luiksche schellingen, te beuren uit het woonhuis van Conegundis, nabij de kapel van den H. Hilarius. Dit woonhuis kwam later in bezit
- g. van *Petrus Roessler*, leerlooier.
 Het oudste burgerboek van Maastricht 1315-1379 door Dr. P. Doppler

- j. genoemd als Brabants burger van Maastricht, blz. 27
- k. genoemd als Brabants burger van Maastricht, blz. 27
- l. genoemd als Brabants burger van Maastricht, blz. 28
 27 april 1328. – Schepenen van Maastricht verklaren, dat Tilmannus de Rosmer, scriptor opidi trajectensis en *Jacobus corduenarius**, leertouwer, als uitvoerder der laatste wilsbeschikking van Tilmanus de Ytteren, clericus, goederen toegewezen en overgedragen hebben.
- m. 6 november 1331. – Schepenen van Maastricht verklaren, dat *Henricus*, genaamd *Morijn*, abifactor (sic), *witmaker*, met toestemming van zijn echtgenoot, aan de broederschap van kapellanen der St. Servaaskerk gegeven en overgedragen heeft eene jaarlijksche rente van 8 Luiksche schellingen uit het huis met curtis, waarin Goeswinus, zoon van Philippus woonde, gelegen in de Looierstraat, tussen het huis van *Nicholauus de Stoekem* en dat van
- n. Winandus, leerlooiers enz.
 13 september 1335. – Schepenen van Maastricht oorkonden, dat Johannes, gezegd Houthues, Johannes zoon van wijlen *Obbertus, leerlooier*, als echtgenoot en momboor van Margareta, de dochter van Johannes voornoemd en zij den cijns van 9 schellingen half aan de rector der kapel van den H. Evergislus en half aan het luminare dier kapel, overgedragen en beloven deze voor een jaar en dag tegen elke vordering te zullen vrijwaren.
- o. 4 maart 1354. – Schepenen van Maastricht oorkonden, dat *Ylias de Roetheim, leerlooier*, aan Petrus den zoon van Sproeten voor 2 Luiksche schellingen 's jaars in erfpacht gegeven heeft het huis, gelegen tusschen het zijne en dat van Godefridus Geijncast. Het huis, waar het over gaat lag in de Vicus Cerdonum, Looierstraat.
- p. Zij hebben een buurman, die *leerlooier* is, nl. *Arnoldus de Huijsselt*.
 Zie: Het oudste Burgerboek van Maastricht, 1315, 1379 door Dr. P. Doppler,
- q. genoemd als Brabants burger.
- r. 15 sept. 1357. – Uit een schepenbrief blijkt, dat *Amelius, leerlooier*, woonde in de Looierstraat.
 21 december 1360. – Schout en schepenen van St. Pieter verklaren, dat *Reynderus de Leodio*, leertouwer, te Maastricht aan Ilias, den zoon van wijlen Franco de Oys, brouwer, wonende bij de looierspoort, de mark jaarlijkschen cijns in den voorgaande brief (Sch.-5 nr. 573) vermeld, in ruil voor eenen gelijken cijns, welke hij te beuren heeft uit het huis van Silpe, supra forum bladi te Maastricht, overgedragen heeft.
- s. 24 mei 1371. – Uit een schepenbrief v. O.L.V. blijkt, dat *Godefridus de Gynderen*, leerlooier, woonde in de Looierstraat naast Wilhelmus, gezegd Francot.
- t. 21 sept. 1372. – Hier is sprake van een *Johannes de Roetheym*, leerlooier, in de *Looierstraat*.
- u. 8 juni 1373. – Sprake is van de weduwe van Johannes de Roetheim, leerlooier, en in datzelfde stuk eveneens over *Eustachius de Bergbe*, leerlooier in de *Looierstraat*.
- v. 7 juni 1376. – Hier is sprake van *Wilhelmus de Tongris, witmaker*, in de *Witmakerstraat*, dus in Vico Albifactorum.
- w. 18 sept. 1376. – Schepenen van Maastricht oorkonden, dat Johannes de Echt, priester, als rector van het altaar van den H. Andreas in de O.L. Vrouwekerk aan

* corduenarius of corduanarius, van cordebisus, Pellis de corduba = huid van cordove, cordouan leder. Deze man was dus lederbereider of leertouwer. Deze zijn aangesloten bij de schoenmakers. Dus geen witmaker.

- a¹. Johannes, gezegd *Florini*, leerlooier, en zijne echtgenootte Oda voor eenen jaar- en erfcijs van 8 schellingen en 2 kapoenen een huis met aanhoorigheden in de *Looierstraat* tusschen dat van Johannes, gezegd Caesevinne en dat van *Johannes Valkenborch*, leerlooier, opgedragen.
- b¹. 25 mei 1398. - In de oorkonde van de schepenen van Maastricht wordt genoemd als wonende in de straat bij den maltmoelen, geheijter des Bisschops maltmoelen,
- c¹. *Willem Roesseler*, leerlooier. Deze woonde dus buiten de looiersbuurt, doch wel aan de Jeker.
- d¹. In 1369 worden de goederen genoemd van *Anselius Looyer*, gelegen tusschen die van Goswinus van Dilsen en die van Johannes van Merc, op die Arme Begijnen wonende, naast den molen van Johannes, Mennen Suels en genoemd pauperus swestrices.
- e¹. 1340. - Het huis van Katharina, de weduwe van Johannes Crukenslach, bevond zich in de *Kapoenstraat* tussen dat van Lambertus Paradon en dat van *Greve, witmaker*.
- f¹. 6 november 1335. - Bij een overdracht van een cijns door Jeure, zoon van wijlen *Obbert, tannour*, dus looier, is sprake van een huis binnen de looierspoort gelegen
- g¹. o.a. naast de goederen van *Andre, looier*.
- h¹. 1379. - *Johannes de Daelheim*, zie Publications deel 39 blz. 293 schepenbrief v. St. Servaas no. 847.
- a². G. D. Franquinet, Beredeneerde inventaris van oorkonden en bescheiden van het klooster der predikheren te Maastricht, Maastricht 1878, no. 13. Verdeling van de goederen van de vrouwe van Lichtenberg op 6 april 1294.
- a³. t.a.p., no. 23. Testament van Wiricus genaamd Borneken van 24 maart 1316.
- a⁴. t.a.p., no. 36. Testament van Elisabeth de Molendino van 29 september 1350.

Bron: Doppler, Schepenbrieven van St. Servaas, a.w. passim, (tenzij anders vermeld).

BIJLAGE V

SCHEPENBRIEF VAN ST. SERVAAS, DD. 1 OKTOBER 1379

Wij schout en schepenen van de Lenculenhof te weten: Macharius van Heze, Florentius Weijlde, Reinier van Berne, Johan van Juleymont, Arnold Nuest, Gobelinus van Monyouwen, Macharius van de Jeker verklaren, dat *Johan van Daelbeym*, schoenmaker en leerlooier, belooft voor zich zelf, zijn erfgenamen en opvolgers aan Henric, genaamd Wijtmuys en Herman, genaamd Schuemaker, leerlooiers*, op dit moment optredende meesters van het looiersambacht, en namens in uitvoering en opdracht officieel van de organisatie der looiers vanaf nu en voortaan niet meer te verkopen door looijing klaargemaakte huiden, genaamd in de volksmond: *gheloet leder* in Maastricht noch in Wijk, onder geen enkele vorm of recht, de ledersoorten, welke de leerlooiers, behorende tot het ambacht dezer stad maken, en welke deze looiers in deze stad en in Wijk verplicht zijn te verkopen op de vastgestelde wijze en tijdstippen, met volledige uitsluiting van afwijkingen, list en bedrog.

Aan deze voorwaarden zal ook genoemde Johan de Daelheym moeten voldoen zonder enige uitzondering of afwijking, aan deze voorwaarden zullen ook zijn erfgenamen en opvolgers moeten voldoen. En zouden zij dit verwaarlozen of enigzins in gebreke blijven, zal van nu af zij geen deel meer hebben, groot of klein, aan enig recht of vrijheid. Het zal hen dan verboden zijn op de looiersmolen te komen, genaamd de molen der looiers op de looiersplaats, gelegen op de Jeker. Eveneens zijn zij dan uitgesloten van het ambacht der looiers, vallende onder de rechten van het hof van Lenculen.

Bron: Doppler, Schepenbrieven van St. Servaas, a.w., nr. 847, dl. 39, p. 293.

* In de Publication no. 39, blz. 293 staat *cordonus*, doch in het origineel stuk staat: *condonus*.

BIJLAGE VI

EXTRACT UIT DE RESOLUTIEN VAN DEN EED. ACHTB: RAAD DER STAD MAASTRICHT. 20 JANUARI 1738

Hierbij worden genoemd als leurders (looiers):

Pieter Valckenborgh
Abraham van Asten
Lambertus Roosen
Jan Joseph Gesond
Alexander Frère.

Juff. de Wed. v. wijlen de Heer François van Daelen
Juff. Gertruyd Teutelaar

Soo wanneer zij of iemand van haer tot het *leertouwersambacht* soude willen acquireeren, en exerceeren het selve sal kunnen doen, mits betaclende de daertoe staande Reghten, sonder tot een proeff off bewijs van leerjaaren gehouden te zijn, dogh dat alle andere, die geen leurders tegenswoordig zijn, alsook de kinderen der tegenwoordige leurders, die het leertouwerambacht zullen willen uitoefenen, zullen wel proeven of leerjaaren moeten meemaken.

Idem alles omgekeerd voor de tegenwoordige leertouwers, welke geen leurders zijn, namelijk:

Jan Leunissen
Jan van Leer
Joannes Smeysters
Jan Smismans
Hendric Hendrik
Casper Huijts

zo zij of iemand van hen het looiersambacht zoude willen enz. enz. (zie boven)

Bron: G.A.M., nr. 528, Ambachtsboek van Maastrichtse looiers.

BIJLAGE VII

EXTRACT UYT DE RESOLUTIE VAN DEN EED. ACHTBARE RAAD DER STAD MAASTRICHT. DEN 4 FEBRUARI 1754

De Heeren ordinaire gedeputeerden hebben gerefereert, dat zij ingevolge resolutie commissarial van den 10 November en 1e december 1749 en 13 november 1752 hadden geëxamineerd de Requesten van eenige leeden van het leertouwersambacht, synde een lith van het schoenmaekersambacht abusivelijck op den naam van meesters en ouderlingen van het goed leunders en leertouwersambacht gepresenteert ende daer tegens gediende belangen van wegens de meesters en ouderlingen van het goed schoenmaekers- en leertouwersambacht, mitsgaders de verdere memorie en requesten in saeke overgegeven; en dat zij referenten hadden bevonden dat de questie in deesen alleenlijck was over het inbrengen binnen deeze stad van *getouwde rundervellen*, en geenszins over het *lapleder* specteerende tot het *leundersambacht*, ofte *calfsleder* gehoorende tot de *cremerie*. Sustineerende de supplianten dat de invoer van *rundleer elders getouwd* als gehoorende tot het leertouwersambacht, nogt was toegelaten geweest en alsnogh niet moghte geschieden, daertegens die van het schoenmaekersambacht wel advoueerden geen *zwart getouwde rundervellen* te moogen buyten koopen en inbrengen, dog dat hetselve niet betrekkelijk was op de *bruin getouwde vellen*, welke zij altijt hadden verwerck, en ooc soo als voorgaven, van buyten ingebragt. Dogh waer van geene preuve vorders als sedert eenige jaaren konden voorbrengen, en hetwelk de suppleanten pretendeerden bij de troubele tijden van den laatsten oorlog, alleen en ter occasie van den selven voorgevallen te zijn, sustineerende veerder, dat de reedenen, waarom het *zwart getouwt overleder* verbooden was, de zelfde waeren ten opsigte van het *bruine getouwt overleder*, en dat derhalven de selve dispositie in 't een en ander moeste plaats hebben, waarover parthijen mondelings gehoord, hadden de schoenmakers geadvoceert dat het *opperleder hier getouwt*, alsoo goed was als dat van buiten inhaelden, dogh wenden tegelijck voor, dat bij *swaare leverantie van stevens* zij het nodige leer voornaamstelijck van die *dichte* als tot *stevens* vereijcht wierde ter nodige quantiteit alhier niet souden konnen bekoomen, waaromtrent sij vermeenden, dat in dien cas haer moeste gepermiteert worden, het *steveller* van buiten te mogen ontbieden, welck aengemerckt en geconsiderdeert, dat tot maintien van het *leertouwersambacht*, geen vreemde *getouwde Rumsvelen* behooren in deeze stad gebragt te worden, soo waren sij Heeren ordinaire gedeputeerden van gevoclen, dat den invoer van hetselve niet behoorde te worden toegestaan, maar geïnderdiceert gelijk van oudts, ten waer dat het *leertouwersambacht* niet in staat was het nodige *steveller bij merkelijcke intreprises* te leveren, wanneer aan de schoenmakers des wegens het leertouwersambacht vrugteloos hebbende aangesogh, vrijgelaten behoorde te worden het selve *steveller* van elder te ontbieden. Mits bij inkomen gevisiteert en gekeurt wordende alsnae behooren, dat oock om alle doleantien weg te nemen aan de leertouwers, behoorde gelast te worden het *rundleder* alhier getouwt tot redelijcken prijse te verkoopen en dat ter contrarie doende de Heeren Burgemeesters behoorden geautoriseert te worden, op haar voorkomende klagten den prijs nae equiteit en justitie te reguleeren waarop gedelibereert zijnde, is goed gevonden en verstaen soo als van outs te interdiceeren gelijk geïnderdiceert wort, mits deesen het inbrengen van *getouwt rundleder 't zij bruyt of swart* sulx op pene confiscatie van het selve, met deze restrictie noghtans, dat in cas van *swaare leverantie van stevens*, het leertouwersambacht nae behoorlijcke aenmaeninge niet in staat zijnde, om een genoegsaeme quantiteyt te leveren, dat het aan

die van het schoenmakersambacht zal vrijgelacten worden met voorkennisse der Heeren Burgemeesters de manquerende quantiteyt van elders te ontbieden, mits het selve bij incomen laetende visiteeren en keuren, dat oock de *leertouwers* sullen gehouden zijn ten redelijcken prijse het *getouwde rundleder* te leveren oft dat bij ontstentennisse van dien en op de eerste incomende claghten de Heeren Borgemeesters den prijs, nae bevindingen volgens justitie en equiteit sullen eguleeren, waertoe de selve geauthoriseert worden mits dezen en sal dese tot exacte naekeuringe in het ambaghtsboock werden geregistreert door eene der secretarissen van den Eed. Achtbare Raed ende werden verders gelast aen de meesters van het schoenmakersambacht den inhoud deses aen alle leeden van den selven ambachte te doen bekent macken en op de onderhoudinge van dien vigileeren.

Per extractum
was getekend
Laur. Ghijsen.

Bron: G.A.M., Raadsverdragen, dd. 4 februari 1754.

BIJLAGE VIII A

LOOIERSAMBACHT (ZOLLEERLOOIERS)

Jaar	Voornamen	Naam	Geheel of half ambacht	Brand- emmer	Bedrag
1720	Sebas.	Fleming	geheel		280,—
1720	Alexander	Freren	half		140,—
1721	Helna	van Dalem	half		140,—
1722	Frederijk, Charles	Pelichet	geheel		280,—
1733		Dresens	geheel	5	280,—
1735	Abraham	van Assen		blijkt lid te zijn	
1735	Lambert	Roosen		idem	
1735		Dreesens		idem	
1735		Frère		idem	
1736	(Bekkers)	Beckers		idem	
1738	Hendrik	Hendrix	geheel	5	280,—
1740		Hemminx		blijkt lid te zijn	
1742		Gesondt		idem	
1743	(Demé)	Demee		5 bij het ontv. v. zijn ambacht	
1750	Jongfr.	van Dalem	half	5	140,—
1750	Joseph	Frissen	geheel		280,—
1754	Mathias	Gesondt		blijkt lid te zijn	
1754	Jos., Ber.	Frijsen		idem	
1754	Winand	Dresens		idem	

N.B. Ieder nieuw ambachtslid moet aan de stad leveren een lederen brandemmer of hiervoor 5 gulden betalen.

Na 1754 is het ambachtsgeld verhoogd tot f 400,— of $2 \times f$ 200,— (zie bijlage IX B.). Beide lijsten hebben wij samengesteld uit de ambachts-gegevens.

BIJLAGE IX B

LOOIERSAMBACHTEN (ZOLLEERLOOIERS)

Jaar	Voornamen	Naam	Geheel of half ambacht	Brand- emmer	Bedrag
1760		Sr. Beckers	half	5	200,—
1762	Nicolaus	Frisse	half		200,—
1763	Otto, Simon	Frisse	half		200,—
1764	Willem	Daems	half		200,—
1766	Johan, Nicolaus	Frisse	half	5	200,—
1766	Mathias	van der Put	half		200,—
1766	Otto, Simon	Frissen	half	5	200,—
1767	Willem	Daems	half	5	200,— 2e helft
1767	Theodorus	Cortens	half		200,—
1767	Jacobus	Hennen	half	5	200,—
1774	Leonardus	van der Heyden	half		200,—
1776	Andreas Sr.	Gadiot	half		200,—
1780	Math., Luc., Franc.	Nipels	half		200,— Nijpels
1782		Sr. Holleman	half		200,—
1786		Sr. Bemelmans	half		200,—
1786	Petrus, Dumine	Nijst	half		200,—
1786	Lamb., Franc.	Lebens	half		200,—
1791	Leonardus (?)	v. d. Heyden	half	5	200,— 2e helft
1791	Jan, Baptist	v. d. Heyden	half		200,—
1791	L. F.	Lebens	half	5	200,— 2e helft
1791	Lamb.	van Neerbeck	half		200,—
1791		Sr. Bemelmans	half	5	200,— 2e helft?
1793	Baptist	Sr. van der Heyden	half		200,—

Bron: G.A.M., nr. 528, Looiersboek

R.A.L., Ambachten van Maastricht, nr. 25, Looiersboek.

REGISTER VAN TECHNISCHE TERMEN

- aetherische vloeistoffen 37
aluin 36, 43, 66
alutarium (zie aluin) 45
appreteren 66, 67
- bastlooierij 32
basans aludées 66
basans chippées 66
basans coudrés 66
basans megies 67
basans passée en mesquis 66
basans passée en rodon 66
basans passée en tan 66
bazaanleer 44
bazanen 66, 67
beitsen 35, 68
berkenrun 66
blank leder 36
blauwhout 36
bontwerkers 49, 50
- chamoisleer 67
corduaan 41, 43
corduenarius 41
coricum 35
corroyeurs 67
cortex (zie run) 45
- daker 62 (noot 2)
degras 68
- eikenrun 66
eikenschors (zie run)
epidermis 34
- fichten 35, 42, 69
- gekeerde schoenen 68
granaatappel 34
- handelsgewoonten 39
harnasmakerij 43
huiden 37 (noot 22)
huidevetters (zie leertouwers) 49 (noot 37)
- kabeljauwtraan 68
kalken 34, 37
kastanjehout 66
klompschoenen 65
- lederbehang 67
leertouwers 41, 49
leurders (zie zoolleerlooiers) 49
lepperen (zie schoenlappers)
looïing
    met dierlijke produkten 35, 36
    met mineralen 35, 36 37
    met plantaardige stoffen 35
looikuijen 32, 35
looinat 32, 35
lorre, loere (zie zoolleerlooiers)
mangrovebast 42
mouflon 42, 66
nathuiswerk 32, 34, 37, 68
notia 32
- ontharen 34, 35
opperleer (zie overleer)
overleer 35
- perkament 37
- rabat 65

rhus 32, 36 (noot 20)
Rothgerbers 35
run 35, 38, 68, 69
rundertalk 68
rundleder 36, 38

saffiaan 37
schacht 68
schoenenfabricage 39 (noot 34)
schoenlappers 53, 54
schoenmakers 53, 54
smarten 34
smeer 68
smeren 66
soda 36
sparren (zie ook fichten) 32
stinkers 35
stromen 34, 37
sumac 32, 36, 37, 42, 43, 66, 67

tabourets 67

talk 37
touwen 68
traan 67
trekken van kuipen 39

vellen 37 (noot 22)
vellenbloten 37
vetleder 36, 68
vetten 36, 66

witlederbereiding 37
witmakers 41, 49, 50, 66

ijzersulfaat 68
ijzervitriool 36

zemen 67
ziel 35
zoolleer 35, 68
zoolleerlooiër 41
zwarten 36

LITERATUUROVERZICHT

J. A. van Houtte, Economische en Sociale Geschiedenis van de Lage Landen. Uitgeversmaatschappij De Haan N.V., Zeist, en Standaardboekhandel Antwerpen, 1964, XV + 366 pg.

Men kan er niet genoeg nadruk op leggen, dat elk regionaal onderzoek zich dient te baseren op een breed kader om zowel de algemene trekken als het unieke karakter van deze ontwikkeling te onderkennen. Vooral bij de bestudering van de sociaal-economische geschiedenis van Limburg is het gevaar groot, dat men het verband met algemenere tendenties en stromingen uit het oog verliest, omdat deze provincie zo excentrisch ten opzichte van de economische zwaartepunten is gelegen. Daarom is dit standaardwerk van de bekende Leuvense hoogleraar, prof. dr. J. A. van Houtte, voor onze provincie dubbel welkom, omdat het een gedegen en voortreffelijke achtergrond biedt om de gewestelijke ontwikkeling te analyseren.

Hier wordt in een helder en logisch betoog een beschouwing gegeven van de economische en sociale geschiedenis van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden; hier heeft men een wisselend panorama van economische gebeurtenissen en sociale structuren, die voor Limburg een omlijning trekt voor eigen onderzoekingen en prikkelt tot verdere studie om de relaties met het geschetste geheel uit te diepen. Dit verdienstelijk boek zou men dan ook zonder twijfel noodzakelijk kunnen noemen voor ieder, die zich met de Limburgse sociaal-economische geschiedenis bezig houdt.

Het boek is in vijf overzichtelijke periodes ingedeeld. Na een bespreking van de prehistorie, de oudheid en de vroege Middeleeuwen wordt in het tweede boek de ontwikkeling tot de stadseconomie besproken (800-1300). In het derde boek valt de nadruk op de nijverheden, de gilden, de handel en het geld- en kredietwezen tijdens de laatmiddeleeuwse depressie- en herstelperiode (1300-1585). Het vierde boek beschrijft de economische ontwikkeling van het einde der 16e tot het einde der 18e eeuw. Ofschoon Noord en Zuid sindsdien gescheiden verder leven, brengt de auteur de verschillende economische aspecten, zoals handel, krediet en koopvaart, nijverheid, landbouw en visserij, voor beide gebieden toch in één bestek tesamen, wat dit boek juist door het ongewone perspectief een bijzondere bekoring geeft. Men zou zich ook een andere werkmethode hebben kunnen voorstellen, waarbij afwisselend de verschillende landschappelijke eenheden (bijv. de noord-oostelijke provincies, het westen van Nederland, Zeeland en Vlaanderen, en de gewesten van Brabant en Limburg) met elkaar waren geconfronteerd. Dit zou ook een alleszins aantrekkelijke en boeiende werkmethode zijn geweest, maar kan men overigens dit boek, dat van een andere opzet uitgaat, nauwelijks als kritiek tegenwerpen.

In het laatste boek wordt op dezelfde wijze de ontwikkeling geschetst van de Franse tijd tot heden, en zijn als centrale onderwerpen gesteld de industrialisatie in haar economische en sociale gevolgen, de veranderingen in de landbouw, de handel en de verkeerssituatie, de koloniën, het geld- en kredietwezen en de economische politiek van de overheid.

Dient nog vermeld te worden, dat elk hoofdstuk begint met een uiteenzetting van de politieke achtergronden en dat als steeds terugkerende thema's de bevolkingstoestand en de maatschappelijke verhoudingen worden behandeld. Deze aspecten van de sociale geschiedenis komen wel wat mager uit de verf, wat echter bij de huidige stand van het onderzoek niet verwonderlijk mag heten. Het plaatsen- en personenregister en de uitgebreide literatuurdocumentatie verhogen de waarde van dit boekwerk. De rijke stof is in een samenhangend en duidelijk geheel gepresenteerd, wat nog bevorderd wordt door de eenheid van behandeling van de verschillende sectoren van het economisch leven in Noord- en Zuid-Nederland, waardoor inderdaad karakteristieke relaties en eenvoudige elementen naar voren treden, al moest de auteur daardoor wel gedeeltelijk voorbijgaan aan de uiteenlopende politieke invloed, die de overheid in Noord en Zuid op het economisch leven heeft gehad. Maar het is juist de verdienste van de schrijver, dat hij de verschillende onderwerpen op een breder plan behandelt en niet strikt binnen vroegere politieke territoria isoleert, – een stelling, die iemand, die met de verbrokkelde geschiedenis van Limburg heeft te maken, wel geneigd is te onderschrijven. Overigens is de gebiedsafbakening, waarin prof. van Houtte zijn sociale en economische geschiedenis situeert, natuurlijk ook enigszins willekeurig, omdat ook de vroegere zeventien gewesten geen volstrekte landschappelijke culturele eenheid vormden. P.

W. Jappe Alberts en H. P. H. Janssen, Welvaart in Wording, Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de Middeleeuwen. Den Haag, Martinus Nijhoff, 1964, 304 p.

Het is een bekend feit, dat er in Nederland tot voor zeer korte tijd eigenlijk geen inzicht in de sociaal-economische geschiedenis mogelijk was, omdat er geen overzicht van die geschiedenis bestond. Er was natuurlijk de Holländische Wirtschaftsgeschichte van Ernst Baasch, maar dat was een boek, dat meer heeft bijgedragen tot vergroting van de verwarring dan tot verheldering van het inzicht. Men mag daarom de auteurs van Welvaart in Wording bepaald dankbaar zijn, dat zij er in slaagden in zeer korte tijd dit boek samen te stellen, hoewel er mede door de merkwaardige wordingsgeschiedenis vele moeilijkheden aan kleven. De hoofdstukken II en III, die gebaseerd zijn op ontwerpen van J. F. Niermeyer, die aanvankelijk was aangezocht om het boek te schrijven, geven blijk van een totaal andere methodiek dan de rest van het boek. Niermeyer zocht naar een 'leading factor' en beschreef de economische ontwikkeling vanuit de gebeurtenissen in Friesland, dat toenmaals in het economisch leven een overheersende rol speelde. Alberts en Janssen beschreven in de overige hoofdstukken de regionale economieën en formeerden als het ware economische kringen, die min of meer naast elkaar bestonden.

Zo vertellen zij in elk hoofdstuk iets over de Limburgse economische geschiedenis naast enkele pagina's over bijvoorbeeld Gelderland – Overijssel, Holland – Zeeland en Groningen – Friesland. Het is enigszins merkwaardig, dat de zo ontstane groepen van economische gebieden min of meer samenvallen met huidige provinciegrenzen en dat de relaties met aangrenzende streken, die nu 'buitenland' vormen, niet zijn geanaly

seerd. Bovendien leidde deze methode tot talrijke dubblures en maakt zij soms een duidelijk overzicht van het geheel uitermate moeilijk, zodat verwarring niet is uitgesloten.

Anderzijds dient men toe te geven, dat er aan de gebruikte methodiek enige opvallende voordelen zitten. Het werk geeft vooral voor de regionale historicus goede mogelijkheden om de resultaten van zijn eigen onderzoek te vergelijken met reeds bekende feiten en toestanden en schenkt de gebruiker een ruime kennis omtrent de achtergronden en het milieu, waartegen hij zijn eigen onderzoekingen moet plaatsen. Bovendien merkte Petri terecht op, dat door het verschil in methodiek tussen J. A. van Houtte in zijn *Economische Geschiedenis der Nederlanden* en het werk van Alberts en Janssen beide boeken elkaar op vele punten uitstekend aanvullen. (*Rheinische Vierteljahrsblätter* xxx, p. 415-17).

J.

I. J. Brugmans, Paardenkracht en Mensenmacht, Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1795-1940, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1961, 591 p.

Hoewel bedoeld als derde deel in een serie van drie delen over de sociaal-economische geschiedenis van Nederland, was het werk van Brugmans het eerste dat verscheen. Brugmans, die zijn werk zeer systematisch heeft ingedeeld, behandelt eerst de voor de noordelijke provincies bijzonder moeilijke tijd van Franse overheersing, toen weliswaar een groot aantal verbeteringen in de infrastructuur tot stand kwamen (wegenaanleg, munteenheid, belastinghervorming e.d.), maar door de grote moeilijkheden, die de handel ondervond, de welvaart per saldo beduidend geringer werd.

De periode van het Verenigd Koninkrijk en de eerste twee decennia daarna beschrijft Brugmans als de nadagen van het vroeg-kapitalisme, waarin toch wel initiatieven werden genomen tot verbetering van de economische toestand, die echter doodliepen op een zekere lusteloosheid in het bedrijfsleven en soms door allerlei oorzaken meer aanleiding gaven tot interne spanningen, dan dat zij als een steun in de rug konden worden ervaren.

Daarna volgen een viertal hoofdstukken over de industriële revolutie en de ontwikkeling van het moderne kapitalisme, het belangrijkste deel van Brugmans' werk. Als kenmerkend voor de gehele ontwikkeling van 1850 tot 1914 meent hij een viertal factoren te kunnen aanwijzen:

Vooreerst de ontwikkeling van een nieuwe mentaliteit bij de ondernemers, voor wie de winstmogelijkheden de beslissende factor werden.

Vervolgens de opkomst van het fabriekswezen, waarbij de productie op een totaal nieuwe wijze in ondernemingen werd georganiseerd.

Daarnaast een enorme ontwikkeling van het verkeerswezen, speciaal door de Spoorwegen en de Stoomvaart, waardoor talloze nieuwe markten werden opengelegd en tenslotte het ontstaan van een bezitloos proletariaat, dat zich er van bewust werd, dat het maatschappelijk ontworteld was.

In het laatste gedeelte van zijn studie beschrijft Brugmans de kentering na 1914, toen vele factoren uit de voorgaande periode nog doorwerkten, maar er in wezen geen evenwichtige situatie bestond, zodat de spanningen tenslotte moesten uitlopen op de verschrikkelijke crisis van 1930 tot 1940.

Er is wel geen aspect van het economische en sociale leven, dat door Brugmans niet behandeld wordt. Zijn werk heeft terecht de naam een standaardwerk te zijn, dat door

niemand kan worden verwaarloosd, hoewel men het boek bepaald niet kan gebruiken voor de kennis van de regionale problemen. Maar de ontwikkeling van de diverse landstreken wordt in de 19e en 20e eeuw nu eenmaal bepaald door het nationale gebeuren. Meer nog dan in de 17e en 18e eeuw beheerst de randstad in deze periode de welvaart van Nederland. J.

W. J. Wieringa, Arbeid en samenleving in historisch perspectief, in: Arbeid op de tweesprong. Opstellen uitgegeven ter gelegenheid van het vijftienvestig jarig bestaan der arbeidsinspectie. 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1965, p. 7-39.

Wieringa probeert in deze zeer belangwekkende studie een antwoord te vinden op de vraag, hoe de Nederlanders zich in de laatste eeuw in hun arbeid konden ontplooiën. Met name schetst hij de ingrijpende consequenties van de groeiende industrialisatie voor de bestrijding van de armoede in een land, waar omstreeks 1850 nog 16% van de bevolking bedeed werd. De functie van alle partijen, die bij dit proces betrokken waren, de arbeiders, de economen, de werkgevers en de overheid wordt nauwgezet beschreven. Juist daardoor komt de samenhang tussen de humanisering van de arbeid en de aanvankelijk zeer langzame groei van het nationale inkomen goed tot zijn recht. Tot 1890 was de groei van de produktie betrekkelijk gering en tot datzelfde jaar hadden ook de arbeiders geen idee van een mogelijke verbetering van hun lot. Pas na die datum kwamen de organisaties op, die zich hun positie aantrokken. De economen, die in de persoon van de zeer invloedrijke Vissering al vroegtijdig inzagen, dat een hoog loon voor flinke arbeid noodzakelijk was, bleven weigeren om wegen te wijzen waarlangs dat doel bereikbaar werd en pleitten steeds weer voor een automatische aanpassing. Pas in 1912 begon Pierson te pleiten voor krachtige arbeidersorganisaties als tegenwicht voor de economisch zoveel sterkere ondernemers. De ondernemers beschouwden zichzelf als onmachtig. Velen van hen waren welwillende verlichte kapitalisten, die aan onderwijs voor arbeiderskinderen, aan woningverbetering en pensioenfondsen veel aandacht besteedden, maar zij durfden of konden het kwaad niet bij de wortel aanvatten. Een kentering trad pas in, toen de aanvankelijk zeer terughoudende regering zich met de zaak ging bemoeien. Het zou echter ook voor haar pas na veel experimenten mogelijk zijn om wettelijke maatregelen te treffen die het arbeidsklimaat daadwerkelijk verbeterden. De wet op het arbeidscontract van 1907 was de eerste effectieve poging tot ingrijpen. Het is opvallend, dat bijna op hetzelfde moment ook de andere belanghebbenden over het dode punt heenkwamen. Het zou echter nog tot 1950 duren voor de wet op de bedrijfsorganisatie de aanzet zou geven voor een nieuw arbeidsbestel met een integratie van de arbeid in het menselijk leven mogelijk zou maken.

W. heeft met deze zeer evenwichtige schets een vruchtbaar overzicht van de sociale geschiedenis van Nederland in zijn moeilijkste periode gegeven. J.

W. Jappe Alberts, Geschiedenis van Gelderland, van de vroegste tijden tot het einde der Middeleeuwen. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1966, 277 pg.

In verschillende provincies schijnt gelijktijdig de behoefte te zijn ontstaan om de geschiedenis van hun gewest in een samenvattend overzicht te presenteren. Deze initiatieven zijn bijzonder te waarderen, omdat alleen de ingewijden tot nu toe de weg wisten te vinden in de grote stroom van publikaties – veelal over detail-onderwerpen naarstig door amateur-historici verzameld – betreffende deze gewesten. Door dergelijke samen-

vattende overzichten worden de vele artikelen en monografieën, eventueel met eigen onderzoek aangevuld, in één synthese verenigd, en wordt de kennis van de historie van deze gebieden ook voor een ruimere lezerskring ontsloten. Voor de nationale geschiedschrijving belooft deze weg zeer vruchtbaar te worden.

Een eerste verwezenlijking van deze opzet werd in Limburg gerealiseerd, toen in 1961 het eerste deel van 'Limburgs Verleden' verscheen. Het is echter jammer, dat we tot 1967 zullen moeten wachten, vooraleer het tweede deel kan verschijnen. Bovendien wordt nog het gemis gevoeld van een derde deel, dat een samenvatting geeft van de geschiedenis van de 19e eeuw, eindigend bijv. in 1914, - een tijdvak derhalve bestrijkend, waarin men eerst recht van Limburgse geschiedenis kan spreken. Maar de aanzet is in elk geval gemaakt. Soortgelijke plannen bestaan thans ook in de provincies Gelderland, Overijssel en Friesland, al zal de uitwerking voor elke provincie weer verschillen. Het boek van prof. dr. W. Jappe Alberts over Gelderland is een voorbeeld van de opzet, waarvoor men in deze provincie gekozen heeft, waar men in twee delen de hele Gelderse geschiedenis hoopt samen te brengen.

Er is nog een speciale reden om in dit Jaarboek de aandacht te vestigen op het verschijnen van dit boek, omdat hierin ook ruime aandacht wordt besteed aan de middeleeuwse geschiedenis van Noord-Limburg. Getrouw aan zijn bekende opvattingen heeft de auteur zich namelijk niet beperkt tot het territoire van de huidige provincie Gelderland, maar ook het Overkwartier van Gelder in zijn studie betrokken in al zijn regionale en interregionale verhoudingen. Voor de Limburgse lezers is het daarom een belangrijk boek geworden, omdat hier de geschiedenis van het Overkwartier - aan weerszijden van de Rijksgrens - in beknopte vorm is behandeld.

In vier hoofdstukken wordt de Gelderse geschiedenis geschetst. In het eerste hoofdstuk komt de historisch-geografische ontwikkeling aan de orde, waarin o.m. een beschrijving van het landschap van het Overkwartier. Het tweede hoofdstuk behandelt het ontstaan van het graafschap Gelre, en de staatkundige geschiedenis. De politieke verwickelingen in dit verspreide gebied worden helder uiteengezet. Dit uitvoerige hoofdstuk vormt tevens het kader voor een schets van de economische ontwikkeling, die in hoofdstuk III volgt. Voor de economische geschiedenis van het Overkwartier zijn vooral van belang de uiteenzettingen over de gallo-romeinse invloed, de agrarische structuur en de handelsfunctie van de Maasstreek, vooral door de opkomst van de steden, waar handel en nijverheid zich concentreerden. Veel van deze passages zijn ook te vinden in het boek 'Welvaart in wording', dat de auteur in 1964 publiceerde. Het vierde hoofdstuk, gewijd aan de kerkgeschiedenis, toont eveneens de samenhang en het bijzonder karakter van de verschillende Gelderse gebieden aan. Een slot-hoofdstuk over de historiografie geeft een nuttig overzicht van de voornaamste geschiedkundige werken over de Gelderse historie in chronologische volgorde. P.

F. Petri en W. Jappe Alberts, Gemeinsame Probleme deutsch-niederländischer Landes- und Volksforschung, deel 23 van Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, J. B. Wolters, Groningen, 1962, 224 pg.

In dit boek zijn een negental artikelen gebundeld, verschenen tussen 1954 en 1963, die voornamelijk de Middeleeuwse geschiedenis betreffen, en waarin de samenhangen en problemen van de Duits-Nederlandse grensgebieden tot uitgangspunt genomen zijn. De artikelen zijn alle in het Duits gesteld en in Duitse tijdschriften verschenen.

Prof. dr. F. Petri, hoogleraar en directeur van het Institut für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande aan de universiteit Bonn, schrijft achtereenvolgens over 'Deutschland und die Niederlande. Wege und Wandlungen im Verhältnis seiner Nachbarvölker', - over stam en land in het vroegmiddeleeuwse noordwesten, - over Noord- en West-Duitsland en de Bourgondische politiek, - over Nederland, het Rijnland en het Duitse Rijk van de 13e tot de 16e eeuw, - en over landsheerlijke en nationale krachtsverhoudingen in de Habsburgs-Kleefse strijd om Gelder en bij de vrede van Venlo (1537-1543).

Prof. dr. W. Jappe Alberts, hoogleraar in de regionale en interregionale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, levert in zijn artikelen enige aantrekkelijke bijdragen over de betrekkingen tussen Gelder en Munster in de 14e en 15e eeuw, over het ontstaan van de oost-Nederlandse stad in de late middeleeuwen, over het ontstaan van de standen in de landsheerlijke territoria aan de Nederrijn, - en over de historiografie van de Devotio Moderna. Deze bundel studies, die naar thema en behandeling sterke verwantschap vertonen, doet de wens opkomen, dat ook voor een latere periode de regionale geschiedenis van de Duits-Nederlandse grensgewesten op dezelfde manier zal worden bestudeerd. Vooral voor Limburg zou deze aanpak de moeite waard zijn. Helaas missen wij in Nederland grotendeels de instituten voor Landes- und Volksforschung, die in Duitsland op zo voortreffelijke manier hun waarde voor de historiografie bewijzen. P.

M. A. Arnould, M. Bruwier, J. Dhondt, F. Rousseau en F. Vercauteren, De plaatselijke geschiedschrijving. Wenken voor de vorsers, Brussel, Pro Civitate, Verzameling Geschiedenis, reeks in 8°, no. 1, 1962, 44 p.

De laatste jaren bespeurt men een groeiende belangstelling voor de regionale geschiedenis. Die belangstelling uit zich niet zozeer bij de amateurs, die tot nu toe op eigen gelegenheid de geschiedenis van hun streek of woonplaats onderzochten, als wel bij de vakmensen, die geleidelijk tot de ontdekking komen, dat zij de diensten van de plaatselijke onderzoekers niet kunnen ontberen. De ontdekking van de amateur-historicus als waardevolle medewerker voor het algemeen historisch onderzoek ging gepaard met een groeiend onbehagen bij de vakmensen over de resultaten die door de plaatselijke onderzoekers zijn bereikt. Men kwam tot de ontdekking, dat door allerlei technische tekortkomingen in het werk van de amateur het dikwijls uitermate moeilijk is om van hun onderzoek gebruik te maken. De universitaire wereld is daarom begonnen met de liefhebbers van het historisch onderzoek een weg te wijzen, waardoor het hen mogelijk wordt hun navorsingen zo weer te geven, dat zij met vrucht gebruikt kunnen worden.

Op verzoek van de stichting Pro Civitate stelden daarom een aantal vooraanstaande Belgische historici in 1962 een handzaam boekje samen, waarin 14 richtlijnen worden gegeven, waaraan ieder zich zeker dient te houden. Uitvoerig gaan zij de mogelijkheden na om bronnen voor een regionaal onderzoek te vinden. Zij geven de hulpmiddelen aan, die men daarvoor dient te gebruiken. Grote nadruk leggen de schrijvers ook op de noodzaak, om bij een detailonderzoek de essentiële historische problemen te kennen, welke voor het onderwerp belangrijk zijn. Men moet de algemene werken over het onderwerp, het tijdperk, de plaats van handeling en het milieu kennen. Bovendien maakt de literatuur een kritische benadering van het materiaal mogelijk. Over al deze zaken geeft het boekje een keur van bibliografische verwijzingen.

In een beknopt derde deel wordt ingegaan op de problemen verband houdende met de redactie van de studie. Men wijst erop, dat een overzichtelijk en logisch plan nodig is, volgens welk de studie tot een begrijpelijk geheel kan worden. Jammer genoeg zijn de richtlijnen, die in dit opzicht gegeven worden onvoldoende uitgewerkt, zodat het boekje eigenlijk geen bijdrage geeft voor de redactie van de door de onderzoeker verzamelde kennis.

J.

B. H. Slicher van Bath, De betekenis van de gewestelijke geschiedbeoefening, Varia Historica Brabantica I, 's-Hertogenbosch 1962, p. 47-62. = Uitgave van de historische sectie van het provinciaal genootschap van kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant.

Evenals zijn Belgische collegae is ook Slicher van Bath sterk geïnteresseerd in de toekomstmogelijkheden van de regionale geschiedschrijving. Hij tracht een weg te vinden, die het mogelijk maakt, om de resultaten van de plaatselijke geschiedvorsing dienstbaar te maken aan het onderzoek van de nationale en internationale geschiedenis. Dat zal echter alleen mogelijk zijn, als men het niveau van de amateuristische geschiedbeoefening omhoog weet te brengen. In dat verband pleit hij voor begeleiding door beroepshistorici. De noodzaak van samenwerking bepleit hij vanuit het standpunt van de vakman, die naarmate hij een ruimere beschouwingwijze wil toepassen in toenemende mate is aangewezen op sterkere detaillering. De noodzaak van een uiterst nauwkeurige en exacte bewijsvoering juist voor het schetsen van zeer algemene verschijnselen gaat langzamerhand de mogelijkheden van één persoon te boven. Een groot aantal zeer verscheiden bronnen moet doorgenomen worden, wil men enige indruk krijgen van het algemene beeld. Daarbij kan de amateur zijn medewerking met veel vrucht verlenen, als hij erin toestemt zijn onderzoekingen op de behoefte af te stemmen.

J.

W. Jappe Alberts, De betekenis en beoefening van de regionale en interregionale geschiedenis, De Maasgouw, jrg. 82, 1963, k. 67-82. dez., Perspectieven voor de regionale geschiedschrijving in Limburg, Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg, dl. CI, 1965, p. 29-38.

Alberts, die zich als hoogleraar voor interregionale geschiedschrijving speciaal met deze materie bezig houdt, ziet in de regionale geschiedenis allereerst een specialisatie vanuit de algemene geschiedenis. De kleinere regionen vormen onderdelen van het historische landschap. Doordat de onderdelen echter met elkaar verwant zijn, kan een meer algemeen beeld ontstaan vooral in de vorm van een interregionale geschiedenis. Zo vormt de geschiedenis van Limburg een facet van de geschiedenis van het Rijn- en Maasgebied. De algemene geschiedenis komt volgens A. trapsgewijs tot stand. De belangrijkste bijdrage, die de plaatselijke vorser daarbij kan leveren ziet hij in de verzorging van bronnenpublicaties. Zij maken een onderzoek naar de specifieke kenmerken van een streek door de schrijver van een meer algemene geschiedenis mogelijk.

J.

Michel Fleury et Louis Henry, Nouveau Manuel de Dépouillement et d'Exploitation de l'Etat Civil Ancien. Editions de l'Institut National d'Etudes Démographiques. Paris, 1965, 182 p.

E. A. Wrigley (editor), Introduction to English Historical Demography. Weidenfeld and Nicholson, London, 1966.

Het onderzoek naar de bevolkingsstructuur in de 17e en 18e eeuw trekt tegenwoordig steeds meer belangstelling, sinds het besef groeit, dat een ontleding van de historisch-demografische ontwikkeling aan de basis dient te liggen voor verdere onderzoekingen over deze periode. In Nederland is de laatste jaren belangrijk onderzoek op dit terrein verricht, met name door de Afdeling Agrarische Geschiedenis van de Landbouwhogeschool in Wageningen. Als voornaamste bronnen hiervoor werden gebruikt algemene en lokale volkstellingen, belastingkohieren en hoofdgeldregisters, tellingen van haardsteden, weerbare mannen enz. Betrekkelijk weinig is nog gebruik gemaakt van de parochiële registers als bron voor verdere verfijningen. Dit is niet zo vreemd, omdat in Nederland – tenminste in het noorden van het land – deze registers niet volledig bewaard zijn en bovendien over een groot aantal confessies zijn verdeeld. Toch zijn al enige belangrijke resultaten langs deze weg behaald, waarvoor verwezen kan worden naar de studie van dr. 't Hart over Amsterdam en een publikatie uit 1965 van drs. G. J. Mentink en drs. A. M. van der Woude over 'De demografische ontwikkeling te Rotterdam en Cool in de 17e en 18e eeuw'.

Voor Limburg gelden de genoemde bezwaren in veel mindere mate, omdat de registers van de doop-, trouw- en begraafakten in deze overwegend katholieke provincie vrij volledig bewaard zijn gebleven. Zij worden sinds jaar en dag ook regelmatig gebruikt voor genealogische opzoekingen. Met minstens evenveel vrucht kunnen de doop-, trouw- en begraafboeken geraadpleegd worden voor het historisch-demografisch onderzoek. De resultaten van dergelijke minutieuze nasporingen loont op dit terrein zeker de moeite. De geciteerde werken leveren een nuttige en gedetailleerde handleiding hoe een dergelijk onderzoek kan worden opgezet. De 'methode Henry' kan overigens in zijn uitgebreide vorm mede voor genealogische doeleinden dienen, omdat aan de hand van de gemaakte fiches in tweede instantie wordt getracht de verschillende families te reconstrueren. In Engeland wordt door de Cambridge Group for the History of Population, waarvan dr. Wrigley secretaris is, met medewerking van een groot aantal amateur-historici volgens de aangepaste methode van Henry dezelfde gegevens uit de parochieregisters verzameld, die echter centraal worden bewerkt en met behulp van een computer verder worden geanalyseerd. P.

Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden, opgenomen op initiatief van graaf de Ferraris. Inleiding, Historische Uitgaven, reeks in 40, nr. 2. Pro Citate, Brussel, 1965, 90 blz.

In de jaren 1771-1778 werd door graaf Joseph de Ferraris de eerste exacte topografische kaart voor de Zuidelijke Nederlanden samengesteld, volledig op het terrein gekarteerd, waarin zeer veel bijzonderheden uiterst nauwkeurig volgens een uitgebreid en smaakvol kleurscala zijn weergegeven. De kaart omvat de Oostenrijkse Nederlanden, Luik, Stavelot en enige Keizerlijke en Hollandse enclaves, ingedeeld in 275 bladen. Deze Ferraris-kaart, die slechts in drie exemplaren in handschrift aanwezig was, wordt thans

door de goede zorgen van Pro Civitate (Gemeente-Krediet van België, Bankstraat 13, Brussel-1) uitgegeven in dezelfde uitgebreide vorm met uitvoerige kleurindeling, waarmee een uitgebreide legenda correspondeert.

Deze kaart is men thans bezig in twaalf afleveringen in kleuren te reproduceren en is bij Pro Civitate verkrijgbaar tesamen met het oorspronkelijk commentaar, de zg. Mémoires, dat in fascimile wordt uitgegeven. Deze chronologische, economische en politieke beschrijving met de aanduiding van lokale toestanden, aard van de bodem, bebouwing enz. vormt een waardevolle verheldering van het kaartblad. Thans is verschenen een algemene inleiding met een uitvoerige bladwijzer en een register van parochienamen en de series kaarten.

We vestigen op deze kaarten speciaal de aandacht, omdat hierin ook verschillende kaartbladen op Limburgs gebied betrekking hebben, met name op de streken rond Weert, Nederweert, Meijel en Roermond, en een groot gebied van Zuid-Limburg. Deze kaarten besluiten de uitgavenreeks, zodat de verschijning nog enige jaren op zich zal laten wachten (de uitgave wordt voorzien tegen 1970). Hoewel deze kaarten iets minder uitvoerig zijn dan de overige, mag geen liefhebber van de Limburgse geschiedenis vergeten ze in zijn collectie op te nemen.

Voor de geografische, sociaal-economische en agrarische bestudering van het gebied in onze tegenwoordige provincie zijn deze 18e-eeuwse kaarten van onmisbare betekenis, temeer omdat binnenkort de uitgave verschijnt van een aantal Limburgse kaartbladen van de Franse kartograaf Tranchot, die dertig jaar later onze streken minutieus in kaart bracht. Op deze laatste uitgave, die voor onze provincie van belang is, zullen we nog nader terugkomen. Binnenkort verschijnt een uitvoerig prospectus, dat de uitgave van deze Tranchotkaarten zal aankondigen.

P.

J. Ruwet, E. Hélin, F. Landrier en L. van Buyten, Marché des céréales à Ruremonde, Luxembourg, Namur et Diest aux XVIIe et XVIIIe siècles. Louvain, Publications Universitaires de Louvain, 1966, 492 p. = Université de Louvain, Recueil des travaux d'histoire et de philologie, 4e serie, fasc. 33.

Hoewel reeds lang voor de Tweede Wereldoorlog een uitgebreide internationale samenwerking is tot stand gekomen, die had moeten leiden tot de publikatie van allereerste studies en bronnenuitgave op het terrein van de prijsgeschiedenis, was nog nimmer ook maar één Limburgse prijs gepubliceerd. Men kan in deze echter vergevingsgezind zijn, want ook op nationaal niveau was tot voor kort in Nederland en België weinig gebeurd.

Pas sinds men in België het prijshistorisch onderzoek heeft toegespitst op de prijzen van levensmiddelen, omdat men langs die weg door vergelijking met de lonen hoopt te komen tot een inzicht in de welvaartsverhoudingen, is de interesse groter geworden.

Ruwet c.s. hebben nu het onderzoek naar de ontwikkeling van de prijzen van levensmiddelen een belangrijke stap vooruit gebracht door een overvloed aan cijfers van een viertal Zuid-Nederlandse markten bijeen te brengen, waarvan de Roermondse cijfers verreweg de belangrijkste zijn, zowel door de omvang van de serie als door de zeer hoge frequentie van de gegevens. In de zg. Donderdaegsche Protocollen van de Roermondse Magistraat trof Ruwet wekelijkse noteringen van graanprijzen aan. De prijzen van rogge en tarwe op de Roermondse markt zijn bekend van jan. 1599-aug. 1796. Na 1661 zijn er ook noteringen voor gerst, boekweit, haver, spelt, koolzaad en bonen. Van 1596 tot 1796 werden min of meer incidenteel ook broodprijzen vermeld.

Om in deze enorme vloed cijfers enige beperking aan te brengen publiceerde Ruwet in principe alleen de prijzen van de eerste donderdag van de maand. Alleen de broodprijzen werden volledig weergegeven. Alleen voor de crisisperiodes werden alle beschikbare gegevens afgedrukt. Door de grote betekenis, die de Belgische geschiedschrijving hecht aan het welvaartsaspect, waren zij uiteraard bijzonder belangrijk.

In een uitvoerige inleiding ging Ruwet de omvang van de seizoenbewegingen, de jaarlijkse schommelingen en de crises na. Hij beperkte zich daarbij noodgedwongen tot een analyse van de intensiteit en de omvang van de beweging. Men kan deze beschouwingswijze slechts toejuichen, omdat daardoor aan de gebruiker een aantal belangrijke indices worden verstrekt, die hem een vergelijking met andere markten gemakkelijk maken, vooral ook omdat de gegevens over de andere markten op dezelfde wijze zijn bewerkt. Zeer belangrijk is tenslotte nog, dat Ruwet aandacht besteedde aan de analyse van de maten en gewichten, hoewel hij bij de omrekening van inhoudsmaten in gewichtsmaten over het hoofd zag, dat het gewicht van een vat granen variabel is, omdat het vochtgehalte van granen nimmer constant is.

Wij mogen Ruwet c.s. dankbaar zijn, dat zij zich zoveel moeite hebben willen geven, om een zo ondoorzichtige bron voor de sociaal-economische geschiedenis van Limburg toegankelijk te maken.

J.

K. J. Th. Janssen de Limpens, Rechtsbronnen van het Gelders overkwartier van Roermond, Utrecht, Kemink en zoon, 1965, 510 p. = Oud-vaderlandsche Rechtsbronnen, 3e reeks, no. 20.

Iedereen, die zich ooit met historisch onderzoek heeft bezig gehouden, weet welk moeizaam en ondankbaar werk verricht moet worden, voordat men een uitgave van een reeks bronnen tot een goed einde kan brengen. Janssen de Limpens heeft een monumentaal stuk werk verricht door slechts enige jaren na de uitgave van zijn Gelderse Wysenissen van het hoofdgerecht te Roermond (Utrecht 1953) nu deze uitvoerige band met zeer sterk verspreide bronnen over de rechtstoestand in het Overkwartier vóór het midden van de 17e eeuw gereed te maken. Een bijzonder moeizaam en langdurig onderzoek is noodzakelijk geweest om de enkele uitvoerige bronnen, waarvan hij uitging, aan te vullen met een groot aantal beknopte weergaven van het gewoonterecht. Bovendien voorzag hij zijn werk van een zeer uitvoerige en instructieve inleiding, waarin alle elementen van de zeer ingewikkelde geschiedenis van het Overkwartier minutieus worden uiteengezet.

Het werk is niet alleen van onschatbare betekenis voor de kennis van de rechtstoelstanden in het Overkwartier, ook de beoefenaar van de sociaal-economische geschiedenis zal het met vrucht kunnen raadplegen. Herhaaldelijk wordt immers temidden van allerlei bepalingen over het publiekrecht gezinspeeld op economische verhoudingen. Met name komen stukje bij beetje allerlei facetten van de fiscale situatie naar voren. Men dient echter wel te beseffen, dat vele van de hier opgenomen rechtscodificaties tot stand gekomen zijn vanuit een streven om tegen de opkomende macht van het Hof van Gelder met zijn Romeins-rechtelijk geschoolde juristen het oud-inheemse recht te handhaven (p. XLII). Een overzicht van de gegevens over de fiscale situatie maakt snel duidelijk, dat dat leidde tot overdrijving naar de andere kant. Talrijke belastingen die blijkens de rekeningen een aanzienlijke last vormden in de 16e en 17e eeuw komen in geen enkel stuk voor. Steeds handelt het daarbij om verplichtingen van jongere datum. Zelfs de opmerkingen over de oudste directe belastingen, de beden,

geven een duidelijk vertekend beeld van de situatie, omdat zij vrijstellingen en voorrechten, die in de vorm, waarin zij worden opgetekend, op het moment van de codificatie zeker niet meer werden toegepast of sinds lang waren aangevuld met nieuwe bepalingen. Men stuit hier eens te meer op de moeilijkheid van de Middeleeuwse maatschappij: wat voor recht werd gehouden, was bij lange na geen werkelijkheid. Veel opmerkingen over belastingzaken in deze bronnen vormen kennelijk de neerslag van ideeën over wat rechtens juist was, die bij een zo grote groep leefden, dat deze opvattingen in de rechtscodificaties konden neergelegd worden. Het is een weergave van de publieke opinie over belastingzaken; een ideaalbeeld van fiscale politiek, dat echter nimmer werkelijkheid zou worden.

Gedenkboek Jeanne d'Arc Lyceum, Grote Gracht, Maastricht, 1916-1966. Maastricht, 1966, 157 pg. + bijl.

Bij gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van het Jeanne d'Arc Lyceum te Maastricht verscheen een fraai uitgegeven gedenkboek, dat de moeite waard is gememoreerd te worden, omdat het een mooi voorbeeld levert, hoe door onderlinge samenwerking van de gehele schoolgemeenschap een waardevolle jubileumuitgave kan ontstaan. Medewerkers aan deze uitgave waren docenten, leerlingen en oud-leerlingen van de school onder leiding van een redactie-commissie met aan het hoofd drs. L. Spronck.

Een belangrijke historische bijdrage vinden we in een artikel van J. N. Braun en drs. L. Spronck over 'De Ursulinen in Maastricht'. Bij een vorige gelegenheid, toen in het Jaarboek 1965 een aantal publikaties over Limburgse scholen werden besproken, moesten we constateren, dat een overzicht van de vele activiteiten op onderwijsgebied, die deze congregatie heeft ontwikkeld, nog zo weinig beschreven was. Dit gemis is, voor Maastricht althans, met deze studie goedgeemaakt. Wellicht wordt dit de aanleiding, dat ook het onderwijs van de Ursulinen in de rest van de provincie eens op schrift gesteld wordt.

De geschiedenisleraar J. N. Braun is verder de auteur van een tweetal bijdragen, die nauw met elkaar samenhangen. Onder de titel 'Geen waardering voor savantes' typeert hij de houding in de vorige eeuw rond de h.b.s.-opleiding voor meisjes. Vervolgens schetst hij de geschiedenis van de school in de afgelopen vijftig jaren (1916-1966), Grote Gracht 74-76. Verder vindt men in het boek een beschrijving van de achtereenvolgende rectoren, schoolherinneringen uit verschillende perioden en een beeld van diverse schoolactiviteiten. Al met al een geslaagd jubileumboek, dat in opzet en uitwerking navolging verdient. P.

Ulf Dirlmeier, Mittelalterliche Hobeitsträger im Wirtschaftlichen Wettbewerb, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1966, 239 p. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beiheft 51.

Langzamerhand wordt het steeds duidelijker, dat onze kennis van de Middeleeuwse economie mank gaat aan een grote eenzijdigheid, die nauw verweven is met de structuur van het bronnenmateriaal. Veelal resteren ons uit de Middeleeuwen slechts archivalia, die ofwel rechtstreeks de activiteit van de overheid, ofwel de relatie van de overheid met de burger betreffen. Zelfs indien ons iets bekend is van de economische handelingen van de burgers zelf, dan gaat het bijna steeds om akten, die door openbare functionarissen werden opgesteld, omdat de rechtsorde een schriftelijke neerslag

noodzakelijk maakte. Onze kennis van het Middeleeuwse economisch leven is dus wel zeer nauw verweven met staatsinstellingen en gezag. Toch heeft men tot nu toe weinig aandacht besteed aan de achtergronden van dit openbare economische leven: de houding van de gezagsdragers zelf ten opzichte van de welvaart. Het is een grote verdienste van Dirlmeier aan deze behoefte te zijn tegemoet gekomen. Zijn boek geeft bovendien een beschrijving zowel van de feiten als van de ideologische achtergronden. In het eerste deel behandelt hij de concurrentiegedachte, die zijns inziens een grote rol speelde bij de activiteiten van vele heren t.a.v. vestiging van steden, de beheersing van verkeerswegen en de pogingen om handelsroutes te wijzigen. Bovendien analyseert hij in dit deel de economische politiek van een viertal vorsten, Meinhard II van Tirol, koning Albrecht I en de keizers Lodewijk de Beier en Karel IV. In het tweede deel gaat hij na in hoeverre de formulering van de doelstellingen van de staat repercussies had op het economisch leven en in hoeverre men zelfs van mening was, dat de staat zich slechts kon ontwikkelen door invloed uit te oefenen op het economisch leven. In een conclusie toetst D. het normatieve gedeelte aan de praktijk, zoals die in het eerste deel naar voren kwam en leidt daaruit een algemeen overzicht over de economische politiek in de Middeleeuwen af.

Deze methode leidt tot een uiterst verrassend inzicht in de betekenis van de stichting van steden, de tol-politiek en de strijd om de economische heerschappij, hoewel men tegen sommige punten stellig bezwaar kan maken. Met name kan men zich afvragen of de vorsten niet geleid werden door een poging, om ondanks de opkomst van handel en nijverheid toch hun financiën, die gebaseerd waren op een landbouweconomie, op peil te houden, in plaats van door onderlinge concurrentie, zoals Dirlmeier suggereert. Het komt ons voor, dat concurrentie niet het uitgangspunt, maar het resultaat van het streven van de vorsten is geweest. Het tweede deel blijft bovendien wat vaag, omdat de normatieve aspecten afgeleid moeten worden uit de sociale filosofie, waar immers een economische theorie ontbrak. Accentverschuiving is daardoor mogelijk. Desondanks dient men vast te stellen, dat de redactie van het *Vierteljahrschrift* ons met de publikatie van deze dissertatie een belangrijke dienst bewezen heeft. J.

SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

INLEIDING

Gedurende het afgelopen jaar is het voor ieder wel duidelijk geworden, dat onze samenleving zich op een keerpunt bevindt. Vooral nu de snelle veranderingen op elk terrein merkbaar zijn geworden en de verschillende facetten zo sterk in elkaar grijpen, wordt deze ommekeer veel bewuster ervaren dan voordien.

Dit algemene verschijnsel vertoont in Limburg bijzonder scherpe accenten, mede tengevolge van de structurele economische moeilijkheden in de Mijnstreek. De in dit gebied optredende problemen van herstructuering, omscholing en sociale begeleiding zijn door de algemene teruggang nog nijpender geworden. Dit alles heeft in alle bevolkingslagen een proces van mentale omschakeling teweeg gebracht, zoals sinds de bevrijding niet meer plaats vond. Bij het zoeken naar een oplossing groeit met name steeds meer de overtuiging, dat op menig punt het traditionele leef- en denkpatroon zal moeten worden doorbroken om een noodzakelijk nieuwe koers mogelijk te maken.

De economische bedreiging van de welvaart en het welzijn van duizenden mensen verheft de toch al algemeen aanwezige spanningen, met name op cultureel terrein. De drastische ingreep in het werkmilieu en de leefgewoonten van grote delen van de bevolking worden hier urgenter en ingrijpender dan elders in Nederland ervaren. Dit vormt wellicht een verklaring voor de heviger spanningen, die zich ook op het terrein van de Limburgse cultuur uiten. Kennelijk heeft men hier meer moeite met zijn eigen verleden, waarvan sprekende voorbeelden zijn aan te wijzen. In publikaties en gesprekken over de culturele situatie bespeurt men een gevoel van onbehagen over de zg. bekrompen en chauvinistische Limburger, die geen positie durft kiezen en in luchthartig conservatisme blijft vasthouden

aan oude overleefde structuren. Er rijst verzet tegen het optreden van de leidende figuren uit het verleden, die misbruik van hun machtsposities wordt verweten, een te weinig tolerante houding en een gemis aan democratische openheid. Op soortgelijke wijze is men tegen de eigen volksaard uitgevaren, tegen de indolente en inerte houding van de massa, het burgerlijk leefpatroon, de armzaligheid van de volkscultuur en het minderwaardigheidsgevoel, dat de Limburger eigen zou zijn. Niet minder fel is de kritiek geweest tegen de talrijke confessionele organisaties (de éénzijdigheid), waaraan men haar ethische instelling en sterk hiërarchische verhoudingen verwijt. Elk terrein van de samenleving werd genadeloos doorgelicht en haar tekorten werden openhartig aan de kaak gesteld.

Een kritische houding ten opzichte van het verleden zou een gezond uitgangspunt kunnen vormen voor de toekomstige sociale en culturele vormgeving van onze gewestelijke samenleving, ware het niet dat de belichting zó eenzijdig, subjectief en ongenueanceerd was, dat men zich moet afvragen, of al deze verwijten door de juiste intentie werden ingegeven. Het is bijvoorbeeld zo merkwaardig, dat de balanscijfers anders uitvallen, naargelang ze al dan niet worden gepresenteerd door 'accountants', die ter zake bevoegd zijn en voldoende begrip voor de situatie hebben. De waarden, normen en opvattingen, die in deze samenleving gehuldigd worden, blijken derhalve nogal eens te verschillen naargelang de positie, die men in de maatschappelijke structuur bekleedt. Dat de kennis van de mens ten aanzien van zijn leefsituatie en het gedragspatroon van zijn omgeving slechts onvolledig is en vaak onjuist, is ons uit de sociologie voldoende bekend. Evenzo het feit, dat de gevoelens, vooroordelen en ideologieën omtrent een concrete situatie voor een groot deel sociaal bepaald zijn en nauw samenhangen met de onderscheiden belangen en posities in die samenleving. Deze wetenschap zou ons dan ook terecht kunnen waarschuwen, wanneer met veel aplomb en op harteloze toon meningen ten beste worden gegeven, die wellicht bedoeld zijn om een kleine kring van ingewijden tegen het zere been te schoppen, maar in hun effect – bedoeld of onbedoeld – het gewest en zijn bevolking in op-spraak brengen.

Dat alles sluit niet uit, dat we in Limburg de gezamenlijke plicht hebben ons kritisch te beraden om samen met gezond idealisme naar nieuwe wegen te zoeken en naar mogelijke alternatieven. Een herijking van de gevestigde waarden is nuttig, als tevens naar de toekomst wordt verwezen. Maar dit is eerst mogelijk, wanneer de bestaande

situatie in objectieve en verklarende termen wordt beschreven, wanneer men zich rekenschap geeft van het feitelijk verleden en van de ontwikkelingstendenties in ons gewest. Een dergelijk onderzoek behoedt ons voor valse emoties en geeft aan het toekomstbeeld een verantwoord perspectief. Enige korte notities kunnen deze bedoeling misschien iets verduidelijken.

Limburg heeft in het verleden geen ongestoord groeiproces door-
gemaakt, omdat het door zijn ligging, zijn eenzijdige structuur en zijn
politieke lotgevallen steeds een krachtenveld is geweest van botsende
meningen, belangen en machten. Het gewest vormde geen echte een-
heid, maar er is steeds een gebied geweest met vervloeiende grenzen.
Men leefde er op kleine schaal in veelal agrarische gemeenschappen,
die zich vaak bewust van vreemde invloeden afsloten om hun eigen-
heid te behouden. Limburg heeft wel iets eigens, maar deze eenheid is
moeilijker te definiëren, omdat deze minder in een zelfstandige taal en
cultuur haar uitdrukking vond. Het eigene schuilt vooral in de wijze,
waarop Limburg de eigentijdse cultuurstromingen verwerkt heeft. Als
zodanig mag men spreken van een verbijzondering binnen het Neder-
landstalig cultuurgebied, eigenlijk vooral van een verbijzondering van
het cultuurpatroon van het Rijn- en Maasland. Deze regionale variant
komt evenwel in het Nederlands staatsverband onvoldoende tot haar
recht, omdat de staatsgrenzen deze culturele eenheid willekeurig
hebben doorsneden. Hier ligt de wortel van alle moeilijkheden. Toen
Limburg tot een excentrisch randgebied van Nederland verviel en
vervreemde van zijn culturele wortels, kreeg ook de volksaard van
de Limburger iets tweeslachtigs, iets ambivalents en zwevends. De
eenzijdige ideeënstroom uit het noorden sloot niet gemakkelijk aan
bij de eigen waarden en opvattingen. Het zelfbewustzijn kwam daar-
door aan het wankelen, omdat men er niet altijd in slaagde om de ver-
schillende stromingen met elkaar te verzoenen. Het hollands referen-
tiekader, dat de Limburger kreeg opgedrongen, omdat de met gezag
beklede personen zich daarop oriënteerden, stond meestal te ver af
van het leefmilieu en het geestelijk klimaat van de bewoners. Zo
wordt het verstaanbaar, dat men aan de Limburgers ging verwijten,
dat zij zo vaak een aarzelende of apatische houding aannemen. Het
rolconflict was stellig hier de grote oorzaak. Hoe kan men het anders
rijmen, dat men de Limburger enerzijds ziet als chauvinist, die trots
is op zijn provincie, zijn verleden en cultuur, die hartelijk en gul is, en
door vele buitenlandse invloeden geïmpregneerd, en anderzijds als
bekrompen, onbetrouwbaar en in zich zelf gekeerd, behept met een

aangeboren minderwaardigheidsgevoel, met een té gouvernementele houding, die niet voor eigen trekken durft uitkomen en vlucht in luchthartige camouflage? Deze tegenstellingen zijn ongetwijfeld slechts schijnbaar en deze schijn is voor een groot gedeelte historisch te verklaren.

Wat we voor de toekomst nodig hebben, is een zelfbewuste houding, die het conformisme weet te doorbreken, zoals in het verleden veel van de thans verguisde figuren ook tegen de bestaande patronen zijn ingegaan om een nieuwe visie te ontwikkelen. Met name is op het terrein van de samenwerking met Belgische en Duitse burens nog veel voor de toekomst te bereiken.

Wel dienen we er rekening mee te houden, dat nog een lange weg moet worden afgelegd, voordat het ideaal van 'een land zonder grenzen' is bereikt. Nergens in ons land wordt zo scherp aanvoeld, wat in feite de functie is van de nationale grenzen en welke belemmeringen die meebrengen. De gebondenheid aan de centrale beleidsinstanties, waarmee elke provincie in toenemende mate is geconfronteerd, schept nog diepgaande verschillen tussen de nabuurgewesten, bijv. op het terrein van de economische en sociale politiek, de vestigingsfactoren, de planologische conceptie, op het gebied van onderwijsbevoegdheden, subsidiemogelijkheden, studietoelagen, erkenning van diploma's andere faciliteiten enz. Aangrenzende buitenlandse provincies en Limburg zelf worden op deze terreinen geremd om een nauwere eenheid te bewerkstelligen, hetgeen wel eens de schijn wekt, dat de Limburgse houding van goede nabuurschap tot een vriendelijk gebaar beperkt blijft. Toch liggen op deze weg, vooral in de particuliere sfeer, nog tal van onbenutte kansen, die dringend een verdere uitwerking en intensivering behoeven, omdat Limburg met gelijkgestemde naburen hier een tegenwicht kan vormen tegen de suprematie van het westen en de ambities van concurrerende provincies in eenzelfde ontwikkelingsstadium. Wanneer Limburg er geen haast mee maakt om zijn eigen aanspraken op dit en zoveel andere terreinen gefundeerd op tafel te leggen, zal men spoedig geneigd zijn onze provincie als een verarmd en achterlijk randgewest te beschouwen, waaraan elke nationale bijdrage tot zijn verdere ontwikkeling toch tevergeefs besteed is.

Indien Limburg niet tracht om zelf zijn wegen naar de toekomst uit te stippelen, dreigt het gevaar, dat men inderdaad straks het slachtoffer wordt van de gebrekkige, onjuiste of tendentieuze informatie, die sommige onheilsprofeten nu reeds naar voren brengen. Nu de econo-

mische heroriëntering als een loden last op onze provincie drukt, omdat de conjunctuur niet toelaat om de vestiging van nieuwe industrieën te bespoedigen, zijn zelfs al stemmen opgegaan om de bijzondere regeringsmaatregelen maar eerder en met meer succes op gebieden van toepassing te verklaren, waarvan de nationale betekenis steeds groter wordt. De Zuid-Limburgse bevolking zou haar werkracht beter kunnen inzetten in andere expansieve gebieden. Zo worden de huidige moeilijkheden omgesmeed tot een argument, dat tegen Limburg inwerkt. De waarheid is echter, dat emigratie uit Limburg in het verleden reeds eerder de gewenste ontwikkeling heeft geremd zonder ons nu nog een verdere drainage van geestelijk en cultureel potentieel te kunnen permitteren.

Eenzelfde averechts gevolg van de vertekening van de huidige situatie in Limburg remt evenzeer de rechtmatige aanspraken op een ontplooiing van de culturele en onderwijsmogelijkheden in deze provincie. Het is toch eigenlijk ongerijmd, dat het ontbreken van een instelling van hoger onderwijs door andere provincies wordt gebruikt als een argument om Limburg de vestiging van een faculteit te onthouden. Terwijl toch bij de vestiging van een tweede Technische Hogeschool de veronderstelling gewettigd was, dat men in ruil voor het opgeven van eigen aanspraken in een volgende termijn de aanspraken van Limburg op een eigen universiteit zou ondersteunen? Het ontbreken van een universiteit schijnt mede ook heel wat ordes en congregaties te hebben bewogen om Limburg thans bij de oprichting van een theologische faculteit achter te stellen bij beter bedeelde provincies. Zo groeit een ontwikkeling, die de onheilsprofeten straks nog in het gelijk stelt ook; zo vindt de theorie van de 'self fulfilling prophecy' hier haar bevestiging en zal straks bewaarheid worden, wat onze criticasters ons nu ten onrechte voorhouden. Terwijl onze provincie door haar geestelijk klimaat bij uitstek geschikt zou zijn om een Nederlandse instelling van cultuur en wetenschap te herbergen, die in bijzondere mate een uitwisseling zou kunnen bevorderen met soortgelijke instellingen in de buurgebieden zonder haar Nederlands karakter prijs te geven, lijkt het er echter thans meer op, dat dit enige reële uitgangspunt wordt prijs gegeven, omdat Limburg ongelukkigerwijs door factoren buiten zijn schuld op de algemene ontwikkeling ten achter is gebleven, en te weinig 'Hollands' lijkt ingesteld.

Men zal zich afvragen, wat deze beschouwing met het werk van het Sociaal Historisch Centrum heeft te maken? Op zich zelf is er na-

tuurlijk geen onmiddellijk verband, maar indirect heeft de geschetste situatie ook op dit instituut zijn terugslag. Wil de activiteit, die op verschillend terrein door de staf van deze instelling en de verschillende onderzoekers, die er hun documentatie vinden, op de werkelijkheid blijven afgestemd, zodat de bestudering van de sociaal-economische geschiedenis van dit gewest ook een maatschappelijke functie heeft, dan is het noodzakelijk, dat men zicht op een verdere toekomst heeft, dat het perspectief voor onze werkzaamheden zinvol kan worden geïncorporeerd in een groter verband.

Uit dat oogpunt stemt de huidige situatie weinig hoopvol. We willen niet uitvoerig uitweiden over de financiële moeilijkheden, die ons instituut ondervindt als gevolg van de conjuncturele omslag en de structuurmoeilijkheden in de Mijnstreek. Elders is dit voldoende aangestipt. Maar we willen hier alleen waarschuwen voor het gevaar, dat het belang en de niet in economische termen te schatten waarde van tal van culturele instellingen uit het oog dreigt te worden verloren, indien noodgedwongen tot bezuinigingen wordt overgegaan. Limburg kan niet profiteren van de grote Rijksbijdragen, die in het westen van het land voor 'nationale' culturele manifestaties worden uitgegeven. Ook profiteert men hier minder van de steun, waarop elders instituten voor wetenschapsbeoefening, die aan een universiteit zijn verbonden, zonder meer aanspraak maken.

Al deze bedragen moet Limburg zelf opbrengen, zowel uit overheids-subsidies als door bijdragen uit de particuliere sector. Deze steun mag misschien objectief gezien te zwaar gaan wegen, maar we mogen hierin ons niet te zeer beperken op gevaar, dat de 'self fulfilling prophecy' bewaarheid wordt. De wens tot bundeling van krachten, tot interdisciplinaire samenwerking en tot uitbouw van het eigen wetenschappelijk apparaat, dat voor een toekomstige universiteit als hoeksteen kan dienen, zal naar we vurig hopen niet opgegeven worden.

Wanneer wij ons tot het afgelopen jaar beperken is de balans – in figuurlijke zin althans – niet negatief. De bronnenverzamelingen, de documentatie van archief en literatuur, en de verschillende onderzoeken, die verricht werden, geven alleszins reden tot tevredenheid. Ook de belangstelling van studenten en afgestudeerden, die vaak op advies van hoogleraren ons instituut bij hun onderzoek inschakelden, wijst op een toegenomen belangstelling en activiteit. De publikaties over verschillende onderwerpen, die in voorbereiding zijn, getuigen eveneens van zich verdiepend inzicht in de taak en de zin van de instelling. Gelukkig breidt de kring van geïnteresseerden

zich nog verder uit, zodat het werk ook inderdaad wordt gewaardeerd. Het zou onbillijk zijn ook deze hoopgevende elementen niet naar waarde te schatten.

BESTUUR

De samenstelling van het bestuur onderging een wijziging door het aftreden van de heer E. G. Courrech Staal, die sinds 1952 als vertegenwoordiger van de niet-katholieke bevolkingsgroepen deel van het bestuur heeft uitgemaakt. Tot nieuw bestuurslid werd benoemd de heer A. V. H. G. Goossens, die de Samenwerkende Kamers van Koophandel vertegenwoordigt. In het bestuur zijn thans drie vacatures te bezetten, t.w. twee leden uit niet-katholieke kring en een lid, aan te wijzen door de Katholieke Sociale Academie te Sittard.

Het algemeen bestuur kwam in vergadering bijeen op 19 december 1966 te Maastricht. Na de huishoudelijke vergadering hield de voorzitter, ir. C. E. P. M. Raedts, een causerie over Waterwinning en wateraftapping in hun sociaal-economische betekenis. Deze belangwekkende inleiding werd door een groot aantal genodigden bijgewoond.

Het dagelijks bestuur kwam tweemaal in vergadering bijeen, waarbij voornamelijk de jaarstukken en een aantal huishoudelijke zaken werden besproken. Voorts werd ter afdoening van lopende zaken regelmatig contact onderhouden met de voorzitter, de secretaris en de penningmeester. In het afgelopen jaar was het wederom de secretaris, Pater Remigius Dieteren OFM, die zich intensief bezighield met de dagelijkse gang van zaken en belangrijke steun verleende bij de oplossing van verschillende organisatorische en financiële vragen. Voor zijn waardevolle medewerking is het bestuur hem ten zeerste erkentelijk. Voor de samenstelling van het bestuur zij verwezen naar de lijst, opgenomen aan het einde van het jaarverslag.

BUREAU

De samenstelling van het bureau onderging geen veranderingen en was in 1966 als volgt:

Drs. J. F. R. Philips, directeur
Drs. J. C. G. M. Jansen, historisch medewerker
G. W. M. Snakkers, archiefbeambte
Mej. C. N. Olij, secretaresse.

Voor de ordening van de bibliotheek en het toezicht op de verrichte werkzaamheden mocht het Centrum wederom incidentele medewerking ontvangen van Br. Paduanus Crijns OFM. Verder was gedurende enige weken een seminarist van het Groot-Seminarie als stageair bij het instituut werkzaam. Daarnaast was een leerlinge van de Bibliotheekschool in Amsterdam voor haar stage enige tijd bij de ordening van de bibliotheek behulpzaam. Tenslotte genoot het Centrum de medewerking van een vijftal personen, die van gemeentewege voor de uitvoering van enige belangrijke projecten bij het instituut waren gedetacheerd.

VERTEGENWOORDIGINGEN

In het afgelopen jaar nam het Sociaal Historisch Centrum weer op ruime schaal deel aan verschillende bijeenkomsten, vergaderingen en studiedagen, welke van veel waarde zijn geweest voor de onderlinge gedachtenwisseling. Het is een ervaringsfeit dat een intensief contact met vakgenoten ondanks de vaak bezwaarlijke reisduur de uitoefening van onze taak en de aanpak van nieuwe onderzoekingen belangrijk ten goede komt en het isolement, waarin men anders onvermijdelijk komt te verkeren, voor een groot deel kan doorbreken. Door een of meer stafleden werd aan de volgende bijeenkomsten deelgenomen: vergaderingen van resp. de Studievereniging voor sociaal-economische geschiedenis te Amsterdam, van de Historische Demografische Vereniging in Utrecht, van de Studiekring voor de Geschiedenis van de Landbouw in Amersfoort, en het xrv Congres van Nederlandse Historici in Leiden. Deelgenomen werd aan de 24e Arbeitstagung des Instituts für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande in Bonn, aan het tweedaags congres in Erkelenz over de betrekkingen tussen Limburg en het Rijnland, aan de Studiedagen van de Vereniging van Archivarissen t.g.v. het 75-jarig bestaan van de Vereniging, en aan de excursie van de Verein für geschichtliche Landeskunde naar St. Goar. Het Sociaal Historisch Centrum was voorts betrokken bij de organisatie van het driedaags congres van Duitse, Belgische en Nederlandse historici te Spaubeek onder leiding van de Arbeitsgemeinschaft für Westdeutsche Landes- und Volksforschung, waarop de directeur van het Centrum een der inleiders was. Als bestuurslid van de Studiekring voor de Geschiedenis van de Landbouw organiseerde de directeur voorts de jaarlijkse excursie van de Studiekring naar de Brabantse Kempen en het Brabants heempark.

Bijgewoond werden de promotie van dr. P. Th. van Beuningen in Nijmegen en de xxive Hogeschooldag in Tilburg. Deelgenomen werd verder aan de 34e Limburgse Sociale Studiedagen in Rolduc en aan de Provinciale Recreatiedag in Sittard. Het Sociaal Historisch Centrum was vertegenwoordigd bij de viering van de jubilea van resp. de Vereniging Veldeke, het Rijksarchief in Limburg en het Gemeente-archief in Roermond. Bezocht werden de vergaderingen van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, de Limburgse Kring van Sociologen, het Provinciaal Opbouw Orgaan, het Benelim Convent van Archivarissen, de Vereniging van Bedrijfsarchivarissen, en de Kring van Maastrichtse Bibliothecarissen. Aan verschillende buitenlandse bibliotheken en archiefinstellingen werd een bezoek gebracht.

FINANCIËN

De financiële vooruitzichten zijn weinig rooskleurig te noemen, sinds het Centrum op gevoelige wijze de gevolgen ondervindt van de economische moeilijkheden, waarmee onze provincie geconfronteerd wordt. Vooral de subsidies uit de particuliere sector zijn dientengevolge belangrijk gedaald, terwijl de uitgaven verder stegen vooral in verband met de stijging van de personeelskosten. Deze ontwikkeling had onvermijdelijk tot gevolg, dat het nadelig saldo niet langer kon worden beperkt, maar over 1966 ongeveer *f* 4.500,— beliep. Te vrezen valt, dat dit tekort tot meer dan het dubbele gaat stijgen, wanneer geen middelen tot subsidieverhoging kunnen worden gevonden.

Het Sociaal Historisch Centrum ontving over 1966 een Rijkssubsidie van *f* 34.500,42. Het Provinciaal subsidie bedroeg *f* 48.758,25. Deze twee bedragen dekken 75% van de totale lasten. Aan gemeentelijke subsidies werd in totaal *f* 11.186,03 ontvangen; aan particuliere bijdragen *f* 6.703,50. De totale uitgaven stegen met 18% in vergelijking met het voorafgaande jaar en bedroegen *f* 108.351,66.

Het bestuur betuigt gaarne zijn erkentelijkheid aan allen, die het Sociaal Historisch Centrum in het afgelopen jaar financieel hebben gesteund. Het spreekt zijn vertrouwen uit, dat ondanks de moeilijke tijdsomstandigheden toch nog een oplossing voor de financiële moeilijkheden kan worden gevonden.

Het Sociaal Historisch Centrum heeft het verstreken jaar geen publikaties van grotere omvang het licht doen zien, maar zich vooral moeten beperken tot het samenstellen van enige uitgebreide en kortere artikelen. Voorbereidingen werden echter getroffen tot het uitgeven van enige omvangrijkere studies, die naar verwachting in 1967 of '68 zullen verschijnen.

Wel moet hier worden gewag gemaakt van een belangrijke publikatie op het terrein van de sociaal-economische geschiedenis, waaraan het Centrum zijn medewerking mocht verlenen, nl. een geschiedenis van 'Het Land van Montfort'. Een agrarische samenleving in een grensgebied, 1647-1820' van de hand van dr. E. Roebroek, die op 10 februari 1967 op dit onderwerp te Utrecht gedoctoreerd is. Deze studie is verschenen als deel 6 van de Maaslandse Monografieën.

Op het Congres van Duitse, Belgische en Nederlandse historici in Spaubeek van 3-5 oktober 1966 hield drs. J. F. R. Philips een referaat over 'De landbouw in Zuid-Limburg in de eerste helft van de 19e eeuw in vergelijking met de Duitse en Belgische buurgebieden'. De tekst van deze inleiding is in dit Jaarboek opgenomen. Drs. J. C. G. M. Jansen publiceerde in de Maasgouw een uitvoerig verslag van de 24. Arbeitstagung van het Institut für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande te Bonn.

Het tijdschrift 'Maasland' wijdde zijn juni-nummer 1966 aan een aantal aspecten van de maatschappelijke ontwikkeling van Limburg. Dit sociaal nummer, aangeboden aan Jos Maenen bij zijn aftreden als lid van Gedeputeerde Staten, werd mede door het Sociaal Historisch Centrum voorbereid. Drs. Philips schreef een bijdrage over 'Sociale veranderingen in Limburg'. Door dr. Remigius Dieteren OFM werd in samenwerking met hoofdaalmoezenier F. Sampers een beschouwing gegeven over 'De Limburgse katholieke arbeidersorganisaties'.

Het Sociaal Historisch Centrum verleende voorts zijn medewerking aan een studie over de demografische en sociaal-economische structuur van Midden-Limburg in de Franse tijd. Een bronnenpublikatie werd voorbereid van de Statistique de l'Arrondissement Ruremonde uit 1808. Deze publikatie is thans persklaar en zal in het volgend Jaarboek verschijnen. Voorts nadert een korte studie over de ondergang van de jeneverstokerijen in Limburg in de 19e eeuw zijn voltooiing. In deze studie worden zowel de economische, als de fiscale moeilijkheden, waarmee deze industrie sinds 1795 te worstelen had, geschetst. In het

kader van een planning op langere termijn worden thans onderzoeken verricht naar de fiscale situatie in Limburg in de 17e en 18e eeuw. In het afgelopen jaar heeft drs. Jansen daarvoor de eerste voorbereidingen getroffen.

Van enige nieuwe projecten, die in voorbereiding zijn, kunnen de volgende gememoreerd worden:

Een uitvoerig artikel over de ontwikkeling van enige landbouwbedrijven in de omgeving van Maastricht zal binnenkort door dhr. Jansen worden voltooid. Voor deze studie wordt uniek materiaal uit het Archief van het XII Apostelen Huis benut, aan de hand waarvan het mogelijk is, bedrijfsvoering, produktie en beteling op een veertig-tal percelen grond gedurende ongeveer twee eeuwen te volgen.

Voorts gaat het Sociaal Historisch Centrum zijn medewerking verlenen aan de uitgave van de Nederlandse kaartbladen van de Franse cartograaf Tranchot. Het betreft hier een 35-tal topografische kaartbladen, die voornamelijk op de provincie Limburg betrekking hebben en in aansluiting aan de kaarten van het Rijnland worden uitgegeven. De eerste voorbereidende contacten werden gelegd met de Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde en het Landesvermessungsamt te Bad Godesberg.

Een artikel werd voorbereid over de ontwikkeling van het muziekonderwijs in Limburg.

Verder mocht het Centrum zijn medewerking verlenen bij het samenstellen van een uitgebreide studie over 'Bijdragen tot de economische geschiedenis van de Maastrichtse lederambachten' door de heer J. A. A. G. Winckers, welke in dit Jaarboek is opgenomen. De heer J. Wachelder zette zijn studie voort over de geschiedenis van de groenten- en fruitteelt in Limburg. De hoofdstukken over de ontwikkeling van de fruitteelt kwamen reeds in concept gereed.

Melding dient te worden gemaakt van het taai volgehouden, uiterst verdienstelijk speurwerk van de heer Jos. Ritzen te Helmond naar gegevens over de in de dertiger jaren opgeheven vereniging Jong Limburg. Deze vereniging is voor Limburg van grote betekenis geweest. De heer Ritzen reist stad en land af om hierover gegevens te verzamelen op grond waarvan de historie van Jong Limburg kan worden beschreven.

Ook in het afgelopen jaar had wederom ten behoeve van de gemeente Valkenburg-Houthem de statistische verwerking plaats van de gegevens over het toerisme. Op het einde van het jaar kwam het jaarlijks

statistisch overzicht gereed, waarin de voornaamste cijfers met toelichting zijn gepubliceerd. Deze jaarlijks terugkerende opdracht, die het Centrum sedert 1953 heeft uitgevoerd, zal in 1967 niet verder worden voortgezet, omdat de samenstelling van deze toeristische overzichten thans is opgedragen aan het Recreatieschap Heuvelland Zuid-Limburg. Aan een aantal vergaderingen van het Recreatieschap werd ook door het Centrum deelgenomen, waarbij mede advies is gevraagd over het opstellen van een recreatief ontwikkelingsplan. Deze werkzaamheden houden verband met een studie, die het Sociaal Historisch Centrum in voorbereiding heeft over de opkomst van het toerisme in Valkenburg en de rest van Zuid-Limburg.

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

De serie Maaslandse Monografieën mag in het derde jaar van haar bestaan nog steeds op een verheugende en groeiende activiteit terugzien. Het programma voor de komende jaren stelt een aantal belangwekkende en gevarieerde studies in het vooruitzicht, die in verschillende fasen van voorbereiding zijn. De redactie wil gaarne de tot standkoming van deze studies bevorderen en ze in de serie opnemen. In het afgelopen jaar werden de redactie een drietal manuscripten aangeboden, waarvan twee studies in het jaarprogramma 1966 werden uitgegeven, nl.:

Dr. P. Th. van Beuningen, Wilhelmus Lindanus als Inquisiteur en Bisschop. Bijdrage tot zijn biografie, 1525-1576. Assen, 1966, XXXV + 435 pags. Maaslandse Monografieën, deel 5.

Dr. E. Roebroeck, Het Land van Montfort. Een agrarische samenleving in een grensgebied. 1647-1820. Assen, 1967, XXVI + 409 pags., Maaslandse Monografieën, deel 6.

Beide omvangrijke studies werden als proefschrift voorbereid. Dr. P. Th. van Beuningen behaalde op dit onderwerp cum laude zijn doctorsgraad aan de r.k. Universiteit van Nijmegen op 30 juni 1966 onder leiding van prof. dr. L. J. Rogier. Dr. E. Roebroeck promoveerde op 10 februari 1967 aan de Rijksuniversiteit te Utrecht onder leiding van prof. dr. W. Jappe Alberts.

Deze boeken werden wederom gedrukt en uitgegeven door de n.v. Koninklijke Van Gorcum & Comp. te Assen, waarmee een prettig contact werd onderhouden. De begunstigers en contribuanten van het

Sociaal Historisch Centrum werd het eerste boek van het jaar gratis aangeboden, terwijl zij op het tweede werk tegen een gereduceerde prijs konden intekenen. Het aantal geïnteresseerden voor dit laatste werk bleef helaas onder de verwachting.

De verkoop via de boekhandel van de reeds verschenen werken was niet onbevredigend te noemen, omdat immers reeds via de Stichting een groot aantal exemplaren werd verspreid. Verheugend is vooral, dat op deze wijze proefschriften, gedenkboeken e.d., die wetenschappelijk van betekenis zijn, ook de nodige bekendheid krijgen binnen en buiten Limburg.

De samenstelling van het bestuur onderging een wijziging door het aftreden van drs. J. A. Zeeuwen, die werd opgevolgd door drs. M. J. K. Smeets. De Raad van Advies onderging een uitbreiding, doordat prof. dr. J. J. Poelhekke bereid werd gevonden in dit adviescollege zitting te nemen. In het afgelopen jaar kwam de Raad van Advies samen met bestuur en redactie in Maastricht bijeen en werden nuttige besprekingen gevoerd over de opzet en het programma voor de toekomst. Besloten werd deze bijeenkomsten regelmatig voort te zetten. Het bestuur kwam verder driemaal samen met de redactie in vergadering bijeen; daarnaast werden nog aparte twee redactievergaderingen gehouden.

Voor 1967 wordt de uitgave tegemoet gezien van een proefschrift door dr. J. Baerten over de geschiedenis van het graafschap Loon. Op het einde van het jaar wordt nog een tweede publikatie verwacht, wanneer deze tijdig gereed komt. Het reeds eerder gememoreerde manuscript van prof. dr. J. J. M. Timmers over Maaslandse Kunst zal naar verwachting in begin 1969 zijn voltooid.

JAARBOEK

In de maand mei 1966 verscheen het Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum als deel XI van de 'Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg'. De verschijningsdatum werd vervroegd van december naar het voorjaar, hetgeen om meerdere redenen de voorkeur verdient. De omvang van dit tweede gedrukte Jaarboek was 23 pagina's groter dan in 1965. De oplage voor begunstigers en contribuanten bedroeg 500 exemplaren, maar daarnaast werd nog een aantal in de boekhandel verkocht, zodat de belangstelling ongetwijfeld tot tevredenheid stemt. In het Jaarboek 1966 werd een uitvoerige studie opgenomen van drs. E. Roebroeck over 'Ontkerkelijking en

veranderende sociaal-economische structuur te Maastricht in de 19e eeuw'; verder een literatuurbespreking van werken over de economische geschiedenis van de 17e en 18e eeuw, en een inventaris van het archief van het XII Apostelenhuis te Maastricht.

ARCHIVALIA

Het ordenen van diverse binnengekomen archiefcollecties vroeg wederom de voornaamste aandacht, omdat het vaak verspreide stukken betrof, die wegens hun onvolledig en incidenteel karakter anders niet toegankelijk zouden zijn. Hierbij spelen ook theoretische problemen een rol, die aan de hand van de regels van de archivaliek zo goed mogelijk werden opgelost. De ordening had o.a. betrekking op de volgende stukken: Sociaal-Wetenschappelijke Vereniging 'St. Augustinus', Comité ter behartiging van de belangen van de Nederlandse arbeiders in Duitsland, R.K. Militairen Vereniging Maastricht, Patronaat St. Servatius-Parochie voor jeugdige werklieden, Commissie Openbare Uitleenbibliotheek Maastricht, Belangenbehartiging katholieke oud-HBSers, enz.

Een aantal andere stukken werd overgedragen aan instellingen, die de betreffende archieven in hun geheel bewaren. De archiefordering van enige omvangrijke archieven moest worden onderbroken in verband met de overdracht van enkele lopende archieven, die in bruikleen werden overgedragen. Ten behoeve van de op te stellen acte van bruikleen moesten deze archieven met voorrang geïnventariseerd en beschreven worden. Het betrof hier de archieven van de Stichting Isabella van der Weijden en van de Stichting Mathias Wijnants.

De stukken, welke beschreven zijn in de inventaris van Isabella van der Weijden hebben betrekking op de periode 1727-1933 en zijn onderverdeeld in een viertal hoofden. Onder het eerste hoofd vindt men stukken over het testament en over het herstel van de Stichting in 1828. De bezittingen zijn opgesomd onder het tweede hoofd; het beheer valt onder het derde hoofd en het vierde handelt over de financiën. De stukken betreffende de Beurzenstichting Mathias Wijnants zijn onderverdeeld in een dertien-tal inventarisnummers en handelen over de periode 1832-1941.

Ook in het afgelopen jaar mocht het Centrum wederom een aantal schenkingen ontvangen, die op gebruikelijke wijze werden bijgevoegd en opgeborgen, nadat de bijbehorende gedrukte stukken in de bibliotheek waren verwerkt. Het zijn meestal collecties of losse stukken van

uiteenlopende aard, die bij het Centrum werden gedeponereerd, en vaak aanvullingen op reeds eerder verworven verzamelingen. De belangrijkste aanwinst in het afgelopen jaar vormde zonder twijfel de overname van het archief van de Werknemende Middenstand dat, hoewel niet volledig, een zeer goed beheerd archief is. Verder ontving het Centrum archiefstukken van de volgende personen en instellingen:

Mevr. Telders-Schreinemacher, Maastricht, A. A. G. Stroom, Maastricht, Jos. Maenen, Heerlen, J. H. Ensink, Maastricht, Gemeente-archief, Roermond, Pater drs. F. Wassenaar s.J., Amsterdam, Provinciaal Opbouworgaan, Roermond, ir. F. C. M. Wijffels, Brunssum, Jos Ritzen, Helmond, E.T.I.L., Maastricht, ir. C. E. P. M. Raedts, Heerlen, drs. H. Rovers, Maastricht, A. P. Dalm, Heerlen.

De collecties hadden o.a. betrekking op de volgende onderwerpen: waterverontreiniging, armenzorg, hoger onderwijs, spaarbekkens, drankbestrijding, Jong Limburg, Nederl. Volksherstel enz.

Het bestuur zegt deze gevers graag dank voor de overdracht van de betreffende archivalia, die met de nodige zorg worden geordend en bewaard en in de toekomst waardevol documentatie-materiaal kunnen vormen bij de bestudering van tal van onderwerpen. Het is daarom uiterst jammer, dat nog steeds zoveel archiefmateriaal, dat uiterst waardevol is, achteloos wordt opgeruimd of met opzet wordt vernietigd. Het bestaan van ons instituut vormt in dit opzicht nauwelijks een tegenwicht tegen de drang van zovelen, die schijnbaar elk spoor van het verleden willen uitwissen. De teleurstelling over het verdwijnen van veel belangrijk archiefmateriaal in de privaatrechtelijke sfeer – met name van archieven van bedrijven, organisaties enz. – doet onwillekeurig de vraag opkomen, of er geen weg kan worden gevonden om meer resultaat te bereiken. Dit vraagt echter een groter organisatie, dan waarover het Centrum thans beschikt. Dat het Sociaal Historisch Centrum in deze specifieke doelstelling niet meer heeft kunnen verwezenlijken, is zeker niet te wijten aan onze archivaris, die om zijn onvermoeide ijver en activiteit bij het opsporen en ordenen van archieven – en tevens bij zijn toezichthoudende taak over de bibliotheek en zijn administratieve werkzaamheden – ten volle de waardering van het bestuur verdient.

Wij willen tenslotte op deze plaats gedenken de heer Carel Bloemen, die op 4 april 1967 is overleden. Hij was actief betrokken bij de oprichting van het Sociaal Historisch Centrum en bleef ook nadien met veel belangstelling en sympathie het werk volgen. Vooral op archief-

gebied mocht het Centrum menigmaal van zijn deskundige adviezen profiteren, maar ook op het terrein van de sociaal-economische geschiedschrijving, dat zijn speciale aandacht had, heeft hij vaak een inspirerende invloed uitgeoefend. In dankbaarheid zal het Centrum zich de sympathieke persoonlijkheid van de heer Bloemen blijven herinneren en zijn werkzaam aandeel bij de opbouw van het instituut.

BIBLIOTHEEK

De uitbreiding van de bibliotheek was dit jaar groter dan voorheen. Vooral door een zeer groot aantal schenkingen kon de bibliotheek kwalitatief en kwantitatief aanzienlijk worden uitgebreid. In het begin van het jaar werden enkele zeer belangrijke collecties ontvangen van Pater Wassenaar s.J., die om gezondheidsredenen zijn voorgenomen dissertatie over de armenzorg in Maastricht in de 19e eeuw moest staken en zijn materiaal aan het Centrum afstond. Daaronder bevond zich een uiterst waardevolle collectie boeken en brochures over sociale toestanden en problemen. Uiterst belangrijk was ook de collectie microkaarten, die hij overdroeg, waarbij zich vrijwel alle zeldzame werken bevonden over dit onderwerp, alsmede microkaarten van omvangrijke collecties archivalia, die voor een groot deel moeilijk te achterhalen zijn. Een hoeveelheid literatuur op het terrein van de maatschappijwetenschappen werd ontvangen uit de boedel van P. dr. Cassianus Hentzen O.F.M.

Van zeer groot belang was ook de aanwinst van een grote verzameling brochures en periodieken op het terrein van de sociale wetenschappen van het bisdom Roermond, waar door een reorganisatie van de bibliotheek overcomplete exemplaren en verspreide delen werden afgestoten. Statistisch materiaal werd ontvangen van de heren Ensink en Raedts en van de Vereniging Ons Limburg, die bij een reorganisatie van haar bibliotheek eveneens waardevolle publikaties afstond.

Verdere schenkingen waren afkomstig van:

Rijksarchief in Limburg, Maastricht

Pastoor A. Welters, Valkenburg

Paters Franciscanen, Bleijerheide

Dr. Fr. Maenen, Maastricht

Prof. dr. W. Jappe Alberts, Voorst (Gld.)

J. Ritzen, Helmond

J. Sleebe, Maastricht

Bisdom Roermond.

Het bestuur zegt al deze gevers hartelijk dank voor de ontvangen aanwinsten.

Door dit groot aantal schenkingen kon het aankoopbeleid in belangrijker mate worden gericht op het aanschaffen van belangrijke werken, die het mogelijk maken de documentatie rationeler en meer efficiënt te verrichten. Bovendien konden enkele storende hiaten in waardevolle collecties literatuur worden aangevuld.

Hoewel de toegankelijkheid van de bibliotheek mede door de snelle groei zeer moeilijk op een verantwoord niveau is te brengen en nog altijd te wensen overlaat, zijn toch ook in dit opzicht zeer aanzienlijke vorderingen gemaakt. Met name werd de systematische ordening van de grote collectie brochures met voortvarendheid aangevat, zodat thans ongeveer 70% hiervan beschreven is. Bij de beschrijving van de brochures werd tevens gestreefd naar een adequate materiële verzorging, waardoor de dikwijls beperkte houdbaarheid van deze werkjes aanzienlijk kon worden verbeterd. De ordening van de collecties statistiek kon verder worden voltooid. Deze collecties, die thans zeer veelvuldig worden geraadpleegd, behoren tot de belangrijkste op dit terrein in de provincie Limburg. Het Centrum is voortdurend attent op mogelijkheden tot aanvulling van zijn verzameling statistica, om bestaande lacunes te kunnen aanvullen.

Door de aanwezigheid van een stagiaire van de bibliotheekschool te Amsterdam gedurende een tweetal maanden, en de gezamenlijke inspanningen van alle medewerkers kon de ordening zover voortgang vinden, dat de achterstand enigszins kon worden ingelopen. Het ziet er naar uit, dat in het komende jaar de ordening van de brochures kan worden afgerond en hopenlijk ook het gegroeide boekenbezit verder kan worden bijgewerkt.

De samenwerking met de overige bibliotheken in Maastricht werd in het verslagjaar uitgebreid. Zij kreeg concreet gestalte in het verschijnen van een centrale catalogus van lopende periodieken in Maastrichtse bibliotheken. Een gevolg van deze samenwerking is, dat de aanschaf van periodieken en de onderlinge verdeling thans beter op elkaar kan worden afgestemd, waartoe het voorbereidend overleg reeds op gang is gekomen.

In het afgelopen jaar werd de bibliotheek veelvuldiger geraadpleegd dan in voorgaande jaren. Naarmate de bibliotheek groeit en zij een duidelijker gespecialiseerd karakter krijgt, zal deze ontwikkeling zich stellig voortzetten. In verband daarmee wordt er steeds duidelijker

naar gestreefd doublures te voorkomen. Ook het aanschafbeleid wordt in sterke mate daarop gericht.

Tenslotte zij nog vermeld, dat in een nummer van 'Bibliotheekleven', gewijd aan de werkzaamheid van een aantal gespecialiseerde bibliotheken, een overzicht verschenen is, samengesteld door de heren Jansen en Snackers, over de opzet, de ordening en het gebruik van de bibliotheek van het Sociaal Historisch Centrum.

DOCUMENTATIE

Ook dit jaar werden op het terrein van de documentatie nieuwe taken aangevat en de bestaande dienstverleningen verbreed en verdiept. In toenemende mate wordt van allerlei zijden gebruik gemaakt van de diensten van het Centrum, vooral waar het betreft het verstrekken van een inleidend overzicht in de archief- en literatuurbronnen. De versnelde ontwikkeling, waarin het gewest geraakt is, deed de behoefte groeien aan snelle en efficiënte voorlichting over onderzoekingen en studies over allerlei onderwerpen uit de maatschappijwetenschappen. Meer dan voorheen werd ook verlangd, dat onze documentatie-afdeling up to date was, omdat men de meest recente ontwikkelingen graag wilde vergelijken met datgene, wat in het verleden gebeurd is. Het ontbreken van een goede documentatie over de problemen rond de economische en sociale herstructurering van Limburg deed bijv. velen, die op enigerlei wijze bij deze ontwikkeling betrokken zijn, terugvallen op het Centrum. Hoewel de documentatiemogelijkheden van het Centrum in eerste instantie niet op het beantwoorden van deze soort vragen zijn afgestemd, kon toch meestal een redelijk bevredigend antwoord worden verstrekt. Het is echter de vraag, of in de toekomst ook steeds deze vragen kunnen worden beantwoord, wanneer het Centrum niet op de hoogte gehouden wordt van recente publikaties en rapporten op provinciaal niveau. Veel provinciale instellingen, die zich met sociale en economische onderzoekingen bezighouden, laten soms na het Centrum van de resultaten van hun onderzoekingen op de hoogte te stellen. Opgemerkt mag worden, dat sommige van de bedoelde instellingen daaraan weinig kunnen verbeteren, doordat de opdrachtgevers de distributie meestal zelf in handen houden.

De systematische catalogus van publikaties, van betekenis voor de sociale en economische geschiedenis van Limburg, werd ook in het

afgelopen jaar voortgezet. Opnieuw werden ongeveer 1500 fiches getypt en ingevoegd. Naarmate de catalogus wordt uitgebreid, kan hij uiteraard met meer vrucht worden geraadpleegd. Het verzamelen van literatuurgegevens voor deze catalogus wordt daarom nauwgezet vervolgd.

Ten behoeve van deze documentatie werden ook in het afgelopen jaar een aantal archiefinventarissen en bibliografieën verworven. Door de welwillendheid van de minister van cultuur, recreatie en maatschappelijk werk verkreeg het Centrum een aantal zeer belangrijke Nederlandse archiefinventarissen, waarbij geput werd uit de voorraden van het ministerie, het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage en de Rijksarchiefdepots in Gelderland en Limburg. Een aantal belangrijke inventarissen werden geschonken door de Algemeen Rijksarchivaris in België en door prof. dr. W. J. Alberts. Bovendien werden opnieuw enkele inventarissen uit antiquariaten verworven. Door aankoop van nieuwe publikaties en van enkele door antiquariaten aangeboden werken kon ook de afdeling bibliografieën met enkele belangrijke aanwinsten worden uitgebreid, waaronder de voor Midden- en Noord-Limburg uiterst waardevolle bibliografie van Gelderland van S. Gouda Quint. Het aangrenzende West-Duitse gebied blijft nog altijd zwak vertegenwoordigd. Hierbij doet zich de moeilijkheid voor, dat door oorlogshandelingen ouder materiaal is vernietigd, waarvan verwerving vrijwel niet meer mogelijk is, terwijl in de laatste tijd door de exorbitant hoge drukkosten in West-Duitsland de publikatie van bibliografieën en archiefinventarissen ernstig stagneert.

Ten behoeve van een rationele documentatie werd in het afgelopen jaar uitvoerig gespeurd naar ouder statistisch materiaal. Een zeer belangrijke collectie nominatieve volkstellingen uit de periode 1796-1812 kon door de medewerking van het Rijksarchief in Limburg en het Hauptstaatsarchiv in Düsseldorf zonder noemenswaardige kosten op microfilm worden gebracht. In totaal omvat deze collectie thans ongeveer 15000 filmbeelden. Door een schenking van Pater Wasse naar s.j. verwierf het Centrum enkele tientallen microkaarten met statistische gegevens betreffende de armenzorg in Maastricht en enkele andere Limburgse plaatsen rond het midden van de vorige eeuw. Verder werden nog statistische gegevens uit 1814-1815 gecopieerd op het Archives d'Etat in Luik, waar zich een en ander in het Fonds Hollandais bevindt en werden gegevens uit dezelfde periode geput uit het archief van het ministerie van oorlog, Generale Staf, Kwartiermeester Generaal. Het ligt in de bedoeling ook in volgende jaren

door filming, copiëring e.d. steeds meer basismateriaal op het instituut samen te brengen.

In verband met de toestand van de financiën is het uiteraard niet mogelijk al te grote plannen voor de uitbreiding der documentatie op te zetten. Het Centrum is echter steeds attent om het documentatie-apparaat verder uit te breiden en te vervolmaken.

DIENSTEN EN INLICHTINGEN

Verschillende personen en instellingen deden in het afgelopen jaar een beroep op het instituut ter verkrijging van inlichtingen of documentatiemateriaal. Deze dienstverlenende taak is gedurende de laatste jaren sterk toegenomen, niet alleen wat het aantal verzoeken betreft, maar ook wat de uitvoerigheid van de verstrekte gegevens betreft. Aan de hand van de aanwezige bronnen en met behulp van een uitgebreide documentatie kon in de meeste gevallen doeltreffende medewerking worden geboden, zowel bij particuliere onderzoekingen, scripties, dissertaties enz. als ook bij adviezen en vragen van beleidsinstanties.

Onderwerpen, waarover inlichtingen werden verstrekt, waren:

Het tourisme in Zuid-Limburg;
François Quesnay als econoom en medicus;
Socialisten en katholieken bij de verkiezingen in Limburg;
De demografische ontwikkeling van Midden-Limburg omstreeks 1800;
Staatsexploitatie van de steenkolenmijnen;
Muziekonderwijs in Limburg sinds de Tweede Wereldoorlog;
De maatschappelijke betekenis van de familie Vos van Avezathe;
Onderwijs voor kinderen uit Ubach over Worms;
Wateraftappingen in de Maas;
Geschiedenis van Stramproy;
Genealogische gegevens betreffende de familie van Afferden;
Vervoer in Gallië;
Het einde van de abdij Rolduc, 1781-1796;
Geschiedenis van de politie in Kerkrade;
Sociaal-economische kerngegevens van een aantal Zuid-Limburgse gemeenten; (St. Geertruid, Voerendaal, Mheer en Noorbeek);
Bestuurders van de Limburgse K.A.B.;

Gegevens betreffende de aalmoezeniers van de arbeid;
 Poels;
 Betrekkingen tussen Zuid-Limburg en het aangrenzende West-Duitse gebied;
 Sociale ontwikkeling in Limburg tussen 1900 en 1950;
 De N.S.B. in Limburg;
 De benoeming van graaf Marchant et d'Ansembourg tot commissaris in Limburg;
 De componist en tekstdichter van het Limburgse volkslied;
 Het industrialisatieklimaat in Nederland en Belgisch Limburg;
 Gemeenten en Volksgezondheid;
 Het 50-jarig bestaan van de bond St. Willibrordus in Tegelen;
 Code-boodschappen in het werk van William Shakespeare;
 De naamgeving van de L.T.S. te Wittem;
 De artikelenserie van prof. dr. M. Smeets in Jong Limburg;
 Antoine Chaudoir;
 Universitair onderwijs in de Nederlanden 1780-1800;
 Staatsmijnen als begeleiders van de sociale ontwikkeling van Zuid-Limburg, 1902-1950;
 Waterstaatkundige toestanden in het Maaskantgebied tussen Boxmeer en Bokhoven;
 Veldnamen in de omgeving van het huidige Oranjeplein te Maastricht, Wijk;
 Kaarten van de sociale en economische ontwikkeling van Limburg; Limburg bij België;
 Het anexionisme 1918-1919;
 Het R.K. Weeshuis in de Lenculenstraat te Maastricht;
 Literatuur en statistisch materiaal over demografie en sociale geschiedenis van Eindhoven in de 19e eeuw;
 Sociale begeleiding van de herstructurering;
 De hoogte van het inslagpunt bij de triangulatie van Tranchot van de torens in Nijmegen (St. Stephanus), Vierlingsbeek, Peer, Sittard (St. Pieter), Nederweert en de molen van Bisselt;
 De organisatie van de beurzenstichting Mathias Wijnants;
 Vijftig-jarig bestaan van de afdeling Heer van de K.A.B.;
 Het conventje van mgr. Rutten;
 Literatuur over de Limburgse landbouw in de laatste 50 jaar;
 Interconfessionele vakorganisatie omstreeks 1900;
 De tuinbouw in Limburg van 1900-1965;
 De sociale ontwikkeling van Zuid-Limburg in de periode 1900-1930;

De activiteiten van Richard Sorge in Zuid-Limburg;
Maastricht in de periode 1900-1925;
De kerkelijke ontwikkeling in de Mijnstreek in verband met de herstructuering;
De opkomst van de ENCI 1927-1933.

Blijkens deze lijst van verstrekte inlichtingen aan personen en instanties in binnen- en buitenland, werd ook in het afgelopen jaar een grote belangstelling en activiteit op verschillende terreinen aan de dag gelegd. Het Centrum rekent het zich tot taak om ook in de toekomst als nuttig oriëntatiepunt en documentatiecentrum te blijven fungeren.

BESLUIT

Hoewel de inleiding van dit jaarverslag aan zijn bezorgdheid uitdrukking gaf over de momentele situatie in Limburg op het terrein van cultuur en wetenschap, mag toch ook getuigd worden van een gevoel van tevredenheid over datgene, wat op het gebied van de sociaal-economische geschiedschrijving is bereikt. Dank zij de medewerking van veel personen en instanties, die dit werk hebben mogelijk gemaakt, bezit Limburg thans een uniek instituut, dat wellicht toch op een beperkt terrein het bewijs levert, dat het klimaat in Limburg voor de wetenschapsbeoefening rijke mogelijkheden in reserve heeft.

BESTUUR SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

DAGELIJKS BESTUUR

IR. C. E. P. M. RAEDTS, voorzitter	Heerlen
DR. G. W. A. PANHUYSEN, vice-voorzitter	Maastricht
DR. REMIGIUS DIETEREN O.F.M., secretaris	Maastricht
DRS. J. H. A. E. CORNIPS, penningmeester	Maastricht
H. M. J. DASSEN	Sittard
P. C. A. 'T HOEN	Maastricht
DR. H. C. W. ROEMEN	Maastricht

ALGEMEEN BESTUUR

J. BREMMERS	Sittard
F. J. CROMBAG	Voerendaal
J. H. ENSINCK	Maastricht
A. V. H. G. GOOSSENS	Tegelen
DRS. L. E. M. A. VAN HOMMERICH	Heerlen
DRS. A. J. HUTSCHEMAEKERS	Roermond
J. H. JANSSEN	Meerssen
DRS. P. C. J. LEBENS	Buchten-Born
G. J. LOOS	Maastricht
DRS. R. M. H. C. NADAUD	Maastricht
DRS. J. M. C. PONTEN	Roermond
MR. E. G. M. RUTTEN	Tegelen
JHR. MR. R. A. TH. M. VAN RIJCKEVORSEL	Gulpen
F. SAMPERS	Maastricht
DR. M. G. SPIERTZ	Nijmegen
PROF. DR. TH. L. M. THURLINGS	Wageningen
J. A. A. G. WINCKERS	Maastricht
J. M. WIJERS	Passart-Heerlen

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

Mr. C. E. W. Abbenhuis	Maastricht
G. Adams, Aalmoezenier	Heerlen
Drs. F. Adriaens	Roermond
N.V. Aannemingsbedrijf L. Tummers	Heer
N.V. Algemene Bank Nederland	Maastricht
Algemene Bond v. Werkers i.h. Mijnbedrijf	Heerlen
Algemeen Mijnwerkersfonds	Heerlen
Algemene Ned. Bedrijfsbond i.d. Mijnindustrie	Heerlen
Amby, Gemeentebestuur	Amby
N.V. Amsterdam-Rotterdam Bank	Maastricht
Amstenrade, Gemeentebestuur	Amstenrade
N.V. 'Andeno'	Venlo
Arcen en Velden, Gemeentebestuur	Arcen en Velden
Mr. A. M. I. H. Baeten	Maastricht
Baexem, Gemeentebestuur	Baexem
Mej. M. Baggen	Maastricht
Drs. J. H. M. Banens	Maastricht
N.V. Bartels' Bouw- en Betonbedrijf	Maastricht
N.V. Bataafse Rubber Industrie	Maastricht
N.V. Bates-Cepro Zakken Maatschappij	Maastricht
Be-Ce Ateliers	Maastricht
Bedrijf Openbare Werken	Maastricht
Beegden, Gemeentebestuur	Beegden
Beck, Gemeentebestuur	Beek
Beesel, Gemeentebestuur	Beesel
Belfeld, Gemeentebestuur	Belfeld
Bemelen, Gemeentebestuur	Bemelen
A. Berenschot	Maastricht
Berg en Terblijt, Gemeentebestuur	Berg en Terblijt
Bergen, Gemeentebestuur	Bergen
Betonfabriek 'De Welvaart'	Maastricht
N.V. Bierbrouwerij 'De Leeuw'	Valkenburg
Bisdom Roermond	Roermond
Bisschoppelijk College	Sittard
Bissch. Kweekschool 'Christus Magister'	Heerlen
H. A. C. Bloemen	Nieuwenhagen

Boekhandel 'Veldeke'	Maastricht
F. P. Boelens	Oldenzaal
W. J. G. van Bommel, Deken	Weert
Borgharen, Gemeentebestuur	Borgharen
Born, Gemeentebestuur	Born
N.V. Bouw- en Aannemings Mij. Vic. Laudy	Sittard
N.V. Bouwmaatschappij Gebrs. Janssen	Venray
N.V. Bouwmaatschappij Melchior	Maastricht
Brand's Bierbrouwerij	Wijlre
Broeders v. d. Onbevleete Ontvangenis	Maastricht
Broekhuizen, Gemeentebestuur	Broekhuizen
Drs. A. F. den Brok	Venray
Mr. N. W. J. G. Bronzwaer	Alkmaar
F. M. C. Brorens	Geleen
Mr. P. J. H. Brouwers	Heerlen
H. J. G. Brouwers	Maastricht
Brouwerij 'De Ridder'	Maastricht
Brunssum, Gemeentebestuur	Brunssum
Burgerlijk Armbestuur	Maastricht
Bijzondere Kweekschool	Echt
Bijzondere Sociale Zorg	Maastricht
Drs. A. J. M. L. van Can	Roosendaal
Canisianum	Maastricht
'Carisborg', Mij. tot Exploitatie v. Bruinkolenvelden	Treebeek
Centrale Caritas	Maastricht
P. Chambille de Beaumont	Maastricht
N.V. Chemische Fabriek v.h. Dr. A. Haagen	Roermond
Drs. Th. Claessens	Valkenswaard
Clichéfabriek 'Maastricht'	Maastricht
Drs. J. H. Cluitmans	Swalmen
Drs. P. M. Coebergh	Maastricht
Th. Coenegracht	Eindhoven
L. W. Coenen	Hoensbroek
College Eijkhagen	Schaesberg
'Collegium Carolinum'	Valkenburg
J. H. M. Colsen, arch. v.N.A.	Venray
'Co-op Nederland', Coöp. Vereniging u.A. Centrale Ned.	
Verbruiks Coöperaties	Roermond
Coöp. Verbruiks Vereniging Coöp. Zuid-Limburg	Heerlen
Coöp. Roermondse Eiermijn	Roermond
Coöp. Zuivelvereniging 'Zuid-Limburg' G.A.	Sittard
Alb. J. A. M. Corten	Heerlen
Drs. G. W. H. Cox	Tilburg
Fa. Gebrs. Cremers	Maastricht
J. A. H. Cremers	Breda
Dr. A. M. F. B. Crouzen	Heerlen
Crouzen & Zn., Drukkerij	Maastricht
Culturele Raad Limburg	Maastricht

Firma N. Daenen
N.V. Dakpannenfabriek Paul Teeuwen
Dakpannen- en Kleiwaren Industrie 'De Valk'
H. M. J. Dassen
Mr. Dr. J. M. H. Dassen
Dr. H. Dekkers C&S
Th. M. J. Delissen, Pastoor
De Nieuwe Limburger
N.V. M. H. Delnoz, Constructie Werkplaats
Dr. J. Th. M. Dewez
Drs. J. A. M. Diederén
W. Dieteren-v. Hulst
Drs. M. J. A. R. Dittrich
Firma W. Doesborgh & Zonen
F. S. Dohmen
Zr. M. Dorothéa o.s.u.
Th. W. J. Driesen, Pastoor
Drs. L. van Dijk-Regout

N.V. E.B.A.D.
Echt, Gemeentebestuur
Elsloo, Gemeentebestuur
Eerste Nederl. Cement Industrie, E.N.C.I.
J. H. Ensínck
P. J. H. Ernst
Drs. F. A. Eijck
E.T.I.L. (Econ. Techn. Instituut Limburg)
Eijgelshoven, Gemeentebestuur
Eijdsen, Gemeentebestuur

P. J. Faas
J. J. Fanchamps, Dipl. Ing.
Paters Franciscanen, Bibliotheek
Overste Paters Franciscanen, Nazareth
Fisette & Zn., Automobiél- en Garagebedrijf
J. W. H. Frantzen
H. J. M. Frusch

Geleen, Gemeentebestuur
Dr. M. G. H. Gelissen
Prof. Dr. Ir. H. C. J. H. Gelissen
Gemeente-Spaarbank
Drs. Ch. E. A. Gemmeke
Gennep, Gemeentebestuur
H. P. A. J. Gerrits, Pastoor
Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg
Drs. J. M. H. Gieskens
N.V. Glasmaatschappij
N.V. 'De Globe', IJzer- en Metaalgietèrij

Maastricht
Tegelen
Echt
Sittard
Heer
Wittem
Bocholtz
Maastricht
Maastricht
Sittard
Zaandijk
Spaubeek
Meerlo
Tegelen
Heerlen
Venray
Well
Heerlen

Beek
Echt
Elsloo
Maastricht
Maastricht
Kerkrade
Maastricht
Maastricht
Eijgelshoven
Eijdsen

Hoensbroek
Kerkrade
Maastricht
Maastricht
Maastricht
Sittard
Kerkrade

Geleen
Tilburg
Breukelen
Maastricht
Maastricht
Gennep
Blerick
Heerlen
Sittard
Heerlen
Tegelen

A. M. A. van Gool
G. Goossens
van der Griendt's Landexploitatie Mij.
N.V. L. v. d. Grinten, Chemische Fabrieken
Grevenbicht, Gemeentebestuur
Grond Maatschappij 'Tijdig'
Gronsveld, Gemeentebestuur
Dr. ir. Ch. Th. Groothoff
Bibliotheek Groot Seminarie
Grubbenvorst, Gemeentebestuur
J. P. P. Grijsbach
Gulpen, Gemeentebestuur
N.V. Gulpener Bierbrouwerij
Chr. Gijsen

Drs. J. A. K. Haas
Drs. L. W. Haas
N.V. 'Haco', Pharmac. Groothandel
Haalen, Gemeentebestuur
Mr. F. M. A. Haffmans
Bank van Haffmans & Steegh
J. H. M. van Hall, Notaris
N.V. Handelonderneming 'Tuscho'
Drs. J. H. W. M. Hansen
L. V. H. Hardy
Heel en Panheel, Gemeentebestuur
Heer, Gemeentebestuur
Heerlen, Gemeentebestuur
M. H. M. Heggen
Drs. A. L. Heldens
Helden, Gemeentebestuur
W. Th. M. Hendriks
Drs. W. J. Hennekens
Henric v. Veldeke-College
M. J. P. A. Hermans
E. J. van Herp
J. van Herten
Herten, Gemeentebestuur
Drs. F. J. Heijboer
Drs. F. J. Heijen
Heijthuisen, Gemeentebestuur
F. J. Hoefer
Hoensbroek, Gemeentebestuur
Hogere Technische School
Mej. mr. A. H. M. H. Hommes
Mr. R. G. A. Höppener
Horn, Gemeentebestuur
Horst, Gemeentebestuur
Hulsberg, Gemeentebestuur

Venlo
Tegelen
Griendtsveen
Venlo
Grevenbicht
Heerlen
Gronsveld
Valkenburg
Roermond
Grubbenvorst
Groenlo
Gulpen
Gulpen
Maastricht

Heerlen
Heer
Maastricht
Haalen
Helden
Venlo
Eijsden
Maastricht
Roermond
Heerlen
Heel en Panheel
Heer
Heerlen
Hoensbroek
Halsteren (N.-Br.)
Helden
Venlo
Maastricht
Maastricht
Sittard
Amstenrade
Beegden
Herten
Heerlen
Kerkrade
Heijthuisen
Amby
Hoensbroek
Heerlen
Maastricht
Roermond
Horn
Horst
Hulsberg

F. J. Hundscheid, Dipl. Ing.
Mr. F. P. J. Hustinx
Mr. M. G. J. Fr. Huurman
Huyben's Bierbrouwerij 'De Kroon'

Industrieschap Oostelijk Mijng gebied
Instituut voor Geschiedenis der Rijksuniversiteit
N.V. Intern. Autobus Onderneming 'I.A.O.'

Itteren, Gemeentebestuur
J. H. M. Jacobs
Drs. M. A. H. Janssen
Mr. C. M. J. M. Janssen
J. H. Janssen
J. Th. Janssen
A. J. Jelinger
Mgr. M. Jenneskens

Kamer van Koophandel en Fabrieken
Kamer van Koophandel en Fabrieken
Kamer van Koophandel en Fabrieken
Kamer van Koophandel en Fabrieken
J. V. P. Kamm
N.V. Kapé
R.K. Kerkbestuur O.L.Vr. Boodschap
Kerkrade, Gemeentebestuur
Mej. A. H. H. M. Kersten
Kessel, Gemeentebestuur
Ir. J. Kets
P. J. A. M. Keijsers
Mej. M. H. K. Kleuters
H. A. J. Kleijnen, Tandarts
Klimmen, Gemeentebestuur
Kreisarchiv Kempen-Krefeld
Drs. P. J. Krens
M. H. M. Kreijn, Notaris
Krumm, Electro Apparatenfabriek
N.V. Kurstjen's Dakpannen- en Kleiwarenfabriek

N.V. Laeven
Firma Gebrs. Laumans
R.K. Middelh. Landbouwschool
Bibliotheek Kath. Leergangen
Openbare Leeszaal en Bibliotheek
Openbare Leeszaal en Bibliotheek
Openbare Leeszaal en Bibliotheek
Openbare Leeszaal en Bibliotheek
Hub. A. Lemmens
Liefdezusters Carolus Borromeus

Heerlen
Maastricht
Maastricht
Horn

Heerlen
Utrecht
Eygelshoven-
Nieuwenhagen
Itteren
Gelcen
Valkenswaard
Heerlen
Meerssen
Heerlen
Maastricht
Imstenrade

Maastricht
Heerlen
Roermond
Venlo
Maastricht
Heerlen
Hoensbroek
Kerkrade
Maastricht
Kessel
Horn
Kerkrade
Roermond
Roermond
Klimmen
Kempen-Nrh. Burg
Venlo
Brunssum
Heerlen
Tegelen

Heerlen
Tegelen
Horst
Tilburg
Maastricht
Heerlen
Schaesberg
Venray
Born
Maastricht

N.V. Limagas
 Limbricht, Gemeentebestuur
 Limburgs Dagblad
 Limburgse Economische Raad
 Limburgse Groene Kruis
 Limburgse Kaarsenfabriek
 Limburgse Kath. Werkgevers Vereniging
 Limburgse Land- en Tuinbouwbond
 Kath. Limburgse Middenstands Bond
 N.V. Limburgse Tramweg Maatschappij
 Linne, Gemeentebestuur
 Drs. C. A. A. Linssen
 Drs. G. C. P. Linssen
 Dr. H. P. M. Litjens
 Ir. J. B. M. Lucassen
 Lyceum 'Immaculatae Conceptionis'

Heerlen
 Limbricht
 Heerlen
 Hasselt (B.)
 Sittard
 Maastricht
 Roermond
 Roermond
 Venlo
 Heerlen
 Linne
 Maastricht
 Tilburg
 Roermond
 Geleen
 Venray

Maasbracht, Gemeentebestuur
 Maasbree, Gemeentebestuur
 Maas- en Roerbode
 Maasgrind- en Zandexploitatie 'Juliana'
 Maastricht, Gemeentebestuur
 Maastrichtse Spaarbank
 Maastrichtse Verwarmings Industrie
 Maastrichtse Zinkwit Maatschappij
 Mr. Fr. P. I. Maatman
 N.V. Machinefabriek en IJzergieterij P. Konings
 Dr. A. J. Fr. Maenen
 Jan Maenen
 Jos. H. Maenen
 N.V. Mabi, Cinema
 N.V. Machinefabriek Tonnaer
 N.V. Maison Louis
 J. L. Mantel
 P. J. Th. Marres
 Ir. A. H. W. Martens
 Margraten, Gemeentebestuur
 N.V. W. H. Maussen
 N.V. Meelfabriek 'Weert', v.h. Gebr. v. d. Venne
 Meerlo, Gemeentebestuur
 Meerssen, Gemeentebestuur
 N.V. Meldon Plastics
 Melick en Herkenbosch, Gemeentebestuur
 Merkelbeek, Gemeentebestuur
 C. G. A. Mertens
 Meijel, Gemeentebestuur
 Ir. J. B. M. A. Meijer
 Meij's Expeditie
 M. Michael e.o.s.u.

Maasbracht
 Maasbree
 Roermond
 Urmond
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Eijsden
 Geldrop
 Swalmen
 Heer
 Heerlen
 Heerlen
 Maastricht
 Thorn
 Maastricht
 Heerlen
 Maastricht
 Simpelveld
 Margraten
 Maastricht
 Weert
 Meerlo
 Meerssen
 Bergen (L.)
 Melick en Herkenbosch
 Merkelbeek
 Venlo
 Meijel
 Diepenveen
 Maastricht
 Weert

Minderbroedersklooster
Ministerie van Landbouw en Visserij
Montfort, Gemeentebestuur
Paters Montfortanen
Mook en Middelaar, Gemeentebestuur
N.V. 'Mosa', Porselein- en Aardewerkfabriek
'Mosapharm', Geneesmiddelen
L. Motké, Meubelhandel
Mr. C. W. F. H. van den Muisenbergh
W. J. A. Mulders
Munstergeleen, Gemeentebestuur
N.V. Marcel Muyres, Aannemingsbedrijven
Kath. Vereniging van Mijnbeambten
Ned. Kath. Mijnwerkersbond

Heerlen
Den Haag
Montfort
Meerssen
Mook en Middelaar
Maastricht
Maastricht
Maastricht
Goirle (N.-Br.)
Heerlen
Munstergeleen
Sittard
Heerlen
Heerlen

Drs. R. M. H. C. Nadaud
Nederlandse Credietbank
Nederlandse Economische Hogeschool
N.V. J. P. A. Nelissen, Aannemingsbedrijf
N.V. Noury & van der Lande
N.K.V.
C. Nieuwhof
Nederweert, Gemeentebestuur
Neer, Gemeentebestuur
Nieuwenhagen, Gemeentebestuur
Drs. H. Notenboom
Drs. Jef Notermans

Maastricht
Maastricht
Rotterdam
Venray
Roermond
Heerlen
Hoensbroek
Nederweert
Neer
Nieuwenhagen
Venlo
Maastricht

Obbicht en Papenhoven, Gemeentebestuur
St. Odiliënberg, Gemeentebestuur
Vereniging 'Ons Limburg'
Onderwijsstichting 'St. Bernardinus'
Drs. P. J. J. H. Olieslagers
Mr. M. A. W. van Oppen
C. Ottenheim
Ottersum, Gemeentebestuur

Obbicht en Papenhoven
St. Odiliënberg
Heerlen
Heerlen
Maastricht
Maastricht
Maastricht
Ottersum

Paedagogische Academie Dr. v. Gils
N.V. H. W. Paes
Mr. P. M. M. C. Palmen
Clement Palmen
J. C. H. Palmen
Dr. G. W. A. Panhuysen
N.V. Kon. Papierfabriek v. Gelder & Zonen
N.V. Kon. Nederl. Papierfabriek
N.V. Papierfabriek 'Gennep'
N.V. Nederl. Patent- en Kristalsodafabriek
Mr. Ch. Paulussen
J. Paulussen, Notaris

Roermond
Berg en Dal
Heerlen
Schinveld
Sittard
Bunde
Maastricht
Maastricht
Gennep
Roermond
Maastricht
Maastricht

Drs. J. G. H. Peeters
Prof. L. H. Pelzer
L. H. Penders, notaris
J. H. Philips
N.V. Philips' Gloeilampenfabrieken
N.V. Pieters-Dortu
W. Polane o.e.s.a.
Pope's Draad- en Lampenfabriek
Posterholt, Gemeentebestuur
Provinciaaloot der Paters Minderbroeders
Provinciale Vereniging voor Vreemdelingenverkeer
Provinciale Waterstaat in Limburg
Prot. Christel. Vereniging van Beambten i.h. Mijnbedrijf
Psychiatrische Inrichting 'St. Servatius'

Rector Klooster Redemptoristen
Drs. W. J. Ristenpatt
Roermond, Gemeentebestuur
Roggel, Gemeentebestuur
N. A. J. Roomans
M. H. Roosen, Dipl. Ing.
N.V. v. Roosmalen's Transport en Handels Mij.
Roovers' Confectie Industrie
R. B. Rosenmüller
Drs. A. C. J. Rottier
Russel 'Tiglia', Kleiwarenfabriek
Jhr. Mr. G. A. M. J. Ruys de Beerenbrouck
Rijksarchief in Limburg

Drs. J. L. Saes
F. J. W. A. Sampers
N.V. Sampermans
Prof. H. Sanders
J. Savelkoul
A. Scaf
Schaesberg, Gemeentebestuur
Drs. N. Scheps
Schinnen, Gemeentebestuur
Schinveld, Gemeentebestuur
Ir. J. C. Schlösser
R.K. Schoolvereniging 'St. Antonius'
M. H. A. J. Schrammen
Mr. L. R. Schreinemacher
Fa. L. Schreuder
Drs. J. Schreurs
Drs. J. J. G. Schreurs
H. M. G. Schrijnemakers
Drs. H. H. Schure
G. A. H. de Schwartz

Boxmeer
Roermond
Gemert
Valkenburg
Eindhoven
Maastricht
Venlo
Venlo
Posterholt
Weert
Valkenburg
Maastricht
Heerlen
Venray

Wittam
Oldenzaal
Roermond
Roggel
Maastricht
Maastricht
Maastricht
Maastricht
Eindhoven
Heerlen
Tegelen
Born
Maastricht

Maastricht
Maastricht
Maastricht
Roermond
Geleen
Maastricht
Schaesberg
Heerlen
Schinnen
Schinveld
Heerlen
Bleijerheide
Maastricht
Maastricht
Maastricht
Heerlen
Valkenburg
Heerlen
Maastricht
Stein

Drs. Th. L. A. M. Seelen	Venlo
Ir. J. P. J. Simons	Swalmen
Simpelveld, Gemeentebestuur	Simpelveld
Sittard, Gemeentebestuur	Sittard
L. J. Slangen	Schaesberg
J. C. Sleebe	Maastricht
W. L. A. G. Sliepen	Geleen
H. Snel	Maastricht
J. A. M. Snoep	Oost-Eijsden
Spaubeeck, Gemeentebestuur	Spaubeeck
Mr. Dr. Th. Speetjens	Venlo
E. J. C. Spitz	Maastricht
N.V. Maastrichtse Spijker- en Draadnagelfabriek	Maastricht
N.V. Koninklijke Sphinx-C�eramique	Maastricht
N.V. Staalwerken 'De Maas'	Maastricht
Stadsarchief en -Bibliotheek	Maastricht
Stein, Gemeentebestuur	Stein
Stichting Ontspanning en Cultuur i. d. Mijnstreek	Heerlen
N.V. R. S. Stokvis & Zonen	Maastricht
Drs. J. H. H. Storms	Roermond
Drs. L. G. M. Stouthart	Maastricht
N.V. 'Strada'	Venlo
Stramproy, Gemeentebestuur	Stramproy
Drs. J. C. M. van Stratum	Hengelo
Susteren, Gemeentebestuur	Susteren
Swalmen, Gemeentebestuur	Swalmen
Ir. A. H. J. Swinkels	Maastricht
N.V. Technisch Bureau Vromen	Brunssum
N.V. Paul Tecuwen	Tegelen
Tegelen, Gemeentebestuur	Tegelen
Telefoondistrict	Maastricht
Drs. H. C. Terhaer	Groningen
Drs. R. C. C. Theelen	Maastricht
Drs. G. G. M. van Thiel	Maastricht
Thorn, Gemeentebestuur	Thorn
Prof. Dr. Th. L. M. Thurlings	Wageningen
G. G. P. M. Tomlow, Notaris	Heerlen
Jac. J. G. Tonnaer	Hoensbroek
Ubach over Worms, Gemeentebestuur	Ubach over Worms
Urmond, Gemeentebestuur	Urmond
Vaals, Gemeentebestuur	Vaals
Leop. Vaessen	Bocholtz
Valkenburg, Gemeentebestuur	Valkenburg
Venlo, Gemeentebestuur	Venlo
Venray, Gemeentebestuur	Venray
Drs. G. J. B. Verbeet	Maastricht

Vereniging tot Instandhouding en Bevordering der
Limburgse Dialecten, 'Veldeke'

G. M. Veugelers
N.V. Vissers' Wegenbouw Bedrijven
Voerendaal, Gemeentebestuur
Volkshogeschool Kasteel Chaloen
N.V. Vroom & Dreesmann
N.V. Vroom & Dreesmann

J. Wachelder
J. M. J. Wagemans, Architect Exp.
Firma Wagemans en van Tuinen
Dr. H. Waltmans
Wanssum, Gemeentebestuur
J. H. Wanten
Weert, Gemeentebestuur
F. H. A. Wenekers, Notaris
Mr. J. J. van Wessem
N.V. Westlandse Hypotheekbank
J. L. H. van Wetering
Mr. Nic. J. Wetzels
Drs. G. M. J. Widdershoven
Mr. M. H. J. S. van de Wiel
J. J. S. Willems
N.V. 'Wilma', Aannemings Maatschappij
J. Th. H. de Win
J. A. A. G. Winckers
Wittem, Gemeentebestuur
N.V. Wolf en Hertzdahl
Drs. H. Weijers
Wijlre, Gemeentebestuur

IJzerindustrie 'Phoenix'

N.V. Zeepfabriek Hustinx
R.K. Ziekenhuis 'De Goddelijke Voorzienigheid'
N.V. Zilverzand Exploitatie v.h. Fa. H. Beaujean-Voncken
N.V. Zuid-Ooster Autobusdiensten
N.V. Zuid-Limburgse Waterleiding Mij.
Coöp. Zuivelvereniging 'Zuid-Limburg' G.A.
Zusters Ursulinen
Zusters Ursulinen
Dr. W. A. C. Zwanikken

Heerlen
Heerlen
Drunen
Voerendaal
Valkenburg
Maastricht
Heerlen

Maastricht
Roggel
Maastricht
Maastricht
Wanssum
Venlo
Weert
Thorn
Sittard
Maastricht
Maastricht
Kerkrade
Maastricht
Heerlen
Heerlen
Weert
Maastricht
Maastricht
Wittem
Maastricht
Brunssum
Wijlre

Heerlen

Maastricht
Sittard
Heerlerheide
Gennep
Maastricht
Sittard
Maastricht
Sittard
Den Haag